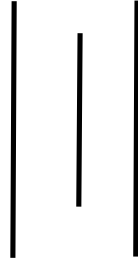
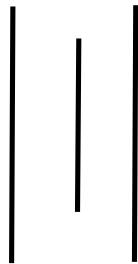

नेपाल सरकार
गृह मन्त्रालय
(Government of Nepal, Ministry of Home Affairs)

विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६
(National Strategy for Disaster Risk Management, 2009)

२०६६/६/२५ मा स्वीकृत
(Approved on 2009 October 11)

विषय-सूची

सि.नं.	विषय	पृष्ठ
	• कार्यकारी सारांश	१
१.	नेपालमा विपद् जोखिमको अवस्था	
१.१.	प्राकृतिक विपद्	१०
१.१.१.	बाढी	१०
१.१.२.	पहिरो	१०
१.१.३.	आगजनी	१०
१.१.४.	भूकम्प	११
१.१.५.	सुख्खा	११
१.१.६.	महामारी	१२
१.२.	विपद्का जोखिम, क्षति तथा अन्तरसम्बन्धित विषयहरू	
१.२.१.	विपद् जोखिम तथा संकटासन्नता	१२
१.२.२.	विपद्बाट भएको क्षति	१३
१.२.३.	विपद् र गरिवी बीचको अन्तरसम्बन्ध	१३
१.२.४.	प्राकृतिक प्रकोप तथा वातावरण	१४
२.	नेपालमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन : वर्तमान नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्था	
२.१.	नीतिगत व्यवस्था	१५
२.२.	विद्यमान कानुनी व्यवस्था	१५
२.३.	विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न केन्द्रीय निकायहरू	१६
२.४.	विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न विभाग / निकायहरू	१९
२.५.	विद्यमान प्राविधिक क्षमता	२०
३.	विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति	
३.१.	परिचय	२२
३.२.	दीर्घकालीन सोच	२३
३.३.	दीर्घकालीन लक्ष्य	२३
३.४.	विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजनाको मार्गनिर्देशक सिद्धान्त	२३
३.४.१.	विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई विकास योजनाहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने	२४
३.४.२.	सुरक्षित जीवन र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति	२५
३.४.३.	लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण	२५
३.४.४.	विकेन्द्रित कार्यान्वयन प्रक्रिया	२७
३.४.५.	कर्मचारीहरूको सुरक्षा	२६
३.४.६.	एकद्वार नीति र क्षेत्रगत कायसमूह अवधारणाको आधारमा कार्यसंचालन	२७
३.४.७.	एकीकृत उपागम (Holistic Approach) अपनाउने	२८
३.५.	रणनीतिगत प्राथमिकता	२८

३.६.पृष्ठ क	विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि क्षेत्रगत रणनीति	४८
३.६.१.	कृषि तथा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी रणनीति	४८
३.६.२.	स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति	५१
३.६.३.	शैक्षिक क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति	५३
३.६.४.	आवास, पूर्वाधार तथा भौतिक योजना सम्बन्धी रणनीति	५७
३.६.५.	जीविकोपार्जनको संरक्षण	६३
३.६.६.	खानेपानी तथा सर-सफाइ क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति	६५
३.६.७.	वन तथा भू-संरक्षण क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति	६७
३.६.८.	सूचना, सञ्चार, समन्वय तथा बन्दोबस्ती/प्रबन्धगत क्षमतासम्बन्धी रणनीति	६९
३.६.९.	खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको विश्लेषणसम्बन्धी रणनीति	७२
४.	विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि प्रस्तावित सङ्गठनात्मक संरचना तथा अवधारणा	७९
४.१.	परिचय	७९
४.२.	राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्	८०
४.३.	राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण	८०
४.४.	समितिहरूको स्थापना	८१
४.५.	क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समिति	८४
४.६.	जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति	८५
४.७.	उपसमितिको स्थापना	८५
४.८.	स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति	८५
४.९.	समुदायमा आधारित सङ्गठन	८६
४.१०.	स्थानीय स्तरमा विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको व्यवस्था	८६
५.	कार्यान्वयन तथा अनुगमन	८७
५.१.	राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको कार्यान्वयन रणनीति	८९
५.१.१.	विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि योजना र क्षेत्रगत कार्ययोजनाको लागि सहयोग निर्माण गर्ने	८९
५.१.२.	प्रत्येक पहलहरूलाई सहयोग गर्ने	९०
५.२.	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	९१
६.	विपद् सम्बन्धी अङ्ग्रेजी नेपाली पारिभाषिक शब्दावली र परिमार्जन	९१
अनुसूचीहरू		
१	केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिका पदाधिकारीहरू	९२
२	राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्को गठन	९३
३	पूर्वतयारी व्यवस्थापन समितिको गठन	९४
४	उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन समितिको गठन	९५
५	पुनःस्थापना तथा पुनर्निर्माण व्यवस्थापन समितिको गठन	९६
६	क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन	९७
७	जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन	९८
८	स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन	९९
९	विपद्सम्बन्धी अङ्ग्रेजी-नेपाली पारिभाषिक शब्दावली	१००

कार्यकारी सारांश

Executive Summary

विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६
(National Strategy for Disaster Risk Management, 2009)

कार्यकारी सारांश

१. भूमिका

विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति (National Strategy for Disaster Risk Management) प्राकृतिक सम्पदा तथा भौतिक संरचनाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन एवं प्रवर्द्धन गर्न नेपाल सरकारको प्रतिबद्धतासहितको एक राष्ट्रिय दस्तावेज (National Framework) हो । विगतका विकास प्रक्रियामा जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई मूलप्रवाहीकरण गर्न नसक्दा धनजनको ठूलो नोक्सानी मात्र नभई पूर्वाधार संरचनाहरूमा पनि क्षति पुग्न गएको देखिन्छ । साथै देशमा हुने बाढी, पहिरो, आगलागीजस्ता प्रकोपका घटनाबाट हजारौं मानिसहरूले वर्षेनि विनासको दुःखद नियति भोग्नु परेको छ । जथाभावी निर्माण हुने घर तथा संरचनाहरूबाट पनि प्रकोपका घटनाहरूमा बृद्धि हुन पुगेकाले विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा सरकारको भूमिका मात्र पर्याप्त नभै हरेक व्यक्ति एवं समुदायको भूमिका पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको छ ।

राष्ट्रका अमूल्य प्राकृतिक स्रोतको वैज्ञानिक र उचित उपयोग तथा त्यस्ता प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाहरूको संरक्षणका लागि प्रकोपका जोखिमहरूलाई स्वीकार्य र संभाव्य तहमा घटाउन तथा प्राकृतिक वा गैरप्राकृतिक प्रकोपहरूबाट पर्ने प्रतिकूल प्रभावको अल्पीकरण (mitigation), पूर्व तयारी (preparedness) तथा प्रभावकारी प्रतिकार्य (Response) गर्न जरुरी रहेको छ ।

वस्तुतः विपद् व्यवस्थापनमा साभेदारीको भावनालाई मूर्त रूप दिन विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि आगामी दिनमा गर्नुपर्ने एकीकृत प्रयास (Integrated effort) का लागि यस रणनीतिमा पाँचवटा मूल प्राथमिकता र सहायक क्रियाकलापहरू समेत स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरी हरेक क्षेत्रगत निकायको जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने प्रयास भएको छ ।

विपद् कुनै एक देशको सीमानाभिन्त्र मात्र सीमित नरही भौगोलिक तथा प्राकृतिक रूपमा यसको द्विपक्षीय, बहुपक्षीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव रहने तथ्यलाई मनन गरी संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २००५ मा नेपाल समेत १६८ वटा राष्ट्रहरूको सहभागितामा जापानमा जारी गरेको विश्वव्यापी साभ्ना अवधारणापत्र ह्योगो कार्य संरचना (Hyogo Framework for Action (HFA) 2005-2015) लाई मूल आधार मानी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय मान्यता एवं मापदण्डको समेत अध्ययनका आधारमा यस जिम्मेवारीलाई कार्यरूपमा परिणत गर्न एउटा ठोस, सारभूत एवं एकीकृत दस्तावेजको आवश्यकता महसूस भई प्रस्तुत रणनीति तर्जुमा गरी जारी गरिएको हो ।

विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति राज्यका विभिन्न क्षेत्रगत नीतिहरूको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको हुँदा समग्र राष्ट्रिय योजनाहरूको तर्जुमा गर्न यसले परिपूरकको रूपमा योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । राष्ट्र निर्माण (Nation Building) का लागि गरिने विकास निर्माण प्रक्रियाहरूमा विपद् न्यूनीकरण गर्न मार्गदर्शन प्रदान गर्नु यस रणनीतिको अन्तरनिहित उद्देश्य हुनेछ ।

२. रणनीति निर्माण प्रक्रिया

विपद् व्यवस्थापन कार्य सरकारको एकल प्रयासले मात्र हुन नसक्ने यथार्थलाई मनन गरी यस रणनीतिको तर्जुमा अवस्थामै सरकारी तथा गैरसरकारी पक्षहरू, स्थानीय निकाय, प्राज्ञिक संस्था, निजी क्षेत्र, संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू, अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदार, नागरिक समाज तथा समुदायको सहभागिता र संलग्नता गराइएको छ । यसै क्रममा विभिन्न चरण र तहमा व्यापक छलफल भई सबैको राय परामर्श, सल्लाह र सुभाबमा गृह मन्त्रालयद्वारा आवश्यक परिमार्जन गरी यस रणनीतिलाई अन्तिम रूप दिइएको हो ।

३. नेपालमा विपद् जोखिमको अवस्था

नेपाल बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगलागी, महामारी एवं जलवायु परिवर्तनजस्ता विविध प्रकृतिका प्रकोपका घटनाहरूबाट संकटासन्न अवस्थामा रहेको छ । यसका अतिरिक्त नेपालमा “बर्ड फ्लु” जस्ता नयाँ प्रकृतिका महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विस्फोटन, सडक दुर्घटना तथा विषालु पदार्थसँग सम्बन्धित विपद्का घटनाहरू पनि हुने गरेका छन् । यसरी नेपालले वर्षेनी प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद्का घटनाहरूको सामना गरिरहनु परेको छ ।

केही तथ्य र तथ्यांकहरूका आधारमा नेपाल विश्वमा विपद् जोखिमको नक्शांकनमा बीसौँ स्थानमा रहेको छ भने नेपाललाई पहिरो र बाढीजस्ता जलजन्य प्रकोपको जोखिमको दृष्टिकोणबाट तीसौँ स्थानमा राखिएको छ । काठमाण्डौ उपत्यका भूकम्पीय प्रभावका दृष्टिबाट प्रथम जोखिमपूर्ण स्थानमा रहेको छ । भूकम्पको उच्च जोखिमको स्केल MMI IX र XI मा परेबाट नेपालको सम्पूर्ण भूभाग भूकम्प जाने संभावित क्षेत्रभित्र पर्दछ भने मध्य भूभाग अति जोखिम क्षेत्रभित्र पर्दछ । संकटासन्नता र जोखिमका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययन (UNDP/BCPR, 2004) अनुसार भूकम्पको सार्वभौमिक संकटासन्नता (Vulnerability) का दृष्टिबाट नेपाल संसारका सबै भन्दा बढी जोखिममा रहेका देशहरूमध्ये एघारौँ स्थानमा रहेको छ । त्यसै गरी इसिमोड (ICIMOD) र यूएनईपी (UNEP) ले संयुक्त रूपमा तयार पारेको विवरण अनुसार नेपालमा रहेका २,३१५ हिमतालमध्ये २२ वटा विष्फोट हुने खतरामा छन् (ICIMOD /UNEP 2000) । आगजनी तर्फ विशेष गरी तराईमा गर्मीको मौसममा तापक्रम ४५ डिग्री सेल्सियससम्म पुग्ने भएकाले ग्रामीण बस्तीहरूमा आगलागी ठूलो समस्याको रूपमा रहेको छ । साथै हालका दिनहरूमा वन डहेंलो समेत विपद्कोरूपमा बढ्दै गएको छ । यस्ता ज्यादै उच्च दरको प्रकोप उन्मुख क्षेत्र रहे पनि सो सँग जुध्न सक्ने क्षमताको विकास र पूर्वतयारीजस्ता कार्यमा सारभूत रूपमा ठोस कार्य अझै हुन नसकेको अवस्थामा नीतिगत तथा संस्थागत सुधारको कडीको रूपमा यो राष्ट्रिय रणनीतिको परिकल्पना गरिएको हो ।

४. विपद्बाट भएका क्षतिको लेखाजोखा र अन्तरसम्बन्धित विषयहरू

नेपालमा विपद् जोखिम तथा संकटासन्नता कस्तो अवस्थामा रहेको छ भनी केही प्राविधिक विश्लेषणहरू पनि यस रणनीतिमा प्रस्तुत गरिएका छन् । त्यसै गरी विगतमा विभिन्न विपद्हरूले पुर्याएको क्षतिको लेखाजोखा, विपद् र गरिवीबीचको अन्तरसम्बन्ध, प्राकृतिक विपद् तथा वातावरणबीचको अन्तरसम्बन्धजस्ता पहलुहरूलाई पनि नीति निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रियामा ध्यान दिनुपर्नेतर्फ जोड दिइएको छ । एकीकृत विपद् जोखिम व्यवस्थापन (Total Disaster Risk Management - TDRM) को भावनालाई पनि साकार रूप दिन पनि यस रणनीतिले जोड दिएको छ ।

५. नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्था

यस राष्ट्रिय रणनीतिमा विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा नेपालले अवलम्बन गरेको वर्तमान नीतिगत व्यवस्था, कानुनी प्रावधान तथा संस्थागत संरचनाको विश्लेषण गरिएको छ । दैवी प्रकोप उद्धार ऐन, २०३९ जारी भएपछि शुरु भएको नेपालको विपद् व्यवस्थापनको संस्थागत यात्रामा गृह मन्त्रालय मात्र सम्बन्धित रहेको नभई हालको उर्जा, सिंचाई, आवास तथा भौतिक योजना, स्थानीय विकास, स्वास्थ्य तथा जनसंख्याजस्ता क्षेत्रगत मन्त्रालय र केन्द्रीय स्तरमा राष्ट्रिय योजना आयोगजस्ता निकायहरूसँग समन्वयात्मक रूपमा अगाडि बढ्ने प्रयास गरियो । तर पनि ती प्रयास र संस्थागत व्यवस्थाहरू जोखिम न्यूनीकरणका गुणस्तर र परिमाण (Quality and Quantity) तर्फ भन्दा प्रतिकार्यतर्फ मात्र लक्षित रहेकाले पर्याप्त र प्रभावकारी ठहरिन सकेनन् । परिणामस्वरूप वर्षेनि धनजनको हानीनोक्सानी हुने क्रम रोकिएन । यसर्थ यिनै वस्तुस्थितिलाई पुनरावलोकन गरी आगामी कार्ययोजनाहरू निकर्षण गर्न सहज होस् भनी यस रणनीतिको परिच्छेद-२

मा केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मका कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्थाहरू र विभिन्न प्रकृतिका प्रकोपका घटनाहरूसँग जुध्ने क्षमता तथा विद्यमान प्राविधिक क्षमताको संक्षिप्त चित्रण पनि समावेश गरिएको छ ।

६. दीर्घकालीन सोच

नेपाललाई विपद्बाट उत्थानशील समाज (Disaster-resilient community) को रूपमा स्थापित गर्ने यस रणनीतिको दीर्घकालीन सोच (long-term vision) रहेको छ ।

७. दीर्घकालीन लक्ष्य

प्रकोपको जोखिम तथा विपद्को घटनाको असरलाई कम गर्न अल्पीकरण, पूर्वतयारी, सचेतना अभिवृद्धिका उपायहरूलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउने र सबै तहमा प्रभावकारी पूर्व-तयारीका क्रियाकलापहरू विकास गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई मूलप्रवाहीकरण (Mainstreaming Disaster Risk Reduction into Development) गर्न आवश्यक मार्गदर्शन एवं प्रोत्साहन दिनु यस रणनीतिको दीर्घकालीन लक्ष्य (Mission) हो । यस मूल लक्ष्यलाई मूर्तरूप दिन निम्न बमोजिमका सहायक लक्ष्यहरू रहेका छन् :-

- संस्थागत संरचनाहरूको पुनःसंरचना र विकास गर्ने,
- एकीकृत नीति तथा विकेन्द्रित कार्यान्वयन प्रक्रियाको सिद्धान्त पालना गर्दै सबै सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुने नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको सुदृढीकरण गर्ने,
- राज्यको केन्द्रीय तहदेखि समाजको तल्लो तह (House-hold level) सम्म विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सबल वातावरण (enabling environment) सिर्जना गर्ने, र
- क्षेत्रगत विकास (sectoral development) तथा गरिबी न्यूनीकरणका योजनाहरू सहित समग्र विकास प्रक्रियामा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी रणनीतिलाई मूलप्रवाहीकरण (Mainstreaming disaster risk reduction into development) गर्ने कार्यको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने ।

८. विपद् जोखिम व्यवस्थापन कार्यका लागि मुख्य मार्गनिर्देशक सिद्धान्तहरू

विपद् जोखिम व्यवस्थापनका विभिन्न चरण, प्रक्रिया, प्रविधि वा विधिहरू निर्धारण गर्दा देहायका मार्गनिर्देशक सिद्धान्तहरू अवलम्बन गरिनेछन् :-

- विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई विकास योजनाहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने
- सुरक्षित जीवन र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति दिने,
- लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई जोड दिने,
- विकेन्द्रित कार्यान्वयन प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने,
- एकीकृत प्रणाली (Holistic Approach) अपनाउने,
- कर्मचारीहरूको सुरक्षा (Staff Safety and Security) लाई प्राथमिकताका रूपमा लिने,
- एकद्वार नीति (One-Window Policy) र समूहगत अवधारणा (Cluster Approach) को आधारमा कार्यसंचालन गर्ने, र
- सहभागितामूलक, अन्तरक्रियात्मक र समन्वयात्मक प्रयासको भावनानुरूप कार्य गर्ने ।

९. प्रमुख रणनीतिगत प्राथमिकता

नेपालका सामु विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न विभिन्न प्रकृतिका चुनौतीहरू विद्यमान रहेको परिप्रेक्ष्यमा उक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न संभावित प्रकोपको प्रकृति अनुसार क्षेत्रगत क्रियाकलापहरू निर्धारण गरी

प्राथमिकीकरण गर्न जरुरी रहेको छ । यसका लागि ह्योगो कार्य संरचना (Hyogo Framework for Action – HFA) सन् २००५–२०१५ लाई मार्गनिर्देशक दस्तावेज मानी नेपालको आवश्यकताबमोजिम आगामी विकास क्रियाकलापलाई अगाडि बढाउन समेत अत्यावश्यक छ । ह्योगो कार्य संरचना सन् २००५–२०१५ ले निर्दिष्ट गरेका मूल लक्ष्यहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् :-

- विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई दिगो विकासका रणनीतिहरू तथा योजना तर्जुमामा एकीकरण गर्ने,
- प्रकोपहरूबाट उत्थानशीलता (resilience) को विकास गर्नका लागि संस्था, संयन्त्र तथा क्षमताहरूको विकास तथा सुदृढीकरण गर्ने, र
- जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी अवधारणाहरूलाई आपत्कालीन पूर्व-तयारी (Preparedness), प्रतिकार्य (Response) तथा पुनर्लाभ (Recovery) सम्बन्धी कार्यक्रममा व्यवस्थित रूपमा समावेश गर्ने ।

उपर्युक्त लक्ष्यहरू हासिल गर्न कार्यान्वयन प्रक्रियामा निम्नबमोजिम पाँचवटा प्रमुख प्राथमिकताहरू निर्धारण गरिएका छन् :-

१. विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने,
२. विपद्का सम्भाव्य जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान, अनुगमन र पूर्व-चेतावनी प्रणाली सुदृढ गर्ने,
३. सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने,
४. व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने, र
५. प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।

साथै प्राथमिकताप्राप्त यी पाँचवटा क्रियाकलापहरू निर्धारण गर्दा नेपालको सन्दर्भमा विद्यमान मुख्य चुनौतीहरूको पहिचान गरेर समस्याको जरोसम्म पुग्ने प्रयास गरिएको छ । यिनै चुनौतीपूर्ण सवालहरूलाई केन्द्रमा राखेर रणनीतिक क्रियाकलाप (Strategic Activity), सूचक क्रियाकलाप तथा परिणाम (Indicative Activity and Outcome) तथा जवाफदेही निकायहरू (Responsible Agencies) यथासंभव विस्तृत रूपमा तोकिएका छन् । प्राथमिकता प्राप्त क्रियाकलापहरूको विवरण तल दिइएको छ ।

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप १ : विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने ।

- रणनीतिक क्रियाकलाप १. विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि संस्थागत प्रणालीको स्थापना एवं सुदृढीकरण गर्ने ।
- रणनीतिक क्रियाकलाप २. विस्तृत विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी अवधारणा समावेश गर्न नीति तथा कानूनहरूको तर्जुमा/संशोधन गर्ने ।
- रणनीतिक क्रियाकलाप ३. राष्ट्रिय विकास प्रक्रियामा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने ।
- रणनीतिक क्रियाकलाप ४. स्थानीय निकायले प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीका कार्यक्रमलाई विकास योजना, कार्यक्रम तथा सबै नियमित विकास क्रियाकलापहरूमा एकीकरण गर्ने
- रणनीतिक क्रियाकलाप ५. विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक नीति तथा मापदण्ड, निर्देशिका, स्तरीय कार्यसञ्चालन कार्यविधि (Standard Operating Procedures) तथा विशेष किसिमका राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू तयार पार्ने र क्रमशः कार्यान्वयन गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप ६. आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रहरू (Emergency Operation Centers) को स्थापना र सञ्चालन गर्ने (केन्द्रीय तहमा एउटा र जिल्ला तथा नगरपालिका तहमा पनि थप केन्द्रहरू क्रमशः स्थापना गर्ने) ।

रणनीतिक क्रियाकलाप ७. स्रोतहरूको संकलन, विनियोजन तथा दिगो आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि एकद्वार (One-Window) संयन्त्रको विकास गर्ने ।

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप २ : विपद्का सम्भाव्य जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान, अनुगमन र पूर्व-चेतावनी प्रणाली सुदृढ गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप ८ विभिन्न तह तथा विभिन्न स्केलमा प्राकृतिक प्रकोप तथा सङ्घटासन्नताको निर्धारण गर्ने, आवधिक रूपमा तिनलाई अद्यावधिक गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने र सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराउने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप ९ विपद्सँग सम्बन्धित सबै जानकारी समावेश हुने गरी केन्द्र, जिल्ला तथा नगरपालिका तहमा आधिकारिक, खुला, भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS)मा आधारित विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना तथा त्यसलाई संस्थागत गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १० प्रकोप/जोखिमको अनुगमन तथा संभावित प्रकोपका लागि पूर्व-चेतावनी दिने राष्ट्रिय प्रणालीको स्थापना गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप ११ शहरी तथा शहर उन्मुख क्षेत्रहरूमा केन्द्रित भई भू-उपयोग नक्सा तयार पार्ने तथा आवधिक रूपमा यसलाई अद्यावधिक गर्ने र भू-उपयोगको योजना तर्जुमाका लागि भूउपयोग नक्साको प्रयोग गर्ने संस्थागत प्रणाली सुनिश्चित गर्ने ।

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप ३: सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १२ विपद्सम्बन्धी चेतना जगाउन शिक्षालयहरू महत्वपूर्ण केन्द्र हुन सक्नु भनी राष्ट्रिय शैक्षिक नीतिमा संशोधन तथा परिमार्जन गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन पक्ष दरिलो बनाउने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १३ विपद्सम्बद्ध शिक्षाको अध्यापन गराउने व्यवस्था गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १४ विभिन्न लक्ष्यित समूहहरूका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी पाठ्यक्रमको विकास गर्ने तथा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूका लागि समेत प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १५ विपद्सम्बन्धी चेतना तथा प्रशिक्षणका लागि विस्तृत राष्ट्रिय कार्यक्रमको विकास गरी संचालन गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १६ विपद् जोखिम तथा जोखिमको न्यूनीकरणसम्बन्धी जानकारीको प्रचार-प्रसार गर्नका लागि आम सञ्चारका माध्यमहरूको उपयोग गर्ने योजना तथा कार्यक्रमहरूको विकास तथा तिनको सहजीकरण गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १७ स्थानीय तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी सचेतना जगाउने कार्यक्रमहरूको विकास / सुदृढीकरण / प्रोत्साहन गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १८ विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीका सम्बन्धमा सचेतना जगाउने कार्यक्रमहरूको विकास तथा संचालन गर्नका लागि समुदायमा आधारित संघ संस्था, गैर-सरकारी सङ्गठन तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई प्रोत्साहन तथा सहयोग उपलब्ध गराउने ।

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप ४: व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप १९ विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी अवधारणालाई पूर्वाधारहरूको विकास योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन प्रक्रियामा एकीकृत गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २० महत्त्वपूर्ण सार्वजनिक सेवा, जीवनाधार संरचना तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको लेखाजोखा, तिनको संरक्षण र सबलीकरण गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २१. समाजका सीमान्तीकृत श्रेणीमा रहेका दलित, महिला, अपाङ्ग तथा सुविधाबाट वञ्चित समूह, बाल-बालिका तथा वृद्ध-वृद्धाहरूजस्ता अतिसङ्कटासन्न समूहहरूका लागि प्राथमिकताका आधारमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी विशेष कार्यक्रमहरूको विकास गरी संचालन गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २२ विपद्पछिको पुनर्लाभ (recovery) तथा पुनःस्थापना कार्यक्रमहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका प्रयासहरूलाई समावेश गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २३ विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई सम्बोधन गर्नका लागि वैकल्पिक तथा सृजनशील आर्थिक साधनहरू (Innovative Financial Instruments) को विकास तथा प्रवर्धन गर्ने ।

१. प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप ५: प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २४ एकीकृत राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य प्रणालीको विकास गरी त्यसलाई लागू गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २५ मुलुकभर क्रमशः आपत्कालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र (Emergency Operation Center) को व्यवस्था लगायत आपत्कालीन प्रतिकार्य तथा पूर्व-तयारीको विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २६ खाद्यान्न, औषधि, अन्य उद्धार सामग्री तथा उद्धारका औजार तथा उपकरणको भण्डारणका लागि महत्त्वपूर्ण स्थानहरू (केन्द्रीय, जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँ तहमा), गोदामघर तथा पहिले नै सामान भण्डारण गर्ने क्षमताको स्थापना अथवा सुदृढीकरण गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २७ आपत्कालीन परिस्थितिका साथै पूर्व-तयारीका चरणमा प्रयोग गर्न सकिने भरपर्दो सञ्चार प्रणालीको स्थापना गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २८ यातायात सेवा तथा बन्दोवस्ती व्यवस्थापन संयन्त्रको भरपर्दो व्यवस्था गर्ने ।

रणनीतिक क्रियाकलाप २९ गाविस तहका समुदायहरूको आपत्कालीन समयमा उद्धार र प्रतिकार्य गर्न सक्ने क्षमताको अभिवृद्धि गर्ने । साथै सो कार्यका लागि स्वयंसेवकहरूको पहिचान गरी प्रशिक्षण दिन विद्यालय र समुदायलाई परिचालन गर्ने ।

१०. विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि क्षेत्रगत रणनीति (Sectoral Strategies for DRR)

विपद् व्यवस्थापन एक बहुआयामिक तथा विभिन्न निकायहरूसँग सम्बन्धित (Multi-dyanmic and Multi-sectoral) कार्य भएकाले कुनै खास क्षेत्रमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा आपतकालीन परिस्थितिका लागि गरिने पूर्व-तयारी, अल्पीकरण वा प्रतिकार्यको व्यवस्थाका लागि विभिन्न क्षेत्रहरूको प्रकृति अनुरूप गनुपर्ने क्षेत्रगत कार्यहरूको उल्लेख समग्र विपद् व्यवस्थापनका निमित्त अपरिहार्य छ । तसर्थ यिनै देहायका क्षेत्रगत क्रियाकलापहरू पाँचवटा मुख्य रणनीतिको आधारमा नीतिगत प्रावधानहरू सहित कार्यान्वयनमुखी तवरले समावेश गरिनु पनि यस रणनीतिपत्रको अर्को प्रमुख विशेषताको रूपमा रहेको छ :-

- कृषि तथा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी रणनीति
- स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति
- शैक्षिक क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति
- आवास, पूर्वाधार तथा भौतिक योजना सम्बन्धी रणनीति
- जीविकोपार्जनको संरक्षण
- खानेपानी तथा सर-सफाइ क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति
- वन तथा भू-संरक्षण क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति
- सूचना, सञ्चार, समन्वय तथा बन्दोबस्ती/प्रबन्धगत क्षमतासम्बन्धी रणनीति
- खोजी तथा उद्धार र क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको विश्लेषणसम्बन्धी रणनीति

११. नेपालमा विपद् व्यवस्थापनका लागि प्रस्तावित सङ्गठनात्मक संरचना तथा अवधारणा

विद्यमान संस्थागत व्यवस्थाले विपद् व्यवस्थापन चक्र (Disaster management cycle) को एक चरण (विपद् पश्चात्को प्रतिकार्य) लाई मात्र परिलक्षित गरेकोले यसलाई पूर्णाकार दिन क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका आधारमा समेत सशक्त, छरितो र भरपर्दो संस्थागत व्यवस्था गर्न जरुरी भए बमोजिम विभिन्न तहमा नयाँ संगठनात्मक संरचनाहरू प्रस्ताव गरिएका छन् ।

❖ राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्

विभिन्न रणनीतिगत प्रावधानहरू आफैँमा परिणाममुखी हुन नसक्ने तथ्यलाई मनन गरी र विद्यमान संस्थागत क्षमताको पुनरावलोकन गरी नेपाललाई एक विपद् उत्थानशील समुदाय (Disaster Resilient Community) को रूपमा स्थापित गर्ने दीर्घकालीन सोच र लक्ष्यलाई इङ्गित गरी नयाँ संगठनात्मक संरचनाको प्रस्ताव गरिएको छ । नयाँ संरचना प्रस्ताव गर्दा विद्यमान उद्धार तथा राहतमुखी संरचनागत प्रक्रियाबाट माथि उठी जोखिम न्यूनीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न व्यापक राष्ट्रिय दृष्टिबाट हेर्ने र विकास क्रियाकलापमा जोखिम न्यून गर्ने कार्यलाई उच्च प्राथमिकता दिन राज्यको कार्यकारी प्रमुख प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा एक राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद् (National Council for Disaster Management - NCDM) गठन गरिनेछ । परिषद्मा गृहमन्त्री उपाध्यक्ष, स्थानीय विकास, सञ्चार, रक्षा, परराष्ट्र, अर्थ, शिक्षा तथा समाज कल्याण मन्त्रीहरू तथा सचिवहरू, प्रधान सेनापति, प्रहरी महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षक, सम्बद्ध विभागका महानिर्देशकहरू, नागरिक समाजबाट सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञ प्रतिनिधिहरू समेत सदस्य रहनेछन् । राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्को काम-कर्तव्य निम्नबमोजिम हुनेछ :-

- विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिहरूको अनुमोदन गर्ने,
- विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय योजना तथा क्षेत्रगत योजनाहरू स्वीकृत गर्ने,

- विपद् जोखिम न्यूनीकरण/अल्पीकरण (Risk Reduction/Mitigation), पूर्व-तयारी (Preparedness), प्रतिकार्य (Response) तथा पुनर्लाभ (recovery), पुनर्स्थापना (Rehabilitation) र पुनःनिर्माण (Reconstruction) का लागि नीति निर्धारण, आर्थिक स्रोतको व्यवस्था मिलाउने तथा रेखदेख गर्ने, र
- विपद् व्यवस्थापनका क्षेत्रहरूमा द्विपक्षीय, उपक्षेत्रीय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगका लागि नीति निर्धारण गर्ने ।

यस परिषद्को सचिवालय राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण (National Disaster Management Authority-NDMA) हुनेछ ।

❖ राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण (National Disaster Management Authority - NDMA)

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी रणनीतिहरूको कार्यान्वयन, सहजीकरण, समन्वय तथा अनुगमन गर्ने केन्द्रीय निकाय (National focal point) को रूपमा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण (National Disaster Management Authority- NDMA) स्थापना गरिनेछ । यस प्राधिकरणले विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित विषयहरूमा क्षेत्रगत मन्त्रालय वा केन्द्रीयस्तरका निकाय, विभाग तथा जिल्लास्तरीय निकाय र सरोकारवालाहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरी कार्य गर्नेछ । साथै प्राधिकरणले विपद्को समयमा प्रतिकार्य (Response), पुनर्लाभ (Recovery), पुनर्निर्माण (Reconstruction) तथा पुनःस्थापना (Rehabilitation) सम्बन्धी कार्यहरू समेतको व्यवस्थापन गर्नेछ ।

विपद्का मुख्य तीन चरणहरू (Pre/During/Post Disaster) मा गर्नुपर्ने विभिन्न प्रकृतिका क्रियाकलापहरू सघन, जिम्मेवारपूर्ण र स्पष्ट कार्यविभाजन हुने गरी तीन वटा देहायका उच्चस्तरीय समितिहरू समेत रहने व्यवस्था गरिएको छ :-

- क. पूर्वतयारी व्यवस्थापन समिति
- ख. उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन समिति
- ग. पुनर्स्थापना तथा पुनःनिर्माण समिति

❖ क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरू

यस रणनीतिमा क्षेत्रीय जिल्ला र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरूको व्यवस्था गरिएको छ । क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरूको कार्यक्षेत्र, जिम्मेवारी र अधिकारहरू पनि छुट्टाछुट्टै उल्लेख गरी कार्यस्तरमा कुनै पनि किसिमको द्विविधा उत्पन्न हुन नपाओस् र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहजता ल्याओस् भन्नेतर्फ यो रणनीति परिर्लक्षित छ ।

यसका अतिरिक्त विपद् व्यवस्थापन एक सहभागितामूलक, सहकार्यमुखी एवं सबै साभेदारहरूको सक्रियताजस्ता एकीकृत प्रयासबाट मात्र संभव हुन्छ भन्ने मूल मर्मलाई आत्मसात् गरी संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू, दाता समुदाय, अन्तरसरकारी संगठन, गैर सरकारी संस्था (राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय), समुदायमा आधारित संस्था, नागरिक समाज, संचार जगत, विशेषज्ञ तथा जनता स्वयंको अंह भूमिकालाई पनि तिनीहरूको उचित प्रतिनिधित्व मार्फत समेत उच्च महत्त्व र मान्यता दिइएको छ ।

१२. कार्यान्वयन तथा अनुगमन

यस रणनीतिका प्राथमिकताहरू ज्यादै व्यापक रहेका र दिगो विकासको अवधारणासँग सम्बन्धित भएकोले कार्यान्वयन प्रक्रियामा समयसीमागत परिमाण वा लक्ष्यलाई भन्दा मूलप्रवाहीकरणको अवधारणागत लक्ष्यलाई निरन्तरता दिनेतर्फ निर्दिष्ट छ । यो रणनीति विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्ने एक साधन मात्र भएकाले यसको सफल कार्यान्वयनका आधार र अनुगमन एवम् मूल्यांकन व्यवस्थाका उपागमहरू (Approaches) पनि स्पष्ट

पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ । जसका लागि विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न सबै सरकारी वा गैर सरकारी निकायहरू र समुदाय स्वयंको जिम्मेवारी र कार्यगत सम्बन्धहरू (Responsibility and operational linkages) पनि पारदर्शी र समन्वयात्मक तवरमा परिभाषित हुन सक्नु भनी अन्तिम अध्यायमा प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म विभिन्न निकाय, संस्था, समुदाय वा व्यक्तिले गर्नुपर्ने काम, कर्तव्य र अधिकारको स्पष्ट निर्धारण यस रणनीतिको मूलभूत पक्ष हो । जसमा प्रभावकारी सहकार्य, सहमतिमूलक एवं सहभागितामूलक समन्वय प्रक्रियाका लागि एकद्वार नीति अनुरूप गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, क्षेत्रीय र जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिहरूलाई जिम्मेवार बनाइएको हुँदा विपद् व्यवस्थापन कार्य परिणाममुखी हुने विश्वास लिइएको छ ।

❖ कार्यान्वयन रणनीति

यस रणनीतिको प्रभावकारी तथा दक्षतापूर्ण कार्यान्वयनका लागि आवश्यक साधन स्रोतको योजनाबद्ध कार्यक्रमहरू निर्धारण गरी देहाय बमोजिमका पक्षहरूलाई केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म लागू गरिनेछ :-

- विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि योजना र क्षेत्रगत कार्ययोजना तर्जुमा गरी अधि बढ्ने,
- पारदर्शी तथा समावेशी प्रक्रियाको प्रयोग गर्ने,
- समन्वयात्मक पहल गर्ने,
- प्राविधिक सहयोगको उपयोग गर्ने,
- माग र आवश्यकता पहिचान गरी राष्ट्रिय साधन स्रोतले संभव नभएको अवस्थामा बाह्य आर्थिक स्रोत जुटाउने ,
- नियमित रूपमा सार्वजनिक सुनुवाइको आयोजना गर्ने,
- सफल प्रयासहरूको प्रकाशन र प्रसारण गर्ने र
- पहलहरूको समकक्षीहरूद्वारा समीक्षा गर्ने (Conducting Peer Review of Initiatives) ।

❖ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका कार्यहरूलाई अगाडि बढाउने र यसका उद्देश्यहरू हासिल गर्ने कार्यमा भएका प्रगतिको मापन गर्न र यसका प्रभावहरूका बारेमा जानकारी प्राप्तिका लागि यस रणनीतिको कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन वार्षिक रूपमा गरिनेछ । प्रत्येक वर्ष प्राधिकरणले आफ्नो कार्यप्रगतिको वार्षिक विवरण प्रतिवेदन सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित गर्नेछ । गृह मन्त्रालयले प्राधिकरणको कामको अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियन्त्रण गर्नेछ । विभिन्न क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय स्तरका विपद् व्यवस्थापन समितिको कार्यमूल्यांकन प्राधिकरण मार्फत गृह मन्त्रालयबाट हुनेछ । यसका लागि आवश्यक पर्ने सूचकहरू प्राधिकरणले सम्बन्धित साभेदारको संलग्नतामा विकास गर्नेछ ।

सारांशमा आर्थिक तथा सामाजिक विकासका सबै साभेदारहरू (All partners of socio-economic development) ले सबै तहमा विकासलाई जीवनशैली ठानी रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएमा क्रमशः सुरक्षाको संस्कृति (Culture of Safety) को विकास हुने, गरिबी न्यूनीकरणमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने र नेपाल विपद् उत्थानशील समुदाय (Disaster resilient community) को रूपमा रूपान्तरण हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६

(National Strategy for Disaster Management, 2009)

१ नेपालमा विपद् जोखिमको अवस्था (Existing Situation of Disaster Risk in Nepal)

१.१ प्राकृतिक विपद् (Natural Disaster)

नेपाल बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगजनी तथा समुद्रि आँधीको कारणबाट उत्पन्न हावा-हुरी तथा असिना, मुसल्धारे वर्षा, सुख्खा, अनिकाल जस्ता विविध प्रकृतिका प्रकोपका घटनाहरूबाट संकटासन्न अवस्थामा रहेको छ। यसका अतिरिक्त नेपालमा महामारी, औद्योगिक दुर्घटना, विस्फोटन, सडक दुर्घटना तथा विषालु पदार्थसँग सम्बन्धित विपद्का घटनाहरू पनि हुने गरेको पाइन्छ। यसरी नेपालले वर्सेनि प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद्का घटनाहरूको सामना गरिरहनु परेको छ।

१.१.१ बाढी (Flood)

विपद्का घटनाहरूको मात्रा, प्रकृति, भौतिक, सामाजिक तथा आर्थिक प्रभाव र क्षतिको परिमाणका दृष्टिले बाढी एक आकस्मिक प्रमुख विपद्को रूपमा देखिन्छ। नेपालको दक्षिणी भूभाग तराईको समथर जमिन र मध्य पहाडी तथा उच्च हिमाली भूभाग बाढीको जोखिम क्षेत्रमा रहेका छन्। हिमालको पानीलाई नियन्त्रणमा राख्ने प्राकृतिक बाँधहरू नष्ट हुनु, हिउका भित्री ढिक्का तथा हिमनदीले बगाएर ल्याएको ढुङ्गा-माटोका थुप्रोका कारणबाट बनेका हिमतालहरूमा हिउँ पग्लेको कारणबाट बाँधको माथिल्लो भागमा हुने जलचापले हिमतालहरू विस्फोटन हुने गरेबाट बाढी जाने गरेको देखिन्छ। यसै गरी मौसममा भएको परिवर्तनले हिमनदीको अग्रभाग तीव्ररूपमा पग्लने र हिमतालहरू प्राकृतिक बाँधको नियन्त्रणमा रहन नसकी चाँडो चाँडो विस्फोट हुनुले पनि बाढीका घटनाहरू तीव्र रूपमा हुने गरेका छन्। इसिमोड र यूएनईपीले संयुक्त रूपमा तयार पारेको विवरण अनुसार नेपालमा रहेका ३,२५२ वटा हिमक्षेत्रले कुल ५,३२३ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेका छन्। त्यसैगरी यहाँ रहेका २,३१५ वटा हिमतालमध्ये २२ वटा विस्फोट हुने खतरामा छन् (ICIMOD /UNEP 2000)।

नदीको पिँधमा धेरै ढुङ्गा माटो जम्मा भई नदीको प्रवाह वरिपरि विशेष गरी भारतसँगको सीमाना नजिक तटबन्धहरूको निर्माण भएबाट बाढीको समस्या हरेक वर्ष बढ्दै गएको देखिन्छ।

१.१.२ पहिरो (Landslide)

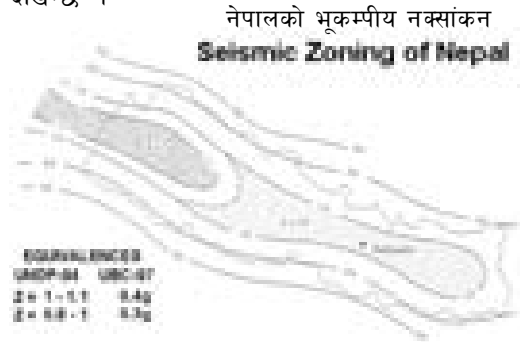
नेपालमा हुने गरेका प्राकृतिक विपद्का घटनाहरूमध्ये पहिरो पनि एउटा प्रमुख विपद् हो। नेपालको पर्वतीय भूसतह ज्यादै कमजोर छ। वन जंगलको तीव्र विनास, अत्यन्तै भिरालो पहाड-पर्वत, खोरिया फडानी, अवैज्ञानिक खेती प्रणाली, मनसुनको समयमा हुने मुसलधारे वर्षा र त्यसपछिको प्रचण्ड तापमानका कारणबाट नेपालको पहाडी भूभागमा बारम्बार पहिरो जाने गरेको छ। यसका अतिरिक्त पूर्वाधारको रूपमा निर्माण गरिने सडक, ठूलो भवन तथा सिंचाइको कुलोहरू सुरक्षाको उपायहरू अवलम्बन गरी ठिक ढंगबाट निर्माण गर्ने नगरिएबाट पनि पहाडी भूभागमा बारम्बार पहिरो जाने गरेको देखिन्छ।

१.१.३ आगजनी (Fire)

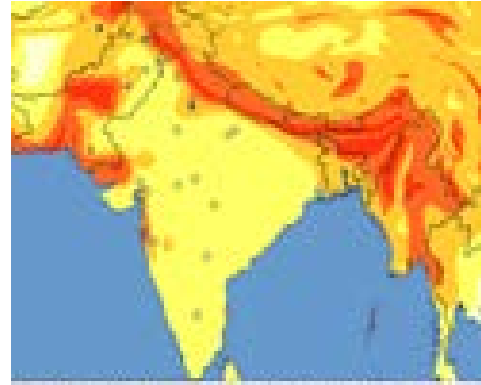
नेपालमा आगजनीको समस्या प्राय सबै बस्तीहरूमा छ। घरेलु प्रयोजनको लागि असावधानीपूर्वक आगोको प्रयोग र त्यसको व्यवस्थापनमा हेलचेक्रयाइँले गर्दा ग्रामीण बस्तीहरूमा आगलागीका घटना प्रसस्तै हुने गरेका छन्। विशेष गरी तराइमा गर्मीको मौसममा तापक्रम ४५ डिग्री सेल्सियस सम्म पुग्ने भएकाले यहाँको ग्रामीण तथा शहरी बस्तीहरूमा आगलागी ठूलो समस्याको रूपमा रहेको छ। यसका अतिरिक्त हालका दिनहरूमा वनजंगलहरूमा लाग्ने गरेको वन डहेलो पनि समस्याको रूपमा देखा परेको छ।

१.१.४ भूकम्प (Earthquake)

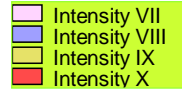
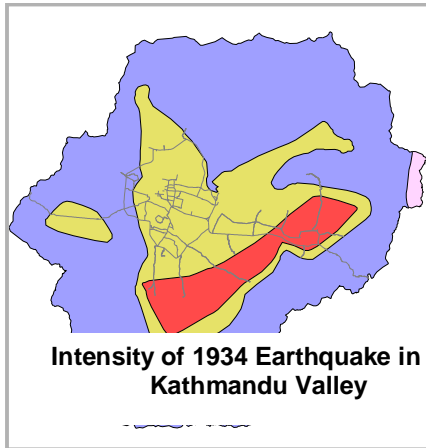
नेपाल सामान्यतया बारम्बार दोहोरिइरहने भूकम्पको उच्च जोखिमको स्केल MMI IX र XI मा परेबाट नेपालको सम्पूर्ण भूभाग भूकम्प जाने संभावित क्षेत्रभित्र पर्दछ । नेपालको भूकम्पीय जोखिम क्षेत्रको नक्साको आधारमा नेपाललाई तीन भागमा बाँडिएको छ । उक्त नक्सा अनुसार यी भागहरू उत्तरतर्फबाट पश्चिम-दक्षिण, दक्षिण-पूर्वी दिशातर्फ फैलिएका छन् र नेपालको उत्तरी तथा दक्षिणी भूभागभन्दा मध्य भूभाग भूकम्पको बढी जोखिममा रहेको देखिन्छ ।

Source: Building Code of Nepal

Source: Munich re, 2001

१.१.५ सुख्खा (Drought)

संयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तरसरकारी समूहले प्रकाशित गरेको “जलवायु परिवर्तन २००७ प्रभाव, समायोजन र संकटाभिमुखता” नामक प्रतिवेदन अनुसार वायुमण्डलको तामक्रम दिनप्रतिदिन बढी रहेको र यसले खडेरी, सुख्खा लगायतका प्रकोपका आवृत्तिलाई विनासकारी बनाउन भूमिका खेल्नरहेको छ । विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धिले कतै अतिवृष्टि, कतै अनावृष्टि र कतै लामो समयसम्म हुने सुख्खापन वा खडेरीले खाद्यान्न उत्पादनको याम र यसको वृद्धिस्तरमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरेको छ । लामो समयको सुख्खा मौसम र अनिश्चित वर्षाले नेपालको कृषि क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने गरेको देखिन्छ । वास्तवमा सुख्खा वा खडेरीको सामना गर्ने समुदायको क्षमताको विकास निकै जटिल विषय भएकोले समुदायलाई धेरै प्रकारका संकटतर्फ उन्मुख गराइरहेको छ । नेपालमा सुख्खा वा खडेरीको जोखिम न्यूनीकरण गर्न समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने संस्कृतिको पूर्ण विकास नभएका कारणले गर्दा कृषि क्षेत्रमा यसको नराम्रो प्रभाव पर्ने गरेको देखिन्छ ।

१.१.६ महामारी (Epidemic)

वातावरण प्रदूषण, स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइको अभावले गर्दा एक क्षेत्रमा देखा परेको रोग छोटो समयमै फैलिएर अनेपिङ्कत रूपमा धेरै मानिस संक्रमित हुने र मर्ने अवस्था नै महामारी हो। विश्व बैंकको वातावरणीय स्वास्थ्यसम्बन्धी एक अध्ययन अनुसार नेपाल विश्वका गरिब तथा कम विकसित देशहरू मध्ये रोगजन्य महामारीको सिकार बन्ने प्रमुख स्थानको रूपमा रहेको छ। भाडापखाला, हैजा, कमलपित्त, श्वासप्रश्वाससम्बन्धी रोगबाट बर्सेनी हजारै मानिसहरू र विशेष गरी बालबालिकाको मृत्यु हुने गरेको देखिन्छ।

१.२ विपद्का जोखिम, क्षति तथा अन्तरसम्बन्धित विषयहरू (Disaster Risks, Loss and Inter-linked Issues)

१.२.१ विपद् जोखिम तथा संकटासन्नता (Disaster Risks and Vulnerabilities)

संकटासन्नता र जोखिमका सम्बन्धमा गरिएको अध्ययन (UNDP/BCP, 2004) अनुसार भूकम्पको सापेक्षक संकटासन्नताका दृष्टिबाट नेपाल संसारका सबै भन्दा बढी जोखिममा रहेका देशहरूमध्ये एघारौँ स्थानमा रहेको छ। यसै गरी बाढीका दृष्टिकोणबाट नेपाललाई तीसौँ स्थानमा राखिएको छ। यस्तै अर्को एउटा प्रतिवेदन (World Bank, 2005) मा विश्वका प्राकृतिक विपद्हरू बारम्बार भइरहने स्थानहरूमध्ये नेपाललाई पनि वर्गीकरण गरिएको छ।

विपद् जोखिम तथा संकटासन्नताका प्रमुख कारणहरू प्राकृतिक र गैरप्राकृतिक छन्। यस वर्गीकरणअनुसार भुइँचालो, ज्वालामुखी, बाढी, पहिरो, हुरीबतास, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, खडेरी, चट्याङ, हिमताल-विस्फोट, हिमपहिरो तथा भूक्षय आदिलाई प्राकृतिक कारणबाट हुने विपद्को वर्गमा राखिन्छ। त्यसैगरी यातायात, रासायनिक र औद्योगिक दुर्घटना, सामाजिक द्वन्द्व वा युद्धका कारणबाट मानिसको मृत्यु वा घाइते हुने घटनालाई मानव सिर्जित विपद् भनिन्छ। डुबान, आगलागी, महामारीजस्ता घटनाका लागि प्राकृतिक र मानवीय दुवै कारण जिम्मेवार हुन्छन्।

प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोगमा परम्परागत ज्ञान तथा प्रचलनप्रतिको उपेक्षा एवं आधुनिक निर्माण विधिसँग पूर्ण परिचित नभएको कारण नेपालमा निर्मित संरचनाहरू संकटासन्न छन्। सामूहिक भावनाले काम गर्ने गुठीको प्रचलनजस्ता सामाजिक व्यवस्थामा आएको विचलनले पनि प्राकृतिक घटनाहरूबाट कम उत्थानशील (Resilient) बनाएको देखिन्छ। काठमाडौँ तथा देशका अन्य नगरपालिका, शहर र शहर उन्मुख क्षेत्रहरूमा भएको जनसंख्याको तीव्र वृद्धि, शहरी क्षेत्रमा आर्थिक सम्भावना तथा जीविकोपार्जनका (Livelihood) अवसरहरूको केन्द्रिकरण, वातावरणीय ह्रास, हावा तथा पानीका तत्वहरूमा बढ्दै गएको प्रदूषण संकटासन्नतालाई प्रतिवर्ष बढाउने थप कारक तत्वहरू हुन्।

भवन तथा पूर्वाधारहरूको निर्माणमा कमजोर प्रविधि र निर्माण कार्यमा गुणस्तरहीन सामग्रीहरूको प्रयोग हुनु संरचनागत संकटासन्नताका थप कारण हुन्। इन्जिनियरहरूको प्राविधिक सुपरिवेक्षण एवं सहयोग बिना निर्माण गरिएका भौतिक संरचनाहरू तथा फितलो निर्माण प्रक्रियाले निर्माण कार्यलाई कमजोर मात्रै नपारी संकटासन्नतालाई थप बढावा दिएको देखिन्छ। चेतनाको कमी तथा ज्ञान एवं सीपको केन्द्रीकरण प्राज्ञिक केन्द्रहरूमा मात्र भएको हुँदा संकटासन्नतालाई घटाउन नसकिएको स्थिति छ। भू-उपयोगको सही निर्धारण नहुनु र भू-उपयोगसम्बन्धी नीतिको कार्यान्वयनको अभावले गर्दा प्रकोपीय क्षेत्र तथा सीमान्तीकृत जमिनमा आवास तथा सेवाहरूको अव्यवस्थित विस्तारले संकटासन्नतालाई बढाउन थप मद्दत गरेको देखिन्छ।

एक दशकभन्दा लामो राजनीतिक द्वन्द्वका कारण भएको आन्तरिक विस्थापनले गर्दा सुरक्षाका सवाल र जीविकोपार्जन (Livelihood) का अवसरहरूमा आएको ह्रास, जनसंख्याको आप्रवासन, विस्थापन, सिमित पहुँच तथा सूचनाको कमजोर प्रवाहका कारणले पनि जोखिम तथा संकटासन्नता बृद्धि भएको छ।

१.२.२ विपद्बाट भएको क्षति (Losses due to Disaster)

नेपालमा विपद्का घटनाहरूबाट बर्सेनी धनजनको ठूलो क्षति हुने गरेको देखिन्छ। सन् १९७१ देखि २००६ सम्म भएका विपद्का घटनाहरूका आधारमा सबै भन्दा बढी मानवीय क्षति महामारीबाट भएको देखिन्छ। यसैगरी नेपालमा प्रतिवर्ष १,००० जना मानिसको मृत्यु विभिन्न प्रकृतिका विपद्का घटनाहरूबाट हुने गरेको र तीमध्ये करीब ३०० जनाको मृत्यु बाढी तथा पहिरोका कारणबाट भएको देखिन्छ। यसैगरी अर्को एउटा तथ्याङ्क अनुसार विगत दश वर्षका अवधिमा प्रतिवर्ष औसत २११ जनाको मृत्यु बाढी तथा पहिरोको कारणले भएको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त आगजनी तथा चट्याङका कारणबाट पनि नेपालमा मानवीय क्षति हुने गरेको छ। सन् १९७६ देखि २००३ को अवधिको लागि नेपालमा गरिएको एउटा अध्ययनमा विपद्का कारणले प्रतिदिन दुई जना मानिसको मृत्यु हुने गरेको तथ्याङ्क छ।

भूकम्प सबैभन्दा विध्वंशकारी विपद् हो। नेपालमा ठूलो विध्वंशकारी भूकम्प वारम्बार नगएको कारण विगत ३०/४० वर्ष भित्रको भूकम्पबाट भएको क्षतिको प्रभाव प्रतिविम्बित भएको छैन। उदयपुरमा केन्द्रविन्दु भएको सन् १९८८ मा गएको भूकम्प (६.६ रेक्टर, केन्द्र विन्दुमा VIII MMI कम्पनको तीव्रता भएको) बाट ७३१ जना मानिसको मृत्यु भएको थियो। एक अध्ययन अनुसार काठमाडौं उपत्यकामा शक्तिशाली भूकम्प गएमा करिब ४०,००० जनाको मृत्यु हुने सक्ने, ९०,००० जति घाइते हुनसक्ने र अस्पतालजस्ता जीवनका लागि अत्यावश्यक संरचनागत सुविधा मध्ये करिब ५० प्रतिशतमा ठूलो क्षति पुग्ने अनुमान गरिएको छ।

भूकम्पबाट हुने भौतिक क्षति पनि अन्य विपद्को तुलनामा धेरै गुणा बढी हुन सक्ने देखिन्छ। सन् १९८८ को भूकम्पको एउटै घटनामा पाँच अरब भन्दा बढीको भौतिक क्षति भएको थियो। उक्त क्षति वार्षिक कूल गार्हस्थ्य उत्पादन भन्दा बढी थियो। सन् १९३४ को जस्तो ठूलो भूकम्प गएको खण्डमा त्यसबाट हुने मानवीय तथा भौतिक क्षति धेरै गुणा बढी हुन सक्दछ।

बाढी तथा पहिरो नेपालमा सबैभन्दा बढी दोहोरिइरहने प्रकोपहरू हुन्। हरेक वर्ष औसतमा करिब १ अरब २० करोड ८० लाख बराबरको सम्पत्तिको प्रत्यक्ष क्षति नेपालले व्यहोर्नु परेको देखिन्छ। सबै असरहरूको क्षति तथा सेवाको अभाव एवं तिनका परिमाणहरूका दृष्टिबाट जोडिएर आउने अप्रत्यक्ष क्षति माथि उल्लेख गरिएको अङ्कको तुलनामा कयौं गुणा बढी भयावह तथा दीर्घकालीन प्रभाव पार्नसक्ने हुन सक्दछ।

नेपालका पाँचवटा नमुना जिल्लाहरूमा प्राकृतिक विपद्बाट भएको मानवीय र भौतिक संरचनाको क्षतिको आधारमा सामान्य वर्ष (ठूला घटना नभएको) मा वार्षिक प्रत्यक्ष क्षति राष्ट्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Gross Domestic Product -GDP) को ०.०१ प्रतिशतको हाराहारी छ र उल्लेखनीय मात्रामा ठूलो प्रभाव पार्ने विपद् परेका वर्षमा यो कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४.५ प्रतिशतसम्म पुगेको देखिन्छ। गतवर्ष सन् २००८ मा कोशी क्षेत्र, मध्यपश्चिम तथा सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा गएको बाढीबाट प्रत्यक्ष २९ अरब १३ करोड र अप्रत्यक्ष रूपमा ५६ अरब ६० करोड गरी कूल ८७ अरब ७३ करोड बराबरको क्षति पुगेको अनुमान छ। यसरी विभिन्न वर्षमा हुने क्षतिहरू गणना गर्दा राष्ट्रको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.०१ प्रतिशत (सामान्य वर्षमा प्रत्यक्ष क्षति) र ४ प्रतिशत (ठूलो विपद्को समयका क्षति) सम्म देखिन्छ।

१.२.३ विपद् र गरिबीबीचको अन्तरसम्बन्ध (Interrelationship of Disaster and Poverty)

नेपाल मानव विकास सूचकाङ्क (HDI 2007/2008) का आधारमा १४२ औं स्थानमा रहेको विकासोन्मुख मुलुक हो। विपद् पनि अन्य कुराहरूका साथ साथै गरिबीको चोतक हो। गरिव व्यक्ति, परिवार तथा समुदायमा विपद्को सामना गर्ने क्षमता ज्यादै न्यून रहन्छ। विपदले मानिसको मृत्यु तथा उत्पादन साधनहरूको विनास गराएर तुरुन्तै गरिबीको सिर्जना गर्दछ भने अत्यधिक जोखिममा रहेका क्षेत्रहरूमा मानिसहरूबाट गरिने अतिक्रमणबाट गरिबीले विपद्लाई भन तीव्र पार्दछ। गरिव समुदाय प्रकोपका कारण विस्थापित भएपछि पुनः प्रकोप हुनसक्ने जोखिमपूर्ण स्थानमै बस्न बाध्य हुन्छन्। त्यसकारण संकटासन्नता उच्च भएका देशहरूमा गरिबी विपद्को कारण तथा

परिणाम दुवै देखिएको छ । नेपाल सहस्राब्दि विकास लक्ष्य (Millennium Development Goals) हासिल गर्ने दिशामा अग्रसर भइरहेको छ र सहस्राब्दिको पहिलो पाँच वर्षमा उल्लेखनीय प्रगति हासिल भएको छ । सहस्राब्दि विकासका उपलब्धि दिगो बनाउन विपद् जोखिम न्यूनीकरण आवश्यक देखिन्छ ।

विकास निर्माणका क्षेत्रमा संलग्न रहेका निकाय तथा समुदायहरूमा विपद्सम्बन्धी चेतना र ज्ञानको अभाव रहेको छ । प्रकोप तथा संकटासन्नताको अन्तरसम्बन्धले गर्दा सधैँ दोहोरिइरहने विपद्हरूले कठोर परिश्रमबाट आर्जन गरिएका विकासका उपलब्धिहरूमा क्षति पुऱ्याउने गरेका छन् भने समुदाय तथा प्रभावित क्षेत्रका आर्थिक क्षमतालाई कमजोर पारेको देखिन्छ । यस रणनीतिको प्रमुख उद्देश्य विकासका प्रयासहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण गरी दिगो विकास गर्नु रहेको छ । यसको लागि विकासका क्षेत्रमा कार्यरत सबै तहका निकाय तथा समुदायहरूमा रहेको सोच र अवधारणामा परिवर्तन ल्याई संरचनागत तथा गैरसंरचनागत संकटासन्नतालाई सम्बोधन गर्नु रहेको छ ।

१.२.४ प्राकृतिक प्रकोप तथा वातावरण (Natural Hazards and Environment)

वातावरण, पारिस्थितिक प्रणाली, जैविक विविधता तथा प्राकृतिक प्रकोप बीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहने हुँदा प्राकृतिक प्रकोपहरू सामान्यतया वातावरणको अवस्थामा आएका आकस्मिक अथवा क्रमबद्ध परिवर्तनहरूबाट उत्पन्न हुन्छन् । यस्ता परिवर्तनहरू धेरैजसो भौगर्भिक तथा हावापानीसम्बन्धी विविध प्रक्रियाहरू मार्फत प्राकृतिक घटनाको स्वरूपबाट सुरु हुन्छन् । प्राकृतिक घटनाका अतिरिक्त मानवीय क्रियाकलापहरूका माध्यमबाट पनि वातावरणीय परिवर्तन हुन्छ र यस्ता वातावरणीय परिवर्तन आकस्मिक प्रकृतिका समेत हुन्छन् । जस्तै: प्राकृतिक स्रोत-साधनहरूको अविवेकपूर्ण उपयोग अथवा इन्धन (fossil fuels) को अत्यधिक प्रज्वलनको कारणले गर्दा हरित गृह ग्यास (Green house gas) को निष्काशन, पुनः नवीकरणीय क्षमताको उपेक्षा तथा अन्धाधुन्ध तवरको शहरीकरणजस्ता विकासका संकेतहरू आफैले विनाशतर्फ डोर्याइरहेको दुःखद अवस्था विद्यमान छ ।

फलस्वरूप भौगोलिक सीमामा सीमित नभई विश्वभर तापमानको वृद्धि भइरहेको र हावा-पानी तथा मौसममा परिवर्तन आइरहेको स्थिति छ । यी परिवर्तनहरूले गर्दा अतिवृष्टि, अल्पवृष्टि, बेमौसमी बाढी, पहिरो, खडेरी, डढेलो, आगलागीजस्ता समस्याहरूमा बढोत्तरी भएको तथ्यांकले पुष्टि गरिसकेको अवस्था छ । यसरी नै उर्वर भूमिको विनाशले गर्दा जङ्गल क्षेत्रमा कृषिको थप प्रसार (expansion) गर्ने कार्यतिर प्रवृत्त गराउँदछ । यस्तो कृषि प्रसारबाट आवास क्षेत्रसँग रहेको सम्बन्ध नष्ट हुने तथा जैविक विविधतामाथि प्रत्यक्ष खतरा पुग्दछ । रोग तथा कीराबाट उत्पन्न हुने महामारी, पशु तथा वनस्पतिको सुरक्षा तथा स्वास्थ्यका साथसाथै प्राकृतिक स्रोत तथा पर्यावरणसम्बन्धी प्रक्रियाहरूको दिगोपनामा गम्भीर चुनौती खडा हुन्छ । यसरी वातावरण तथा पर्यावरणसम्बन्धी क्रियाकलापमा अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन दुवै थरी असरहरू उत्पन्न हुन पुग्दछन् ।

साथै प्राकृतिक प्रकोपका कारण विस्थापित समुदाय संरक्षित क्षेत्रनजिकै, प्राकृतिक जङ्गल, नदी किनार अथवा पहिरो जान सक्ने पहाडको भिरालो क्षेत्रमा सरेर प्रवृत्त भएकाले यस किसिमको अस्थायी बसोबासबाट वातावरणको विनाश तीव्र रूपमा हुने गरेको छ । यसरी बसोबास सारिएको ठाउँमा समुदायहरू प्रायः आफ्नो आजीविकाका लागि प्राकृतिक स्रोत-साधनहरूमा निर्भर रहनाले समस्याको बहुआयामिकतालाई भन् गंभीर बनाएको अवस्था छ । यसले विशेष गरी विपन्न समुदायलाई बढी सङ्कटासन्न समेत बनाएको छ ।

प्रविधिको कमजोर उपयोग प्रणाली र अभाव समेतका कारणले प्रकोपको संभावित स्थान, समय तथा प्रभावको भविष्यवाणी गरी प्राकृतिक स्रोत-साधनहरूको दिगो प्रयोगलगायत संरक्षणमूलक कदम (preventive measures) चाली विपद्का जोखिमहरूबाट जोगाउन तथा विपद्पछि पहिलेकै अवस्थामा फर्कनका निम्ति वातावरणको प्राकृतिकपनलाई यथासंभव कायम गरिराख्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसका लागि पहाडी, हिमाली, तराई क्षेत्रमा कृषिका उपयुक्त प्रचलनहरूको अवलम्बन, जलाधार व्यवस्थापन, कृषि वन प्रणाली, भू-संरक्षण, सिमसार व्यवस्थापन तथा आगलागीको रोकथामका प्रविधिका साथसाथै प्राकृतिक स्रोत-साधनको दिगो प्रयोगमा समुदायको सहभागिता एवं जैविक विविधताको संरक्षणका दिशातर्फ ध्यान दिई दिगो विकास (Sustainable Development) को अवधारणालाई एकीकृत रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । समग्रमा वातावरणमा पर्ने वा पार्ने अप्राकृतिक दबाव वा परिवर्तन सामान्यतया अपूरणीय (irreversible) प्रकृतिको हुन्छ तथा यसले धनजन र पूर्वाधारहरू विनाश मात्र नगराई समग्र मानव समुदायलाई समेत खतरामा पार्दछ । यस्ता जोखिमहरूबाट जोगिन विकासको योजना तर्जुमा गर्ने समयमा वातावरणीय प्राथमिकताहरूप्रति पर्याप्त ध्यान दिएर विपद् जोखिम अल्पीकरण वा न्यूनीकरणको अवधारणालाई सबैले र सबै तहमा आत्मसात् गर्न जरुरी देखिन्छ ।

२ नेपालमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन : वर्तमान नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्था (Disaster Risk Management in Nepal: Existing Policy, Legal and Institutional Frameworks)

२.१ नीतिगत व्यवस्था (Policy Measures)

नेपालमा विपद्का घटनाहरू भएपछि माग र आवश्यकता अनुसार उद्धार तथा राहत उपलब्ध गराउने परम्परागत अवधारणामा परिवर्तन आएको छ। दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ लागू भएपछि विपद् व्यवस्थापनमा उद्धार तथा राहत कार्यका अतिरिक्त पूर्व तयारी तथा अल्पीकरण कार्यलाई पनि जोड दिन थालिएको देखिन्छ। सन् १९९१ मा प्राकृतिक विपद् न्यूनीकरण अन्तर्राष्ट्रिय दशक (International Decade for Natural Disaster Reduction) को घोषणा भएपछि विपद् व्यवस्थापनमा पूर्वतयारी कार्य (Preparedness Activities) लाई विशेष जोड दिन थालिएको देखिन्छ।

नेपालमा विपद् व्यवस्थापनको लागि तर्जुमा गरिएको राष्ट्रिय कार्य योजना सन् १९९६ मा लागू भएपछि विभिन्न प्रकृतिका प्राकृतिक विपद्हरूलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक थप उपायहरू अवलम्बन गर्न खोजिएको भए पनि पर्याप्त स्रोत र साधनको अभाव एवं सम्बन्धित निकाय एवं सरोकारवालाहरू बीच समन्वयको कमीले कार्ययोजनाले निर्दिष्ट गरेका क्षेत्रहरूमा पर्याप्त प्रतिफल प्राप्त हुन सकेनन्। यसरी राष्ट्रिय कार्ययोजनाले निर्दिष्ट गरेका क्षेत्रहरू पूर्वतयारी, अल्पीकरण तथा प्रतिकार्य जस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रमा अपेक्षाकृत सफलता प्राप्त गर्न नसक्नुको प्रमुख कारण प्राविधिक क्षमतासहितको उपयुक्त संगठनात्मक संरचनाको अभाव पनि एक हो।

राष्ट्रिय कार्ययोजनाका अतिरिक्त राष्ट्रिय योजना आयोगबाट तयार पारिएको दशौं पञ्च वर्षीय योजना (२००२-२००७) र तीन वर्षीय योजना (२००७ - २०१०) विकास प्रयासहरूमा जोखिम न्यूनीकरण गर्नका लागि महत्वपूर्ण नीतिहरू हुन्। विपद्बाट प्रभावित भएका मानिसहरूलाई राहत वितरण गर्न लागू गरिएको मापदण्डको व्यवस्था अर्को महत्वपूर्ण नीतिगत व्यवस्था हो। जलस्रोत, कृषि, भवन निर्माण, खानी तथा भूगर्भ तथा स्वास्थ्यजस्ता क्षेत्रगत नीतिहरूको प्रावधानले पनि विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन्।

२.२ विद्यमान कानुनी व्यवस्था (Existing Legal Frameworks)

(क) दैवीप्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९

नेपालमा विपद् व्यवस्थापन कार्यलाई सरकारी दायित्व र कार्यक्षेत्रमा राखी विपद् पूर्व र विपद् पछि गरिने उद्धार तथा राहतको कार्यलाई सहज रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गराउने उद्देश्यले सर्वप्रथम २०३९ सालमा दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ लागू भएको हो। यस ऐनले विपद् व्यवस्थापन कार्यको लागि आवश्यक प्रशासनिक संरचना समेतको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यस ऐनमा दुई पटक संशोधन गरिएको भए तापनि पूर्व तयारी अल्पीकरण तथा विकास प्रयासहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने जस्ता नवीनतम अवधारणाहरूलाई समावेश नगरिएबाट मौजुदा ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी नयाँ ऐनको निर्माण गर्न जरुरी देखिएको छ। साथै प्रविधि र विकास प्रयासहरूमा भएका आमूल परिवर्तनहरूलाई आत्मसात् गर्ने समय सापक्ष नयाँ कानूनको व्यवस्था पनि अपरिहार्य देखिन्छ।

(ख) स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय विकासका लागि स्वायत्त शासनको व्यवस्थासहित वातावरण मैत्री विकास व्यवस्थापनको लागि विकेन्द्रीकरणको अवधारणालाई प्रवर्द्धन गरेको छ। यसमा विकास प्रक्रिया, वातावरण र विपद्बीचको अन्तरसम्बन्धलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा जोड दिइएको छ। यस ऐनले स्थानीय निकायहरूलाई जिल्ला तथा नगरपालिका एवं गाउँ विकास समितिहरूलाई समस्याको समाधान आफैले खोज्न प्रोत्साहन गरेको छ। यसरी यस ऐनले स्थानीय स्तरका निकायहरूलाई उत्तरदायी बनाएको भए तापनि उक्त ऐनमा भएका व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक नियमावली तथा बजेटको विनियोजन नगरिएकोले ऐनमा व्यवस्था गरिएको अवधारणाहरूको कार्यान्वयन पक्ष एकीकृत रूपमा अगाडी बढ्न नसकेको अवस्था विद्यमान छ।

२.३ विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न केन्द्रीय निकायहरू (Central Institutions Involved in Disaster Management)

नेपालमा नीति निर्माण गर्ने तहमा व्यवस्थापिका संसद तथा मन्त्रिपरिषद् गरी दुई राष्ट्रिय निकायहरू विद्यमान छन् । यसैगरी उपर्युक्त राष्ट्रिय निकायहरूबाट भएका नीतिहरूलाई कार्यान्वयन गर्न विभिन्न तीन प्रकृतिका निकायहरू कार्यरत देखिन्छ । जसमध्ये नीति तथा योजना तर्जुमा गर्ने कार्यमा सल्लाहकारी भूमिका निर्वाह गर्ने विभिन्न आयोगहरू, नीति निर्माण तथा योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी लिएका क्षेत्रगत मन्त्रालयहरू र नीति तथा योजना कार्यान्वयन गर्ने र उपल्लो निकायलाई नीति निर्माण तथा योजना तर्जुमामा सल्लाह उपलब्ध गराउने विभाग, क्षेत्रीय तथा स्थानीय निकायहरू रहेका छन् । विपद् व्यवस्थापन कार्यमा नीति निर्माण, कार्यान्वयन र समन्वयको काम गर्ने निम्न निकायहरू रहेका छन् :-

(क) प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद् न्यूनीकरणको लागि राष्ट्रिय नीति तथा रणनीति तर्जुमा गर्ने कार्यमा आवश्यक निर्देशन, समन्वय र सहयोग पुऱ्याउने कार्य प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट हुँदै आएको छ । साथै उक्त कार्यालयले प्रधानमन्त्री उद्धार कोषको संचालन गरी उद्धार, राहत तथा पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यमा सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

(ख) राष्ट्रिय योजना आयोग

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी दीर्घकालीन योजना, आवधिक योजना र वार्षिक योजना तर्जुमा गर्ने कार्यमा राष्ट्रिय योजना आयोगको अग्रणी भूमिका रहेको छ । विपद्बाट क्षति भएका संरचनाहरूको पुनर्निर्माण तथा प्रभावितहरूको पुनर्स्थापनाका लागि द्विपक्षीय, बहुपक्षीय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग जुटाई आयोगहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने नीतिगत कार्यहरू आयोगबाट हुँदै आएका छन् ।

(ग) जल तथा शक्ति आयोग

देशमा जलस्रोतको विकासको लागि नदीनालाहरूको अध्ययन गरी जलस्रोतको समुचित उपयोगको लागि यस आयोगले कार्य गर्दै आएको छ । यसका अतिरिक्त नेपालमा प्राकृतिक प्रकोपका खतरा बढी भएका नदी नालाहरूको पहिचान गरी जोखिम न्यूनीकरणको लागि सिफारिस गर्ने कार्य समेत गर्दै आएको छ । एक दीर्घकालीन जलस्रोत रणनीति समेत जारी गरी जलजन्य प्रकोप नियन्त्रणमा भूमिका निर्वाह गरिरहेको छ ।

(घ) केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समिति

दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ ले राहत तथा उद्धार कार्यको व्यवस्था र समन्वय गर्न केन्द्रीय तहमा गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा २७ सदस्यीय केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिको व्यवस्था गरेको छ । सामान्यतया मनसुनको पूर्वतयारी र कुनै पनि समयमा प्राकृतिक वा गैह्र प्राकृतिक विपद्का घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्न केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिको बैठक कम्तीमा वर्षको दुई पटक वा आवश्यकता अनुसार बस्ने गरेको छ ।

(ङ) गृह मन्त्रालय

गृह मन्त्रालयले विपद् व्यवस्थापनको लागि समन्वय मन्त्रालयको रूपमा कार्य गर्दै आएको छ । केन्द्रीय, क्षेत्रीय र जिल्लास्तरका दैवी प्रकोप उद्धार समितिको व्यवस्था गरी प्रभावकारी रूपमा उद्धार तथा राहतजस्ता कार्य गर्ने जिम्मेवारी यही मन्त्रालयमार्फत भैरहेछ । पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत, पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना कार्यहरूको संचालन र समन्वय गर्ने कार्यमा प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय अनुभवहरू समेत मन्त्रालयले हासिल गरेको छ । विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी ऐन, नीति, नियमको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने गराउने लगायत विपद्

व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनको आयोजना गर्ने काम समेत यस मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ ।

(च) सिंचाई मन्त्रालय

जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रणसम्बन्धी नीतिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने, गराउने कार्य तथा बाढी र नदी नियन्त्रणसम्बन्धी कार्य सिंचाई मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ । यसका साथै सिंचाई आयोजनाहरूको निर्माण तथा संचालनमा जोखिम न्यूनीकरण गर्ने र विपद्को घटनाबाट क्षति भएका आयोजनाहरूको पुनर्निर्माणको कार्य समेत गर्दै आएको छ ।

(छ) वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

राष्ट्रिय वन नीति एवं भू-संरक्षण नीति तर्जुमा गरी बाढी पहिरोजस्ता प्राकृतिक प्रकोपको नियन्त्रणसम्बन्धी कार्य गर्ने र विकास आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकनको माध्यमबाट प्रकोप नियन्त्रण गर्ने कार्य यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र रहेको छ । प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र सन्तुलनसम्बन्धी कार्य गरी प्राकृतिक प्रकोपको जोखिमलाई कम गराउने, प्राकृतिक प्रकोप हुनसक्ने र भएका क्षेत्रमा वृक्षारोपण तथा भू-संरक्षण कार्य गर्ने र गराउने कार्यहरू वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयबाट हुँदै आएका छन् ।

(ज) वातावरण मन्त्रालय

राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रमको सम्पर्क विन्दुको कार्य गरिरहेको यस मन्त्रालयले जलवायु परिवर्तन र मौसम विज्ञानसम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिको तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनसम्बन्धी कार्य गर्दछ । हिमनदी तथा हिमतालहरूको वैज्ञानिक अध्ययन, अनुसन्धान गरी हिमताल फुट्ने सम्भावित जोखिमको विश्लेषण गरी जानकारी गराउने र मौसमको पूर्वानुमानद्वारा अतिवृष्टि, अनावृष्टि र सुख्खा मौसमको अनुमान गरी प्राकृतिक प्रकोप नियन्त्रण गर्ने कार्यमा यस मन्त्रालयको उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ । वातावरण संरक्षण, प्रदूषण नियन्त्रण, वातावरणीय सन्तुलनका अतिरिक्त जलवायु परिवर्तनका मुद्दाहरू समेत यो मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा रहेको छ । साथै देशका विभिन्न नदीहरूमा बाढी भविष्यवाणी केन्द्र तथा जलमापन केन्द्रहरूको स्थापना गरी पूर्व चेतावनी दिने प्रणालीका कार्यसमेत हुँदै आएको छ ।

(झ) विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय

नेपालको आवश्यकता अनुरूप भौगोलिक, सामाजिक तथा वातावरण मैत्री विज्ञान तथा प्रविधिको विकासका लागि विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय जिम्मेवार रहेको छ ।

(ञ) स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय

प्रकोपको पूर्वतयारी स्वरूप स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई आवश्यक तालिमहरूको व्यवस्था गर्ने, उद्धारको समयमा विपद्बाट घाइते भएकाहरूलाई आवश्यक औषधी, उपकरण र उपचारको व्यवस्था गर्ने । महामारीजन्य रोगको पहिचान गरी त्यस्ता रोगको नियन्त्रणको निरोधात्मक र उपचारात्मक उपायहरू अवलम्बन गर्ने कार्यहरू यस मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ ।

(ट) स्थानीय विकास मन्त्रालय

स्थानीय विकास मन्त्रालयको प्रमुख कार्यमा स्थानीय निकायहरू मार्फत विपद् सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने र विपद्को अवस्थामा स्थानीय स्तरमा तत्काल उद्धार तथा राहत कार्यमा स्थानीय निकायहरू परिचालन गर्नु रहेका छन् । विपद् हुन नदिन वातावरण संरक्षणमा जनचेतना एवं जन सहभागितामा वृद्धि गराउने र स्थानीयस्तरमा

विकास निर्माण कार्य संचालन गर्दा विपद् न्यूनीकरणलाई मुलप्रवाहीकरण गर्न स्थानीय निकायहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने कार्य समेतमा यस मन्त्रालयबाट सुरु भएको छ ।

(ठ) भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय

विकास आयोजना संचालन पूर्व प्रकोप जोखिमको लेखा जोखा (Hazard Risk Analysis) गरी वातावरणीय पक्षलाई ध्यान दिने, भूकम्प निरोधात्मक घरहरूको निर्माण निर्देशिका जारी गरी कार्यान्वयन गराउने र सो का लागि जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्य यस मन्त्रालयबाट भएको छ । प्राकृतिक विपद्को जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न Risk Mapping गरेर मात्र विकास निर्माण आयोजना संचालन गर्ने र पुनर्स्थापनाको काम गर्नुका साथै भवन निर्माणसंहिता जारी गरी सुरक्षित आवास निर्माण कार्य यस मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ ।

(ड) उद्योग मन्त्रालय

देशको कमजोर भू-धरातलको अध्ययन गरी संकटासन्न क्षेत्रको भू-प्रकोपीय (Geo Hazards Mapping Study) नक्सांकन गर्ने, भूकम्पीय क्षेत्रको अध्ययन सर्भेक्षण र नक्सांकन गर्ने कार्यका साथै औद्योगिक क्षेत्रबाट उत्पादित प्रदूषण नियन्त्रणसम्बन्धी कार्य गरी प्रकोप नियन्त्रणको क्षेत्रमा यस मन्त्रालयले कार्य गर्दै आएको छ । साथै राहत व्यवस्थापनमा पनि उद्योग क्षेत्रको योगदान उल्लेखनीय रहेको छ ।

(ढ) शिक्षा मन्त्रालय

विपद्को जानकारी तथा रोकथामको लागि पूर्वतयारी, उद्धार एवं राहतको बारेमा ज्ञान दिने पाठ्यक्रमको तर्जुमा गरी लागु गर्ने कार्य यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र रहेको छ । भूकम्प प्रतिरोधात्मक विद्यालय भवनहरूको निर्माण र शिक्षक र विद्यार्थीको माध्यमबाट विपद्बारे जनचेतना अभिवृद्धिको कार्यक्रम संचालन गर्ने कार्य समेत यस मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ ।

(ण) कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

अतिवृष्टि, अनावृष्टि र सुख्खाबाट कृषि उत्पादनमा ह्रास हुन नदिन आवश्यक नीतिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने गराउने र कृषि उत्पादनमा विषादीजन्य प्रयोगबाट हुने प्रकोपको नियन्त्रण र पशुजन्य रोगको महामारीको उपचार तथा नियन्त्रणसम्बन्धी कार्य यस मन्त्रालयबाट गरिएको छ । साथै अन्तर्राष्ट्रिय सीमा क्षेत्रहरूमा पशु तथा प्लाण्ट क्वारेन्टाइनसम्बन्धी चेकपोष्टहरू खडा गरी कृषि तथा पशुजन्य महामारी नियन्त्रण गर्ने कार्य यस मन्त्रालयबाट हुँदै आएको छ । खाद्य सुरक्षाका लागि समेत यही निकाय जिम्मेवार रहेको छ ।

(त) उर्जा मन्त्रालय

विद्युत वा अन्य उर्जासम्बन्धी उपयोग, सुरक्षा, प्रवर्द्धन एवं विकाससम्बन्धी काममा उर्जा मन्त्रालय जिम्मेवार रहेको छ भने यसले अन्तर्राष्ट्रियस्तरका विभिन्न द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय संयन्त्रको संयोजन, वार्ता सन्धि तथा सम्झौताहरू गरी प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा क्रियाशील रहेको छ ।

(थ) क्षेत्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समिति

दैवी प्रकोप उद्धार ऐन, २०३९ मा आवश्यकता बमोजिम क्षेत्रीय तहमा क्षेत्रीय समितिहरूको स्थापना गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । नेपालको पूर्वी भागमा २०४५ सालमा गएको भूकम्पको समयमा र २०४९ मा नेपालको मध्य दक्षिणी भागमा आएको बाढीको समयमा विराटनगर तथा सिमरामा क्रमशः क्षेत्रीय सेवा केन्द्रहरूको स्थापना गरिएको थियो । एकभन्दा बढी जिल्लामा उद्धार तथा राहत कार्य संचालन र समन्वय गर्न क्षेत्रीय समितिहरू उपयोगी सिद्ध भएका छन् । हाल सबै क्षेत्रहरूमा क्षेत्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिहरू कार्यरत छन् ।

२.४ विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न विभाग / निकायहरू (Departments/Agencies Involved in Disaster Management)

(क) जल तथा मौसम विज्ञान विभाग

जल तथा मौसमसम्बन्धी सूचनाहरूको संकलन र प्रवाह गर्ने, मौसमको अनुगमन, विश्लेषण र भविष्यवाणी गर्ने प्रमुख कार्यहरू यस विभागबाट हुँदै आएका छन् ।

(ख) जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग

नेपाल पानीजन्य विपद्को दृष्टिले ३० औं स्थानमा रहेको सन्दर्भमा अल्पीकरण (Mitigation) का कामहरू प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न एवं बाढी, पहिरो र भूक्षय सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानको लागि सिंचाई मन्त्रालय अन्तर्गत रही यस विभागले यी कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

(ग) खानी तथा भू-गर्भ विभाग

भौगर्भिक अनुसन्धान, भू-वैज्ञानिक सूचनाहरूको संकलन र प्रवाह, भौगर्भिक विपद् न्यूनीकरणसम्बन्धी कार्यका साथै भूकम्प मापन केन्द्रको संचालन र भूकम्पीय तथ्याङ्कको संकलन एवं भूकम्पीय जोखिमको नक्सांकन गर्ने जस्ता कार्यहरू यस विभागले उद्योग मन्त्रालय अन्तर्गत रही गरिरहेको छ ।

(घ) स्वास्थ्य सेवा विभाग

यस विभागको प्रमुख कार्य निरोधात्मक (Preventive), प्रवर्धनात्मक (Promotive) र उपचारात्मक (Curative) स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउनु रहेको छ । यसले साधारण स्वास्थ्य सेवाका साथै महामारी नियन्त्रण गर्ने, आपतकालीन अवस्थामा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने र विपद्को बेलामा प्राथमिक उपचार (First Aid) लगायतका आवश्यक व्यवस्थाका साथै जनस्वास्थ्यसँग सम्बन्धित सूचनाको संकलन, विश्लेषण र प्रवाह गर्ने काम गर्दै आएको छ । साथै यस विभागले अस्पताल पूर्वतयारी (Hospital Preparedness in Emergency - HOPE) कार्यक्रम समेत संचालन गर्दै आएको छ ।

(ङ) स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग

स्थानीय निकायहरूलाई प्राविधिक दृष्टिले सक्षम र सुदृढ बनाउने, स्थानीय पूर्वाधार विकास कार्यमा सहभागी बनाउने र स्थानीय निकायसँग समन्वय गरी आवास, भवन तथा शहरी विकास, खानेपानी, ढल निकास तथा सर सफाई, सिंचाई तथा नदी नियन्त्रणजस्ता क्षेत्रगत कार्यक्रम संचालन गर्ने कार्य यस विभागले गर्दै आएको छ । साथै यस विभागले स्थानीय स्तरमा वातावरणीय त्वास हुन नदिने उद्देश्यसहित पूर्वाधार विकास कार्यक्रम संचालन गर्न सहयोग पुऱ्याउँदै आएको पनि छ ।

(च) भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग

पर्यावरणीय सन्तुलन (Ecological Balance) कायम गरी प्राकृतिक विपद्को प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्ने तथा महत्वपूर्ण जलाधार क्षेत्रहरूको संरक्षण र विकास गरी भूक्षय हुनबाट रोक्ने जस्ता कार्यहरूको संचालन गर्ने कार्य यस विभागले गर्दै आएको छ ।

(छ) शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग

दिगो शहरी विकास, व्यवस्थित बसोवास र सुरक्षित भवन निर्माणजस्ता संस्थागत उद्देश्यका साथ भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गत यो विभाग गठन भै क्रियाशील छ । यस विभागले भवन निर्माण संहिता (Building Code) लाई क्रमशः कार्यान्वयनमा लगेको छ ।

(ज) जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समिति

प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समितिहरू देशका ७५ वटै जिल्लाहरूमा क्रियाशील रहेका छन् । स्थानीय स्तरमा उद्धार, राहत तथा पुनःस्थापनाका लागि मुख्य रूपमा जिम्मेवार यस समितिमा जिल्लास्थित खानेपानी, स्वास्थ्य तथा शिक्षा कार्यालयका प्रतिनिधिहरू रहने र यसको सदस्य सचिवको काम स्थानीय विकास अधिकारीबाट गर्ने गरिएको छ । केन्द्रीय, क्षेत्रीय तथा जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समितिको सांगठनिक संरचना अनुसूची १ मा दिइएको छ ।

(झ) जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका एवं गाउँ विकास समितिहरू

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ का मार्गनिर्देशन एवं अन्य प्रचलित कानूनहरूले तोकेको जिम्मेवारीमुताविक मुलुक भरका ७५ जिल्ला विकास समिति, ५८ नगरपालिका र ३९१५ गाउँ विकास समितिहरूले विपद् जोखिम न्यूनीकरण मुलप्रवाहीकरण, जिल्लास्तरीय आवधिक योजना र विपद्का सूचनाको व्यवस्थापन जस्ता कामका साथै पहिलो प्रतिकार्यकर्ता (First Responder) को भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् ।

(ञ) राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू

नेपालमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका क्षेत्रमा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका र क्रियाशीलता सराहनीय रहेको छ । यी संस्थाहरू विशेषतः जोखिम अल्पीकरण, न्यूनीकरण, एवं पूर्व तयारीका साथै प्रतिकार्यमा समेत सक्रिय छन् । साथै यी संस्थाहरूको नयाँ नीति, योजना एवं कार्यक्रमको संचालन, समुदायमा आधारित विपद् जोखिम व्यवस्थापन र जनचेतना अभिवृद्धिमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका रहदै आएको छ । सहभागितामूलक सहकार्यमा यिनीहरूको योगदान परिणाममुखी सिद्ध भइरहेका छन् ।

मानवीय सेवाको भावले केन्द्रदेखि गाउँसम्म सञ्जाल (Network) रहेको नेपाल रेडक्रस सोसाइटी केन्द्रीय दैवीप्रकोप उद्धार समितिको सदस्यसमेत रहेको छ । यस सस्था उदार, पारदर्शी र सहभागितात्मक रूपमा समुदायसँग नजिक रही विपद्को क्षेत्रमा तत्काल खोज तथा उद्धार र राहत सामग्रीहरूको वितरणका साथै विपद् जोखिम न्यूनीकरण र पूर्वतयारीका क्षेत्रमा समेत विशेष सक्रिय रही आएको छ ।

(ट) संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरू

नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरू विपद् जोखिम न्यूनीकरण, पूर्वतयारी र प्रतिकार्यमा मानवीय सहयोगको क्षेत्रमा समेत काम गर्दै आएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (United Nations Development Program) ले नीतिगत सुधारमा समेत सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छ भने संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवीय मामिलाको कार्यालय (United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs) सँग आपतकालीन अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्राप्तिलाई सरल, सहज र प्रभावकारी बनाउन आपतकालीन समयमा भन्सार प्रक्रिया सहजीकरणसम्बन्धी सम्झौता समेत भैसकेको छ । साथै जोखिम न्यूनीकरणका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तर्राष्ट्रिय रणनीति (UNISDR), Asian Disaster Reduction Center, Asian Disaster Preparedness Center, SAARC Disaster Management Center, जस्ता अन्तरसरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू समेत नेपालको विपद् जोखिम न्यूनीकरणका क्षेत्रमा नेपाल सरकारलाई सहयोग गरिरहेका छन् ।

२.५ विद्यमान प्राविधिक क्षमता (Existing Technical Capacity)

नेपालमा विज्ञान तथा प्रविधिको विकासका साथै यस क्षेत्रका विशेषज्ञहरूको समूह उल्लेखनीय मात्रामा बढेको छ । उपयुक्त मापका विविध प्राकृतिक जोखिमहरूको नक्साङ्कन गर्ने कार्य सञ्चालन गरिएको छ । साथै अनुगमन, विश्लेषण तथा सर्वसाधारण प्रयोगकर्ताहरूका लागि उपयुक्त हुने खालका जानकारीको प्रचार-प्रसारका लागि भौतिक क्षमताको विकास भएको छ । यस्ता क्षमताका केही प्रतिनिधिमुलक उदाहरण तल दिइएका छन् :-

संस्था	क्षमता
खानी तथा भूगर्भ विभाग	१:५०,००० को स्केलमा मुलुकभरको भौगर्भिक नक्सा, धेरै शहरहरूको १:१०,००० स्केलको इन्जिनियरिङ भौगर्भिक नक्सा, कुनै पनि रिक्टर स्केल २ भन्दा माथीका भूकम्पहरूको एकै किसिमले अनुगमन गर्न सक्षम २१ छोटो अवधिका भूकम्पसम्बन्धी स्टेशनहरूको सञ्जाल ।
नापी विभाग	१:२५,००० तथा १:५०,००० स्केलका मुलुकभरको नक्साङ्कन, गाविस, नगरपालिका, डिजिटल नक्सा, विविध स्केलका एरियल फोटोग्राफ, निरन्तर GPS स्टेशनहरूको वास्तविक समयमा कार्य सञ्चालन, अद्यावधिक स्याटेलाइट नक्साङ्कनमा नियमित पहुँच तथा व्याख्या गर्ने क्षमता ।
जल तथा मौसम विज्ञान विभाग	मुलुकभर जल तथा मौसम विज्ञान विभागका स्टेशनहरू, मौसमको अनुगमन, विश्लेषण, भविष्यवाणी तथा सर्वसाधारणका लागि सूचनाको प्रचार-प्रसार ।
जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग	अनुसन्धान तथा नदी/हाइड्रोलिक मोडेलिङको क्षमता, पहिरो तथा भू क्षयसम्बन्धी अध्ययनका लागि फिल्ड अनुसन्धानका स्टेशनहरू, बाढी नियन्त्रणसम्बन्धी अनुसन्धान तथा बाढी तथा पहिरो/भू क्षयको लागि अल्पीकरण (mitigation) कदमहरूको कार्यान्वयन ।
शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग	भवनसम्बन्धी अनुसन्धान, विपद्-प्रतिरोधी निर्माणको डिजाइन, प्रशिक्षण निर्देशनालय, पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण केन्द्रहरू, इन्जिनियर, वास्तुविद् तथा कालीगडहरूका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रम ।
स्थानीय विकास मन्त्रालय तथा जिल्ला विकास समिति	हरेक जिल्ला विकास समितिमा विपद् नियन्त्रण व्यवस्थापनसम्बन्धी सम्पर्क बिन्दु, सबै जिल्लाहरूसँग सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको सञ्जाल, विपद् न्यूनीकरणसम्बन्धी सरोकारहरूलाई एकीकरण गरिएका धेरै जिल्लाहरूमा आवधिक योजना ।
प्राकृतिक संस्थान (सरकारी तथा निजी)	प्राकृतिक तथा मानव-जन्य विपद्हरूका विभिन्न पक्षहरूका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान तथा अध्यापन, जोखिम न्यूनीकरण, प्रशिक्षणसम्बन्धी क्षमता ।
आपत्कालीन परिस्थितिमा सहयोग उपलब्ध गराउने निकायहरू (नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, नेपाल सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल रेडक्रस सोसाइटी आदि)	विपद्मा सहयोगका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका २५ जनासहित Medical First Responder तथा Collapsed Structure Search and Rescue सम्बन्धी १५० जनाभन्दा बढी जनशक्ति, खोजी तथा उद्धारका लागि सञ्चालन गरिने प्रशिक्षणका उपकरण, देशव्यापी सञ्जाल, आपतकालीन परिस्थितिका लागि गोदामघरहरू, सवारी साधन, हवाई साधन लगायतका बन्दोवस्तीका सामग्रीहरू
अस्पताल (सरकारी तथा निजी)	आपतकालीन परिस्थितिका लागि अस्पताल पूर्व-तयारीका निमित्त प्रशिक्षित जनशक्ति तथा प्रशिक्षकहरूको समूह, अस्पताल पूर्व-तयारी योजना, नियमित नमुना अभ्यासहरूको अनुभव ।
नगरपालिकाहरू	प्रशिक्षित जनशक्ति, तालिमप्राप्त कालिगडहरूको समूह, केही वडाहरूमा विपद् व्यवस्थापन समितिहरू, धेरै ठाउँहरूमा आपतकालीन गोदाममा पहिले नै सामग्रीको व्यवस्था आदि ।
गृह मन्त्रालय: केन्द्रदेखि जिल्लास्तरसम्म दैवी प्रकोप उद्धार समितिहरू	समन्वय संयन्त्रको स्थापनालगायत विपदलाई सम्बोधन गर्ने प्रतिकार्यमा पर्याप्त अनुभव, UNDAC, तथा INSARAG मा प्रशिक्षित जनशक्तिको समूह ।
स्वास्थ्य मन्त्रालय तथा स्वास्थ्य सेवा विभाग	महामारीको व्यवस्थापन गर्नका लागि तत्काल सहयोग उपलब्ध गराउने टोलीहरू, बर्ड-फ्लुका सम्बन्धमा काम गर्ने समूह, मुलुकको आपतकालीन स्वास्थ्यसम्बन्धी विवरण, आपतकालीन स्वास्थ्यका सम्बन्धमा काम गर्ने समूह ।
कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	क्षतिको निर्धारणसम्बन्धी क्षमता, तत्कालै पर्ने विपद्हरू (उदाहरणका लागि दुङ्गा-माटो आदि खस्ने विपद्का साथै विस्तारै हुने प्रकोप, जस्तै: सुक्खा) लाई सम्बोधन गर्ने कार्यमा अनुभव ।

यिनीहरूका अतिरिक्त, विद्यालय भूकम्प सुरक्षा कार्यक्रम तथा आपतकालीन सहयोग अभिवृद्धिजस्ता धेरै कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन पनि सफलतापूर्वक गरिएको छ ।

३. विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति (National Strategy for Disaster Risk Management)

३.१ परिचय (Introduction)

विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति (National Strategy for Disaster Risk Management) प्राकृतिक सम्पदा तथा भौतिक संरचनाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन एवं प्रवर्द्धन गर्न नेपाल सरकारको प्रतिबद्धतासहितको एक राष्ट्रिय दस्तावेज (National Framework) हो । विगतका विकास प्रक्रियामा जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई मूलप्रवाहीकरण गर्न नसक्दा धनजनको ठूलो नोक्सानी मात्र नभई पूर्वाधार संरचनाहरूमा पनि क्षति पुग्न गएको छ । साथै देशमा बर्सिने हुने बाढी, पहिरो, आगलागीजस्ता प्रकोपका घटनाबाट हजारौं मानिसहरूले विनासको दुःखद नियति भोग्नु परेको छ । जथाभावी निर्माण हुने घर तथा संरचनाहरूबाट पनि प्रकोपका घटनाहरू घट्न पुगेकाले विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा सरकारको भूमिका मात्र महत्त्वपूर्ण नभै हरेक व्यक्ति एवं समुदायको भूमिका पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहेको तथ्य उजागर भैसकेको छ ।

प्राकृतिक स्रोतको वैज्ञानिक र उचित उपयोग हुन नसकेको अवस्थामा राष्ट्रका अमूल्य प्राकृतिक स्रोत तथा सम्पदाहरूको संरक्षणका लागि प्रकोपका जोखिमहरूलाई स्वीकार्य र संभाव्य तहमा घटाउन तथा प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक प्रकोपहरूबाट वातावरणमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावको अल्पीकरण (mitigation), पूर्व तयारी (preparedness) तथा प्रतिकार्य (Response) गर्न जरुरी रहेको छ । यस्ता कार्यहरू सरकारको एकल प्रयासले हुन नसक्ने यथार्थलाई मनन गरी यस रणनीतिको निर्माणमा सरकारी तथा गैरसरकारी पक्षहरू, स्थानीय निकाय, प्राज्ञिक संस्था, निजी क्षेत्र, अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदार, नागरिक समाज तथा समुदायको सहभागिता र संलग्नता गराइएको छ । पटक पटक छलफल/कार्यशाला गोष्ठी तथा सरोकारवालाहरूको परामर्शमा गृह मन्त्रालयबाट सघनरूपमा परिष्कृत गरी यो रणनीति तयार भएको हो । वस्तुतः साभेदारीको भावनालाई मूर्त रूप दिन विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि आगामी दिनमा गर्नुपर्ने एकीकृत प्रयास (Integrated effort) लाई यस रणनीतिमा पाँचवटा मूल प्राथमिकता र सहायक क्रियाकलापहरू समेत स्पष्ट रूपमा परिभाषा गरी हरेक क्षेत्रगत निकायको जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने प्रयास भएको छ ।

आर्थिक तथा सामाजिक विकासका सबै साभेदारहरू (All partners of socio-economic development) ले सबै तहमा विकासलाई जीवनशैली मानी यस रणनीतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरेमा क्रमशः सुरक्षाको संस्कृति (Culture of Safety) को विकास हुने, गरिबी न्यूनीकरणमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने र नेपाल विपद् उत्थानशील समुदाय (Disaster resilient community) को रूपमा रूपान्तरण हुने यस रणनीतिको लक्ष्य रहेको छ । विपद् कुनै एक देशको सीमानाभित्र मात्र सीमित नरही भौगोलिक तथा प्राकृतिक रूपमा यसको द्विपक्षीय, बहुपक्षीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव रहेको तथ्यलाई मनन गरी संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २००५ मा नेपाल समेत १६८ वटा राष्ट्रहरूको सहभागितामा जारी गरेको विश्वव्यापी साभ्ना अवधारणापत्र ह्योगो कार्यसंरचना (Hyogo Framework for Action (HFA) 2005-2015) लाई मूल आधार मानी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय मान्यता एवं मापदण्डको समेत अध्ययनका आधारमा राष्ट्रिय जिम्मेवारीलाई कार्यरूपमा परिणत गर्न एउटा ठोस, सारभूत एवं एकीकृत दस्तावेजको आवश्यकता महसुस भई प्रस्तुत रणनीति तर्जुमा गरी जारी गरिएको हो ।

विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति राज्यका विभिन्न क्षेत्रगत नीतिहरूको एक अभिन्न अंगको रूपमा रही समग्र राष्ट्रिय योजनाको तर्जुमा गर्न यसले परिपूरकको रूपमा योगदान पुऱ्याउनेछ । राष्ट्रिय विकासका लागि गरिने विकास निर्माण प्रक्रियाहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न मार्गदर्शन गर्नु यस रणनीतिको मुख्य उद्देश्य हुनेछ । यस रणनीतिले विपद् जोखिम व्यवस्थापन प्रक्रिया (Process of DRM) का निम्न मान्यताहरूलाई आत्मसात् गरेको छ :-

- जीवन रक्षा, जीविकोपार्जन (livelihoods) तथा सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने कार्यमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गरी सबै तहमा जोखिम व्यवस्थापनको संस्थागत, नीतिगत एवं कानुनी संयन्त्रहरूको उपयुक्त व्यवस्था गरी दिगो विकास र गरिवी निवारण गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तमा सहायक बन्ने ।
- नागरिकको सुरक्षित जीवन तथा जीविकोपार्जनको अधिकारलाई विपद्का संभाव्य घटनाहरूबाट संरक्षण प्रदान गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्न सरकार र समुदाय समान रूपमा जिम्मेवार छन् । प्रकोपका घटनाहरू हुनबाट रोक्न सधैं संभव नहुने भएकाले संभाव्य प्रकोपहरूबाट जोगिन पूर्वतयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ (recovery)/पुनःस्थापनाको प्रक्रियाको ठोस कार्ययोजना निर्माण गरिने ।
- जोखिममा रहेका समुदाय र संरचनाहरूका लागि विपद् जोखिम व्यवस्थापनका कार्य गर्दा सामाजिक समता, न्याय तथा समावेशीकरण, लैङ्गिक एवं जातीय समानताप्रति संवेदनशीलता अपनाइनेछ । सीमान्तीकृत समुदाय, दलित, वञ्चितमा परेका (deprived) तथा शारीरिक वा मानसिक रूपमा अशक्तका हकमा विशेष व्यवस्था गरिने ।

३.२ दीर्घकालीन सोच (Long-term Vision)

नेपाललाई विपद्बाट उत्थानशील समाज (Disaster-resilient community) को रूपमा स्थापित गर्ने यस रणनीतिको दीर्घकालीन सोच रहेको छ ।

३.३ दीर्घकालीन लक्ष्य (Long-term Mission)

प्रकोपको जोखिम तथा विपद्को घटनालाई अल्पीकरण एवं न्यूनीकरण गरी व्यवस्थापन गर्ने र सबै तहमा प्रभावकारी पूर्व-तयारीका अवधारणाको विकास तथा कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने कार्यलाई मार्ग-दर्शन एवं प्रोत्साहन गर्नु यस रणनीतिको दीर्घकालीन लक्ष्य हो । यस मूल लक्ष्यलाई मूर्तरूप दिन निम्न बमोजिम सहायक लक्ष्यहरू रहेका छन् :-

- संस्थागत संरचनाहरूको विकास गर्ने,
- एकीकृत नीति तथा विकेन्द्रित कार्यान्वयन प्रक्रियाको सिद्धान्त पालना गर्दै सबै सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुने नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाको सुदृढीकरण गर्ने,
- राज्यको केन्द्रीय तहदेखि समाजको तल्लो तह (House-hold) सम्म विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सबल वातावरण (Enabling environment) सिर्जना गर्ने, र
- क्षेत्रगत विकास (sectoral development) तथा गरिवी निवारणका योजनाहरू सहित समग्र विकास प्रक्रियामा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी रणनीतिलाई मूलप्रवाहीकरण (Mainstreaming disaster risk reduction into development) गर्ने कार्यको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने ।

३.४ विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजनाको मार्गनिर्देशक सिद्धान्त (Directive Principle of DRM Planning)

विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्य बहुमुखी, बहुक्षेत्रीय र बहुपक्षीय अवधारणामा आधारित हुँदा यसका मार्गनिर्देशक सिद्धान्तहरू पनि बहुआयामिक छन् । विपद् जोखिम व्यवस्थापन विकाससम्बद्ध विषय भएकाले विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति तथा विपद् न्यूनीकरणको कार्यसूचीले विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी विभिन्न क्रियाकलाप, योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका चरणहरूमा केही सर्वमान्य सिद्धान्तहरूको अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ । मूलतः यस रणनीतिका मार्गनिर्देशक सिद्धान्तहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :-

३.४.१ विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई विकास योजनाहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने (Mainstreaming DRR concept into Development Plan)

विकास योजनाहरूमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्तरसम्बन्धित सवालहरू (cross-cutting issues) अन्तरनिहित हुने हुँदा सबै विकास प्रक्रियाहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका एजेण्डाहरू समावेश गरी प्रकोप जोखिमको सघनतालाई सम्बोधन गरिनेछ । साथै विपद् जोखिम व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई थप सघन बनाउन आयोजनाको प्रारम्भिक चरणदेखि निर्माणपछिको व्यवस्थापनसम्म संभाव्य प्रकोपको रोकथाम, अल्पीकरण तथा पूर्व-तयारी कार्यमा चेतना जगाउन प्रकोप जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई विकास योजनामा मूलप्रवाहीकरण गरिनेछ । विकास-निर्माणको कार्यले विपद्जस्तो विनाश ननिम्त्यायोस् भन्नका लागि विद्यमान राष्ट्रिय नीति, रणनीति, कार्यनीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा पनि मूलप्रवाहीकरणको प्रक्रियालाई संस्थागत रूप दिइनेछ ।

प्रमुख विपद्को रूपमा रहेका बाढी, पहिरो, भूकम्प, आगलागी तथा अन्य विपद्सम्बन्धी जोखिमहरूका लागि विकास गतिविधिका सानादेखि ठूला तहका हरेक कार्यक्रममा व्यवस्थित रूपमा प्रकोप/सङ्कटासन्नताको नक्साङ्कन, विपद्सम्बन्धी जोखिमको निर्धारण, समुदायको संकटासन्नता तथा सक्षमताको लेखाजोखा (vulnerability and capacity assessment), भवन संहिता (Building Code) को कार्यान्वयन एवं सर्वसाधारणमा सचेतना र संस्थागत प्रणालीको सुदृढीकरण गर्न सबै तहमा उपयुक्त संयन्त्रको स्थापना र विकास गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

सोच, उद्देश्य तथा कार्यनीति

विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई विकास योजनाहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्न निम्न सोच, उद्देश्य, कार्य, नीति तथा कार्यक्रमहरू निर्धारण गरिएकोछ :-

● सोच (Vision)

विपद्बाट सृजित हुनसक्ने सामाजिक तथा आर्थिक हानी-नोक्सानीलाई न्यून गर्दै लगिनेछ ।

● उद्देश्य (Objective)

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य सक्षम, सुदृढ र प्रभावकारी बनाई विकास प्रक्रिया दिगो, वातावरण-मैत्री र उच्च प्रतिफलयुक्त बनाइनेछ । प्राकृतिक एवं गैरप्राकृतिक प्रकोपका जोखिमहरूबाट जन-धनको सुरक्षा गरी प्राकृतिक एवं भौतिक स्रोतसाधनको संरक्षण एवं प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

● कार्यनीति (Working Policy)

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलापका आधारमा जोखिम न्यूनीकरण तथा अल्पीकरण (mitigation), पूर्व-तयारी, सहकार्य र सहयोगको क्षमता अभिवृद्धिदेखि पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापनसम्म विपद् व्यवस्थापनका सबै चरणहरूलाई समेट्ने गरी सान्दर्भिक कार्यक्रम एवं क्रियाकलापहरू संचालन गरिनेछन् । यस्ता कार्यक्रम संचालन गर्दा राष्ट्रिय रणनीति अनुरूप उपयुक्त संयन्त्रहरूको स्थापना, संस्थागत विकास, विभिन्न तहमा प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धिमा पर्याप्त जोड दिइनेछ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारी कार्यमा स्थानीय समुदायको सहभागिता र योगदान, स्थानीय निकाय तथा अधिकारीहरूको भूमिका, गैरसरकारी संघसस्था तथा निजी क्षेत्रले गर्न सक्ने योगदान तथा निरन्तर संलग्नता एवं राष्ट्रिय अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरूमा क्रियाशील निकाय तथा संस्थाहरूका बीचमा सहकार्य र समन्वयको अभिवृद्धि गर्ने तर्फ प्राथमिकताकासाथ पहल गरिनेछ ।

३.४.२ सुरक्षित जीवन र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति (Assurance of Safe Live and Social Security)

मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय कानून र मूल्यमान्यता अनुरूप विपद्बाट प्रभावित व्यक्तिहरूले प्रभावित नभएका व्यक्तिसरह समान सुरक्षित जीवन र सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति राज्यबाट पाउनु पर्दछ। पीडित परिवारहरूलाई प्रदान गरिने मानवीय सहायता, उद्धार तथा राहत, पुनःस्थापना तथा सामाजिक एकीकरण कार्यमा कुनै भेदभाव गरिने छैन। यसका लागि मुख्यतः देहायका सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको पालना र संरक्षण सबैले गर्नुपर्नेछः-

- मानवीय मर्यादा तथा शारीरिक सुरक्षासँग सम्बन्धित अधिकार,
- जीवनका आधारभूत आवश्यकतासँग सम्बन्धित अधिकार,
- सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक संरक्षणसँग सम्बन्धित अधिकार, तथा
- संरक्षण र मानवीय आवश्यकतासँग सम्बन्धित अन्य अधिकार।

३.४.३ लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण (Gender and Social Inclusion)

लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणसम्बन्धी राज्यको मूल नीतिलाई सुनिश्चित गर्ने निम्न बमोजिमका दायित्व विपद् जोखिम व्यवस्थापन कार्यसँग सम्बन्धित सबैको हुनेछः-

- विपद् जोखिम व्यवस्थापनका सबै चरणहरूमा लैङ्गिक सवाल तथा समावेशीकरणलाई मूलप्रवाहमा ल्याइनेछ।
- कुनै वर्ग, जात तथा जातीय समूहले परिस्थितिलाई थप जटिल पार्न सक्दछन् भन्ने कुरामा सजग रही आपतकालीन सहयोग तथा राहत कार्यक्रममलगायत विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू ती परिस्थितिजन्य जटिलताप्रति संवेदनशील रहनेछन्। यस्तो प्रतिकार्य संचालन गर्दा विपद्भन्दा पहिले, विपद् भइरहेको समयमा र विपद्पछिका अवस्थाहरू (Pre-during-post disaster scencario) मा तिनको प्राथमिकतापूर्वक पहिचान र विश्लेषण गरिनेछ।
- विपद्को समयमा सार्वजनिक सेवाहरू अवरुद्ध भएको अवस्थामा पनि समुदायमा विद्यमान जीवनाधार संरचना तथा प्रणालीहरूको अविच्छिन्न संचालन गर्ने कार्यमा कुनै अवरोध नआओस् भन्नका लागि समुदायका सबै समूह एवं अन्य अल्पसङ्ख्यक समूहका बालबालिका, महिला, वृद्धवृद्धा, अशक्त आदिलाई सुसूचित गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ।
- विपद्को घटनाको प्रकृतिको आधारमा के गर्ने, कहिले गर्ने र कसरी गर्ने भन्ने कुरा थाहा पाउन संकटासन्न वर्गलाई सक्षम तुल्याइनेछ। यसका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान, क्षमता, अवसर तथा अधिकारको प्रयोग गर्न उनीहरूमा चेतनाको अभिवृद्धि गरी आत्मविश्वास बढाउने प्रकृतिका क्रियाकलाप संचालन गरिनेछ।
- जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका परिवारहरू विशेष गरी महिला, बालबालिका, एकल महिला/पुरुष, अशक्त, बिरामी सबैको पूर्व पहिचान गरी तदनुरूप उद्धार, राहत तथा पुनःस्थापनाका लक्षित कार्यक्रम (Rescue, relief and rehabilitation targetted program) संचालन गरिनेछन्।
- घर परिवार र समुदायमा आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारबाट वञ्चित सीमान्तकृत अवस्थाको जीवनयापन गरिरहेका वर्गका लागि विपद्को समयमा विशेष सहयोग र संरक्षण आवश्यक पर्ने हुँदा पूर्वतयारी तथा जोखिम न्यूनीकरण, उद्धार तथा राहत, प्रतिकार्य, पुनर्लाभ (recovery) का कार्यक्रमका समयमा ती समूहको आवश्यकताप्रति विशेष ध्यान दिइनेछ।

३.४.४ विकेन्द्रित कार्यान्वयन प्रक्रिया (Decentralized Working Process)

जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका, गाउँ विकास समिति राज्यका क्रियाशील स्थानीय निकायहरू भएको हुँदा विपद् जोखिमका विरुद्ध सुरक्षाको अभिवृद्धि गर्नु तथा समाजलाई अस्तव्यस्त पार्ने विपद्का घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्न तयार रहन समुदायलाई सहयोग उपलब्ध गराउनु ती निकायहरूको जिम्मेवारी रहेको हुँदा राष्ट्रिय रणनीतिको कार्यान्वयन प्रक्रियामा निम्नलिखित प्रावधानहरू समावेश हुनेछन् :-

- जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समितिहरूले योजना तर्जुमा प्रक्रियामा विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई एकीकृत गर्ने, सबै तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना तर्जुमा गर्ने र समुदायको तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना तयार गर्न सामुदायिक समूहहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने,
- मानवीय, आर्थिक तथा भौतिक स्रोत, सामग्री, उपकरण, सञ्चारका सुविधाजस्ता आवश्यक स्रोतसाधनहरू उपलब्ध गराएर विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि स्थानीय निकायबाट आवधिक योजना बनाई संस्थागत सुदृढीकरण गर्ने,
- स्थानीय निकायहरूमा विपद् जोखिमसँग सामना गर्ने क्षमता विकास गर्न ती निकायहरूको सशक्तीकरण गर्ने,
- शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रमा बाली, वस्तु-भाउ तथा भौतिक सम्पत्तिमा हुने क्षति वा नोक्सानीको बीमा व्यवस्था लागु गर्ने र विपन्नमा पनि अति विपन्न का लागि विशेष व्यवस्था गर्ने, र
- विपद् जोखिम व्यवस्थाको योजना तर्जुमा तथा पूर्व-तयारीको कार्यान्वयन प्रक्रियाको प्रभावकारिता र दक्षता सुनिश्चित गर्न अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने ।

३.४.५ कर्मचारीहरूको सुरक्षा (Staff Safety and Security)

विपद् जोखिम व्यवस्थापन कार्यमा विभिन्न कर्मचारी, स्वयंसेवक तथा अन्य व्यक्तिहरू कार्यस्थलमा खटिँदा उनीहरू सुरक्षित तवरमा उद्धार तथा खोजीजस्ता जोखिमपूर्ण कार्यमा संलग्न हुन सक्नु भन्ने कुरालाई प्राथमिकता दिइनेछ । पूर्वतयारी, उद्धार, राहत वा पुनःस्थापना कार्यमा खटिने प्राविधिक तथा गैरप्राविधिक कर्मचारीको सुरक्षाका लागि निम्न कुरामा ध्यान दिई आवश्यक सतर्कता अपनाइनेछ :-

- जीवनका लागि आवश्यक वस्तु (खाने पानी, सर-सफाइ, शौचालय, बिजुली, टेलिफोन सेवा आदि),
- अत्यावश्यक सेवा, व्यावसायिक उत्पादन तथा विपद्पछिको परिस्थितिमा महत्वपूर्ण भूमिका रहने सबै सेवा तथा सामग्रीको व्यवस्था गर्ने (औद्योगिक/व्यापारिक प्रतिष्ठान),
- आपतकालीन प्रतिकार्य प्रणाली (Emergency Response System) तथा प्रतिकार्य टोली (Response Staff) का लागि काम गर्ने कर्मचारीको व्यवस्था (खोजी तथा उद्धारमा काम गर्ने कर्मचारी, प्राथमिक उपचार टोली (Medical First Responders),
- आपतकालीन प्रतिकार्य प्रणाली (Emergency Response System) संचालनमा सुरक्षा प्रदान गर्न विपद्ग्रस्त क्षेत्रमा पठाइने सुरक्षाटोलीको व्यवस्था, र
- सुरक्षित रहौं (Safety First) भन्ने मान्यता ।

आपतकालीन प्रतिकार्य, सहयोग तथा उद्धारको प्रभावकारी परिचालनमा उल्लिखित मान्यताहरू सबै कर्मचारीहरूको सुरक्षा व्यवस्थामा महत्वपूर्ण हुनेछन् । कर्मचारी सुरक्षा व्यवस्थालाई भरपर्दो, विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउन निम्न बमोजिमको पूर्वतयारी गरिनेछ :-

- **कर्मचारी** : सबै संस्थामा आपतकालीन सेवाका लागि कर्मचारीहरू तोकिएका हुनेछन् । राष्ट्रिय सुरक्षा टोलीमा नेपाल सरकारद्वारा आपतकालीन प्रतिकार्यका लागि पहिचान गरिएका अनुभवी आपतकालीन राष्ट्रिय

व्यवस्थापक तथा कर्मचारीहरू रहनेछन् । साथै उक्त टोलीका सदस्यहरू विशेष प्रशिक्षणप्राप्त हुनेछन् र उनिहरूलाई निर्धारित कामका लागि आवश्यक पर्ने साधनबाट सम्पन्न तुल्याइनेछ ।

- **विधि (Methodology):** सुरक्षा तथा सुरक्षित उपायको व्यवस्था गर्न सुरक्षा स्थितिको पूर्व आकलन, भौगोलिक तथा क्षेत्रगत स्थितिको लेखाजोखा तथा अकस्मात् उत्पन्न हुने विपद् वा आपतकालीन परिस्थितिको लागि आवश्यक सूचना व्यवस्थापनका विधिहरू निर्धारित गरिनेछन् ।
- **कार्यविधि (Procedures) :** प्रतिकार्यमा संलग्न सबै संस्थाका लागि स्तरीय कार्य सञ्चालन कार्यविधि (Standard Operating Procedures-SOP) पहिले नै परिभाषित गरिनेछ । आपतकालीन परिस्थिति उत्पन्न भएको ठाउँमा अनुरोध गरिएको २४ घण्टाभित्र कर्मचारीहरू आइपुग्ने अवस्थामा सुरक्षा उपलब्ध गराउन सकिने र सुरक्षित उपायको व्यवस्था हुने भरपर्दो व्यवस्था (proven systems) मिलाइनेछ ।
- **उपकरण (Equipment) :** आपतकालीन प्रतिकार्य योजना (Emergency Response Plan) मा उल्लिखित उपकरणहरू तोकिएको स्थान वा संस्थामा पहिले नै भण्डारण गरेर राखिनेछन् । राष्ट्रिय टोलीले आपतका समयमा प्रयोग गर्ने उपकरणहरूमा व्यक्तिगत रूपमा खटिएको टोलीको लागि आवश्यक पर्ने उपकरणहरूको व्यवस्था गरिनेछ । यस्ता उपकरण पहिलो तीन हप्ताको अवधिका लागि आपतकालीन परिस्थितिमा उद्धार तथा राहत क्षेत्रमा खटाइने समयमा सुरक्षा टोलीका लागि पर्याप्त मात्रामा पुग्ने गरी उपलब्ध गराइनेछ ।

३.४.६ एकद्वार नीति (One-window policy) र क्षेत्रगत कार्यसमूह अवधारणा (Cluster Approach) को आधारमा कार्यसंचालन

विपद् व्यवस्थापनमा संलग्न सबै निकायबीच सहकार्य र सहयात्राको भावनालाई मूर्तरूप दिन कार्यस्तरमा प्रभावकारी समन्वय जुटाई अपेक्षित नतिजा प्राप्त गर्न अत्यावश्यक हुन्छ । यही उद्देश्य परिपूर्ति निमित्त क्षेत्रगत विशेषज्ञता अनुरूपका कार्य सम्बन्धित निकायबाटै सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारी रहने तर विभिन्न क्षेत्रगत प्रयासहरूलाई एकीकृत गर्ने कार्य केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरका विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण वा विपद् व्यवस्थापन समितिमाफत हुनुपर्ने व्यवस्था नै एकद्वार नीति (One -window policy) हो । यो नीति अन्तर्गत सरकारी, गैरसरकारी संघसस्था, सामुदायिक संस्था, नागरिक समाज तथा समुदायहरूले विपद् व्यवस्थापनका कार्यगर्दा काममा दोहोरौपन नहुने, साधनस्रोतको दुरुपयोगको संभावना नहुने र समग्र रूपमा प्रभावकारिता बढ्ने अपेक्षा छ ।

एकद्वार नीतिको परिपूरक अवधारणाको रूपमा क्षेत्रगत कार्यसमूहको अवधारणा रहेको छ । सन् २००५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अन्तर्निकाय स्थायी समिति (UN Inter-Agency Standing Committee) द्वारा लागु गरिएको “क्षेत्रगत कार्यसमूह अवधारणा” (Cluster Approach) लाई प्रभावकारी संयन्त्रको रूपमा लिइएको छ । यस संयन्त्रले आफ्नो विशेषज्ञताको क्षेत्रमा नेतृत्व लिने र विशिष्टीकृत संस्थाहरूको सञ्जाल निर्माण गर्ने र साभ्हा प्रयासद्वारा प्रभावकारी प्रतिकार्य र पुनर्लाभमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । यस संयन्त्रले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र राष्ट्रसङ्घीय निकायहरूका बीचको साभ्हेदारीलाई थप सुदृढ पार्नेछ ।

राष्ट्रिय स्तरमा “क्षेत्रगत कार्यसमूह अवधारणा” (cluster approach) को उद्देश्य विपद् जोखिम न्यूनीकरणका गतिविधिका सबै क्षेत्रगत क्रियाकलापमा सम्भाव्यता, जवाफदेही तथा साभ्हेदारीको भावना अभिवृद्धि गरी मानवीय सहयोगको प्रत्याभूति दिनु हुनेछ । यस अवधारणावमोजिम सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था एवं निकायहरूको जिम्मेवारी र कार्य विभाजनलाई स्पष्ट पारिनेछ । साथै विभिन्न क्षेत्रहरू (sectors) का बीचमा मानवीय संस्थाहरूको भूमिका तथा जवाफदेहीतालाई पनि स्पष्ट परिभाषित गरिनेछ ।

३.४.७ एकीकृत उपागम (Holistic Approach) अपनाउने

नेपालको विपद् व्यवस्थापनमा एकीकृत उपागमलाई विकास प्रक्रियामा समावेश गरी समन्वयात्मक तवरमा हेर्ने गरिएको छैन । तसर्थ दिगो विकासको प्रक्रियामा विपद् जोखिम व्यवस्थापनको कार्यलाई समष्टिगत रूपमा विभिन्न चरणमा समन्वयात्मक रूपमा एकीकृत उपागम (Holistic Approach) का अवधारणालाई सम्बोधन गरिनेछ ।

३.५ रणनीतिगत प्राथमिकता (Strategic Priorities)

नेपालका सामु विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न विभिन्न प्रकृतिका चुनौतीहरू विद्यमान छन् । उक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न संभावित प्रकोपको प्रकृतिअनुसार क्षेत्रगत क्रियाकलापहरू निर्धारण गरी प्राथमिकीकरण गर्न जरूरी रहेको छ । यसका लागि ह्योगो कार्य संरचना (Hyogo Framework for Action – HFA) सन् २००५–२०१५ लाई मार्गनिर्देशक दस्तावेज मानी नेपालको आवश्यकताबमोजिम आगामी विकास एजेन्डालाई अगाडि बढाउन समेत अत्यावश्यक छ । ह्योगो कार्य संरचना सन् २००५–२०१५ ले निर्दिष्ट गरेका निम्न बमोजिमका मूल लक्ष्यहरू यस रणनीतिको समेत अभिन्न अंग हुनेछन् :-

- विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई दिगो विकासका रणनीतिहरू तथा योजना तर्जुमामा एकीकरण गर्ने,
- विपद्हरूबाट उत्थानशीलता (resilience) को विकास गर्नका लागि संस्था, संयन्त्र तथा क्षमताहरूको विकास तथा सुदृढीकरण गर्ने, र
- जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी अवधारणाहरूलाई आपतकालीन पूर्व-तयारी (Preparedness), प्रतिकार्य (Response) तथा पुनर्लाभ (Recovery) सम्बन्धी कार्यक्रममा व्यवस्थित रूपमा समावेश गर्ने ।

उपर्युक्त लक्ष्यहरू हासिल गर्न कार्यान्वयन प्रक्रियामा निम्न बमोजिम पाँचवटा प्रमुख प्राथमिकताहरू सिफारिस गरिएका छन् :-

- विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने,
- विपद्का सम्भाव्य जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान, अनुगमन र पूर्व-चेतावनी प्रणाली सुदृढ गर्ने,
- सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने,
- व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने, र
- प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।

उपर्युक्त प्राथमिकताहरूका आधारमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न क्षेत्रगत, निकायगत र चरणगत व्यवस्था निर्धारण गरिएको छ र यस्तो व्यवस्थालाई कार्यरूप दिँदा निम्न मान्यतालाई स्वीकार गरिएको छ :-

- जोखिममा रहेका जनता तथा समुदायहरूको सक्रिय र प्रत्यक्ष सहभागिता जुटाउने,
- जनचेतना अभिवृद्धिमूलक क्रियाकलापबाट जोखिमका सम्भावनाप्रति जानकारी र आवश्यक उपायका लागि दृढ विश्वास तथा प्रतिबद्धतासहित समुदायको सशक्तीकरण गर्ने,
- जोखिमको न्यूनीकरणका लागि आवश्यक ज्ञान, सीप तथा विधिहरूको प्रवर्द्धन गर्ने,
- प्रकोपका कारक तत्वहरूलाई लक्षित गर्ने सामुदायिक र संस्थागत क्षमताको विकास गरी दिगोपन कायम गर्ने, र
- विपद् पूर्व-तयारी, अल्पीकरण तथा न्यूनीकरण एवं प्रतिकार्यका लागि उपयुक्त कानुनी, नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था गर्ने ।

उल्लिखित पाँचवटा मुख्य रणनीतिगत प्राथमिकताबमोजिम विपद् जोखिम व्यवस्थापन रणनीतिका क्रियाकलापहरू निम्नबमोजिम रहेको छन् :-

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप १ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने ।

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges) :-

- १। प्रकोप न्यूनीकरण, पूर्व-तयारी तथा प्रतिकार्यलाई सम्बोधन गर्न एकीकृत विपद् जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली आवश्यक छ । प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक प्रकोपबाट मुलुकलाई सुरक्षित पार्न र विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवं सरोकारवालाहरूलाई प्रोत्साहन तथा मार्गदर्शन गर्ने प्रणालीको स्थापना गरी केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म विपद्लाई सम्बोधन गर्ने जिम्मेवार निकायहरूको स्थापना र सुदृढीकरण (Sterngthening) गर्न जरुरी देखिएको छ ।
- २। विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा आपतकालीन प्रतिकार्य योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त कानुनी र नीतिगत संयन्त्रको कमी छ । मौजुदा दैवी प्रकोप उद्धार ऐन, २०३९ तथा अन्य प्रचलित कानुनले विपद् जोखिम व्यवस्थापनको बहुआयामिकतालाई समसामयिक रूपमा सम्बोधन गर्न नसकेको हुनाले विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी कानुन तथा नीतिलाई समयसापेक्ष परिमार्जन गनुपर्ने आवश्यकता छ ।
- ३। विकास कार्यक्रमहरूलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सवालहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्न सबै निकाय, क्षेत्र र व्यक्तिले एकीकृत दृष्टिकोणका साथ हेर्ने संस्थागत भावनाको अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रम तथा सहस्राब्दि विकास लक्ष्यमा प्रकोपसम्बन्धी सवालहरूलाई पनि जोडेर हेर्ने सोचको विकास गर्न जरुरी देखिएको छ ।
- ४। सबै तहमा आपतकालीन प्रतिकार्य योजनाको तर्जुमा तथा क्षमताको अभिवृद्धि तत्काल गर्नु जरुरी छ ।
- ५। विपद् जोखिम न्यूनीकरणको कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने एकद्वार (One-Window) संयन्त्रको अभाव छ ।

रणनीति (Strategy)

उपर्युक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रस्तावित मुख्य प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलापहरू देहाय बमोजिम छन् :-

चुनौतीहरू (Challenges)	रणनीतिक क्रियाकलाप (Strategic Activity)	सूचक तथा परिणाम (Indicative & Outcomes)	जवाफदेही निकाय (Responsible Agency)
१. प्रकोप न्यूनीकरण, पूर्व-तयारी तथा प्रतिकार्यलाई सम्बोधन गर्न एकीकृत विपद् जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली आवश्यक छ । प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक प्रकोपबाट मुलुकलाई सुरक्षित पार्न र विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवं सरोकारवालाहरूलाई प्रोत्साहन तथा मार्गदर्शन गर्ने प्रणालीको स्थापना गरी केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म विपद्लाई सम्बोधन गर्ने जिम्मेवार निकायहरूको स्थापना र सुदृढीकरण (Strengthening) गर्न जरुरी देखिएको छ ।	१. विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि संस्थागत प्रणालीको स्थापना एवं सुदृढीकरण गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय तहमा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, क्षेत्रीय तहमा क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समिति, जिल्ला स्तरमा जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समितिमा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन गरिएको हुनेछ। ● विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यमञ्च (National Platform for Disaster Risk Reduction) को गठन गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● मन्त्रिपरिषद्, गृह मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय ● मन्त्रिपरिषद्, गृह मन्त्रालय
२. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा आपतकालीन प्रतिकार्य योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त कानुनी र नीतिगत संयन्त्रको कमी छ । मौजुदा दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ तथा अन्य प्रचलित कानुनले विपद् जोखिम व्यवस्थापनको बहुआयामिकतालाई समसामयिक रूपमा सम्बोधन गर्न नसकेको हुनाले विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी कानुन तथा नीतिलाई समयसापेक्ष परिमार्जन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।	२. विस्तृत विपद् जोखिम व्यवस्थापन सम्बन्धी अवधारणा समावेश गर्न नीति तथा कानुनहरूको तर्जुमा / संशोधन गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी नयाँ नीति तथा ऐनको तर्जुमा तथा लागु गरिएको हुनेछ । ● विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी विस्तृत अवधारणा समावेश गर्न सान्दर्भिक नीति, कार्यक्रम तथा कानुन परिमार्जन गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● व्यवस्थापिका संसद, मन्त्रिपरिषद्, गृह मन्त्रालय, कानुन, तथा न्याय मन्त्रालय मन्त्रालय । ● राष्ट्रिय योजना आयोग तथा सम्बन्धित मन्त्रालयहरू
३. विकास कार्यक्रमहरूलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सवालहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्न सबै निकाय, क्षेत्र र व्यक्तिले एकीकृत दृष्टिकोणका साथ हेर्ने संस्थागत भावनाको अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । गरिबी	३. राष्ट्रिय विकासमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन न्यूनीकरणलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● गरिबी न्यूनीकरण रणनीतिपत्र (Poverty Reduction Strategy Paper -PRSP), सहस्राब्दि विकास लक्ष्य तथा आवधिक विकास योजनाजस्ता विद्यमान राष्ट्रिय विकास रणनीति 	<ul style="list-style-type: none"> ● सम्बन्धित सबै मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग तथा राष्ट्रिय विपद्

<p>न्यूनीकरण कार्यक्रम तथा सहस्राब्दि विकास लक्ष्यमा प्रकोपसम्बन्धी सवालहरूलाई पनि जोडेर हेर्ने सोचको विकास गर्न जरुरी देखिएको छ ।</p>		<p>तथा नीतिहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणा मूलप्रवाहीकरण गरिएको हुनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● पूर्वाधार विकासका ठूला परियोजनाहरूमा प्रकोप तथा जोखिमको लेखाजोखा गर्ने अनिवार्य व्यवस्थाको विकास गरिनेछ । ● विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारी कार्यक्रमको योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका लागि निर्धारित भूमिका तथा जिम्मेवारीसहित सबै मन्त्रालयमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पर्क बिन्दुको स्थापना गरिएको हुनेछ । 	<p>व्यवस्थापन प्राधिकरण (प्रस्तावित)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय योजना आयोग, सम्बन्धित मन्त्रालयहरू तथा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण ● सम्बन्धित मन्त्रालयहरू
<p>४. सबै तहमा आपतकालीन प्रतिकार्य योजना (Emergency Response Plan) को तर्जुमा तथा क्षमताको अभिवृद्धि तत्काल गर्नु जरुरी छ ।</p>	<p>४. स्थानीय निकायले प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीका कार्यक्रमलाई विकास योजना, कार्यक्रम तथा सबै नियमित विकास क्रियाकलापहरूमा एकीकरण गर्ने</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समितिहरूले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीलाई आफूना विकास योजना, कार्यक्रम तथा नियमित गतिविधिहरूमा समावेश गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय विकास मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा स्थानीय निकायहरू
	<p>५. विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक नीति तथा मापदण्ड, निर्देशिका, स्तरीय कार्यसञ्चालन कार्यविधि (SoPs), तथा विशेष किसिमका राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू तयार पार्ने र क्रमशः कार्यान्वयन गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● निश्चित नीति, नियम, मापदण्ड तथा निर्देशिकाहरूको निर्माण गरिएको हुनेछ । ● स्तरीय कार्यसञ्चालन कार्य विधि (SoPs) को विकास गरिएको हुनेछ । ● प्रकोप जोखिम सँग सम्बन्धित राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूको विकास तथा कार्यान्वयन गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● सम्बन्धित मन्त्रालयहरू राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा विभागहरू
	<p>६. आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रहरू (EOCs) को स्थापना र सञ्चालन गर्ने (केन्द्रीय तहमा एउटा र जिल्ला तथा</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● केन्द्रमा राष्ट्रिय आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन गरिएको हुनेछ । ● जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँमा पनि आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रहरूको 	<ul style="list-style-type: none"> ● गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, ● जिल्ला तथा स्थानीय

	नगरपालिका तहमा पनि थप केन्द्रहरू क्रमशः स्थापना गर्ने) ।	स्थापना क्रमशः गरी तिनको सञ्चालन गरिएको हुनेछ ।	विपद् व्यवस्थापन समितिहरू
५. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नका लागि आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने एकद्वार (One-window) संयन्त्रको अभाव छ ।	७. स्रोतहरूको संकलन, विनियोजन तथा दिगो आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि एकद्वार (One-Window) संयन्त्रको विकास गर्ने	<ul style="list-style-type: none"> ● यस रणनीतिमा भएका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्न विज्ञहरूको कार्यदलद्वारा सिफारिस भएबमोजिम आर्थिक स्रोत जुटाइएको हुनेछ । ● पहिचान गरिएका प्राथमिकतामा आधारित रही विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजनाका नीति र कार्यक्रम बमोजिम सबै तहमा साधन स्रोतको विनियोजन गरिनेछ । ● विपद् जोखिम व्यवस्थापन कार्यमा भए गरेका खर्चहरूको एकद्वार नीति अन्तर्गत एकीकृत विवरण राख्ने संयन्त्रको विकास गरिएको हुनेछ । ● विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने छुट्टै कोषको व्यवस्था गर्ने र यस्तो कोषको आर्थिक स्रोत संकलन र खर्च एकद्वार प्रणालीमा आधारित भएको हुनेछ । ● यस्तो कोषमा सरोकारवालाहरूले सरकारको अनुरोध भएमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने वा खर्च शोधभर्नाको व्यवस्था गरिनेछ । ● दाता, निजी क्षेत्र वा दान-दातव्यबाट आर्थिक स्रोत जुटाउने छुट्टै संयन्त्र (जस्तै बास्केट फण्ड) को स्थापना गरिने र प्रभावित क्षेत्र (sector) एवं समुदायलाई आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउने व्यवस्थाको विकास गरिएको हुनेछ । 	● राष्ट्रिय योजना आयोग, गृह मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण

द्रष्टव्य : १. राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समिति, जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति गठन नहुन्जेलसम्मका लागि तिनलाई प्रदान गरिएको सम्पूर्ण जिम्मेवारीहरूको पालन/कार्यान्वयन साविक बमोजिम गृह मन्त्रालय तथा सम्बन्धित अधिकारीहरूद्वारा हुनेछ ।

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप २ :

विपद्का सम्भाव्य जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान, अनुगमन र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको सुदृढ गर्ने ।

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges) :-

- १। नेपालमा प्रकोपको प्रकृतिअनुरूप हरेक प्रकोपको जोखिमसम्बन्धी जानकारीलाई सङ्कटासन्नता तथा क्षमता सम्बन्धी ज्ञान एवं सामाजिक, आर्थिक तथा जनसाङ्ख्यिक विवरणलाई समेटेर तत्काल स्पष्ट पार्नुपर्ने आवश्यकता छ ।
- २। नेपालमा विपद्, प्रकोप, सङ्कटासन्नता तथा क्षमताका सम्बन्धमा विस्तृत राष्ट्रिय तथा जिल्लास्तरीय तथ्यांक प्रणालीको अझै विकास गर्न बाँकी छ । एकीकृत सूचना प्रसारण गर्ने पद्धतिको कमी र सञ्चार माध्यम तथा आधुनिक सञ्चार प्रविधिहरूको विवेकपूर्ण प्रयोग गर्ने क्षमताको पनि पूर्ण विकास नभएको अवस्था छ ।
- ३। पूर्व-चेतावनी दिने व्यवस्थाको स्थापना/सुदृढीकरण, मौसम परिवर्तको प्रक्रियाका प्रभावका साथै प्रकोप तथा वातावरणको अन्तरसम्बन्धका विद्यमान अवस्थाको जानकारी प्राप्त गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई विशेष गरी स्थानीय तहमा तत्कालै सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ ।

रणनीति (Strategy)

उपर्युक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रस्तावित मुख्य प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलापहरू निम्न बमोजिम छन् :-

चुनौतीहरू (Challenges)	रणनीतिक क्रियाकलाप (Strategic Activity)	सूचक गतिविधि तथा परिणाम (Indicative Activity & Outcomes)	जवाफदेही निकाय (Responsible Agency)
१. नेपालमा प्रकोपको प्रकृतिअनुरूप हरेक प्रकोपको जोखिमसम्बन्धी जानकारीलाई सङ्गठितसन्तता तथा क्षमतासम्बन्धी ज्ञान एवं सामाजिक, आर्थिक तथा जनसाङ्ख्यिक विवरण समेटेर तत्काल परिभाषित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।	१. विभिन्न तह तथा विभिन्न स्केलमा प्राकृतिक प्रकोप तथा सङ्गठितसन्तताको निर्धारण गर्ने, आवधिक रूपमा तिनलाई अद्यावधिक गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने र सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराउने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● सबै प्रकारका प्रकोपहरूका लागि प्रकोप, सङ्गठितसन्तता तथा जोखिमहरूका राष्ट्रिय नक्साहरू तयार पारिएको हुनेछ । ● सङ्गठितसन्ततासम्बन्धी राष्ट्रिय विवरण (संरचनागत, गैर-संरचनागत, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक सङ्गठितसन्तता) तयार पारिएको हुनेछ । ● सङ्गठितसन्ततासम्बन्धी विवरण (Vulnerability profiles) सबै तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन तथा विकासका प्रयासहरूमा प्रयोग गर्न आवश्यक प्रणालीको विकास गरिएको हुनेछ । ● विपद्सम्बन्धी जोखिम तथा सङ्गठितसन्तताका सूचक सम्बन्धी प्रणालीको विकास गरिएको हुनेछ । ● बजेटसम्बन्धी योजना तर्जुमाका लागि यस्ता सूचकहरूको प्रयोग गर्न प्रणाली विकसित गरिएको हुनेछ । ● जोखिमको लेखाजोखाको लागि आवश्यक विधिहरूको विकास गर्ने र त्यस्तो विधिलाई आत्मसात् गरिनेछ । स्वीकृत विधि तथा मापदण्डहरू कायम गर्ने र समझदारी अभिवृद्धि गर्ने तथा निर्देशिकाहरू प्रकाशित गरिएको हुनेछ । 	● सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, व्यावसायिक सङ्गठनहरू
२. नेपालमा विपद्, प्रकोप, सङ्गठितसन्तता तथा क्षमताका सम्बन्धमा विस्तृत राष्ट्रिय तथा	२. विपद्सँग सम्बन्धित सबै जानकारी समावेश हुने गरी	● विपद्सम्बन्धी सूचना प्रणालीको (Disaster Information System) स्थापना गरिएको	● राष्ट्रिय योजना आयोग, गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय

<p>जिल्लास्तरीय तथ्यांक प्रणालीको अभै विकास गर्न बाँकी छ । एकीकृत सूचना प्रसारण गर्ने पद्धतिको कमी र सञ्चार माध्यम तथा आधुनिक सञ्चार प्रविधिहरूको विवेकपूर्ण प्रयोग गर्ने क्षमताको पनि पूर्ण विकास नभएको अवस्था छ ।</p>	<p>केन्द्र, जिल्ला तथा नगरपालिका तहमा आधिकारिक, खुला, भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS)मा आधारित विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना तथा त्यसलाई संस्थागत गर्ने ।</p>	<p>हुनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● नियमित रूपमा विपद्का घटना, प्रभाव तथा क्षतिका सम्बन्धमा तथ्याङ्कगत अभिलेख राख्ने, विश्लेषण गर्ने, सार-सङ्क्षेप तयार पार्ने तथा प्रचार-प्रसार गरिएको हुनेछ । ● सबै क्षेत्र तथा विपद् सूचनासम्बन्धी तथ्यांक प्रणालीमा काम गर्ने सरोकारवालाहरूलाई यसको प्रयोग गर्न अभिप्रेरित गरिएको हुनेछ । 	<p>विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण</p>
<p>३. पूर्व-चेतावनी दिने व्यवस्थाको स्थापना/सुदृढीकरण, मौसम परिवर्तको प्रक्रियाका प्रभावका साथै प्रकोप तथा वातावरणको अन्तरसम्बन्धका विद्यमान अवस्थाको जानकारी प्राप्त गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई विशेषगरी स्थानीय तहमा तत्कालै सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ ।</p>	<p>३. प्रकोप/जोखिमको अनुगमन तथा संभावित प्रकोपका लागि पूर्व-चेतावनी दिने राष्ट्रिय प्रणालीको स्थापना गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● संभाव्य प्रकोपहरूको अनुगमन गर्न आवश्यक प्रणालीको तर्जुमा तथा विकास गरिएको हुनेछ । ● दाताहरूका बीचमा संस्थागत समन्वय विकास गरी पूर्व-चेतावनीलाई सुदृढ पार्न तथ्यांक प्रणालीसम्बन्धी कार्यमा सहकार्य र सहयोग पुऱ्याइएको हुनेछ । ● विशेष रूपमा खतरामा रहेका समुदाय तथा संस्थाहरूका बीचमा व्यापक मात्रामा प्रचार-प्रसार गर्न सकियोस् भनी पूर्व-चेतावनी दिने प्रणालीको स्थापना गरिएको हुनेछ । ● सूचनाको प्रचार-प्रसार, सञ्चार माध्यम तथा सञ्चार प्रविधिहरूको विवेकपूर्ण प्रयोग गर्ने प्रणाली विकसित गर्ने र त्यसको लागि क्षमता सुदृढीकरण गरिएको हुनेछ । ● संभाव्य प्रकोपहरूका लागि पूर्व-चेतावनी दिने प्रणालीको उपयोग गर्न स्थानीय समुदायलाई अभिप्रेरित गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● सम्बन्धित मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा स्थानीय निकाय र गैरसरकारी संघसस्था

	<p>४. शहरी तथा शहर उन्मुख क्षेत्रहरूमा केन्द्रित भई भू-उपयोग नक्सा तयार पार्ने तथा आवधिक रूपमा यसलाई अद्यावधिक गर्ने र भू-उपयोगको योजना तर्जुमाका लागि भूउपयोग नक्साको प्रयोग गर्ने संस्थागत प्रणाली सुनिश्चित गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● शहर तथा शहर उन्मुख क्षेत्रका लागि भू-उपयोग नक्सा तयार पारिएको हुनेछ । ● भू-उपयोगको योजना तर्जुमा गर्दा भू-उपयोग नक्साको उपयोग सबै तहमा गर्ने संयन्त्रको विकास गरिएको हुनेछ । ● यसलाई निरन्तर अद्यावधिक गर्न अनुसन्धान तथा प्रभाव मूल्यांकन एवं अनुगमनको व्यवस्था गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय योजना आयोग, सम्बन्धित मन्त्रालयहरू, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा स्थानीय निकाय
--	--	---	--

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप ३:-

सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशिलताको विकास गर्न ज्ञान, नविनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने ।

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- १। विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी चेतना तथा ज्ञानको स्तर सबै तहमा कमजोर अवस्थामा रहेको छ । औपचारिक तथा अनौपचारिक सबै शैक्षिक कार्यक्रमहरूको (continuing education programmes) सबै तहमा विपद्सम्बन्धी शिक्षालाई समावेश गर्न शैक्षिक नीतिमा संशोधन एवं परिमार्जन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।
- २। प्रमुख सरोकारवालाहरूमा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्ने संस्थागत क्षमताको कमी रहेकोले तिनलाई सुशिक्षित, प्रशिक्षित तथा उत्प्रेरित गरी प्राविधिक क्षमताको अभिवृद्धि गर्नुपर्ने चुनौती रहेको छ । प्रमुख निकायहरूमा समेत निर्माण संहिता, भू-उपयोग योजना, जलवायु जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी ज्ञानको कमी छ । फलस्वरूप आवासीय भवन, अत्यावश्यक सेवा तथा पूर्वाधारहरूको सङ्गटान्तामा बढोत्तरी आई विकासले स्वयं विनाश निम्त्याइरहेछ ।
- ३। विपद् जोखिम न्यूनीकरण/विपद् जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा अनौपचारिक शिक्षा तथा प्रशिक्षणको आवश्यकता रहेको छ ।
- ४। विपद् सचेतना तथा सामुदायिक शिक्षालाई संस्थागत गर्न राष्ट्रिय कार्यक्रमको अभाव देखिएको छ ।

रणनीति (Strategy)

उपर्युक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रस्तावित मुख्य प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलापहरू देहाय बमोजिम छन् :-

चुनौतीहरू (Challenges)	रणनीतिक क्रियाकलाप (Strategic Activity)	सूचक गतिविधि तथा परिणाम (Indicative Activity & Outcomes)	जवाफदेही निकाय (Responsible Agency)
१. विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी चेतना तथा ज्ञानको स्तर सबै तहमा कमजोर अवस्थामा रहेको । औपचारिक तथा अनौपचारिक शैक्षिक कार्यक्रमहरू (continuing education programmes) मा विपद्सम्बन्धी शिक्षालाई समावेश गर्न शैक्षिक नीतिमा संशोधन एवं परिमार्जन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।	१. विपद्सम्बन्धी चेतना जगाउन शिक्षालयहरू महत्वपूर्ण केन्द्र हुन सक्नु भनी राष्ट्रिय शैक्षिक नीतिमा संशोधन तथा परिमार्जन गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन पक्ष दरिलो बनाउने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक तथा उच्च शिक्षा तहको पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा प्रभावकारी पूर्व-तयारीजस्ता सीपहरूलाई तहगत एकीकृत गर्दै ल्याइएको हुनेछ । ● सबै विद्यालयहरूको विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी क्षमताको अभिवृद्धि गर्न आवश्यक कार्यक्रमहरूको विकास गर्ने र त्यसमा सहयोग उपलब्ध गराइएको हुनेछ । ● निजी, सामुदायिक तथा सरकारी विद्यालयहरूका लागि विपद् पूर्व-तयारीसम्बन्धी न्यूनतम मापदण्ड निर्धारित गरिएको हुनेछ । 	● शिक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय तथा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण
२. प्रमुख सरोकारवालाहरूमा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्ने संस्थागत क्षमताको कमी रहेकोले तिनलाई सुशिक्षित, प्रशिक्षित तथा उत्प्रेरित गरी प्राविधिक क्षमताको अभिवृद्धि गर्नुपर्ने चुनौती रहेको छ । प्रमुख निकायहरूमा समेत निर्माण संहिता, भू-उपयोग योजना, जलवायु जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी ज्ञानको कमी छ । फलस्वरूप आवासीय भवन, अत्यावश्यक सेवा तथा पूर्वाधारहरूको सङ्कटासन्नतामा बढोत्तरी आई विकासले स्वयं विनाश निम्त्याइरहेछ ।	२. विपद्सम्बद्ध शिक्षाको अध्यापन गराउने व्यवस्था गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● इन्जिनियरिङ शिक्षा तथा अन्य प्राविधिकहरूका लागि प्राविधिक, व्यावसायिक शिक्षाको स्नातक तहभन्दा मुनिका पाठ्यक्रमहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण (राष्ट्रिय निर्माण संहितालगायत) अनिवार्य अध्यापन तथा प्रयोगको व्यवस्था मिलाइएको हुनेछ । ● नागरिक समाज एवं विभिन्न प्राज्ञिक संस्थाहरू जस्तै नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, प्रहरी तथा नेपाली सेनाका प्रशिक्षण प्रतिष्ठानहरूका 	● शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा सम्बन्धित निकायहरू

		पाठ्यक्रमहरूमा पनि विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी शिक्षालाई समावेश गरिएको हुनेछ ।	
३. विपद् जोखिम न्यूनीकरण/विपद् जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा अनौपचारिक शिक्षा तथा प्रशिक्षणको आवश्यकता रहेको छ ।	३. विभिन्न लक्षित समूहका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी पाठ्यक्रमको विकास गर्ने तथा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूका लागि समेत प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● आवश्यकताको आधारमा व्यक्तिगत तथा पारिवारिक तहदेखि नीति निर्माण/निर्णय गर्ने तहसम्मका सबै प्रमुख क्षेत्रहरूका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीका अनौपचारिक शिक्षा दिन कार्यक्रमहरूको विकास गरिएको हुनेछ । ● विभिन्न लक्षित समूहहरूको लागि प्रशिक्षणका निमित्त उपयुक्त हुने वेबमा आधारित (Web-based) कार्यक्रमको समेत प्रवर्धन गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा गैरसरकारी संस्थाहरू
४. विपद् सचेतना तथा सामुदायिक शिक्षालाई संस्थागत गर्न राष्ट्रिय कार्यक्रमको अभाव देखिएको छ ।	४. विपद्सम्बन्धी चेतना तथा प्रशिक्षणका लागि विस्तृत राष्ट्रिय कार्यक्रमको विकास गरी संचालन गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● व्यावहारिक प्रयोगकर्ताहरू र व्यावसायिक व्यक्तिहरूको समूह विकास गर्न विशेष कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र संचालन एवं जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका, गाविस, तथा वडा तहसम्म विपद् जोखिमसम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्न कर्मचारी/अन्य व्यक्तिहरूलाई सहयोग गरिनेछ । ● सांसद्, राजनीतिक कार्यकर्ता, कर्मचारीलगायत विभिन्न समूहहरूलाई लक्षित गरी नागरिक चेतना विकास गर्ने सामाग्रीहरू (पोस्टर, पुस्तिका, भिडियो) तयार पारी प्रचार प्रसार गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा स्थानीय निकाय

	<p>५. विपद् जोखिम तथा जोखिमको न्यूनीकरणसम्बन्धी जानकारीको प्रचार-प्रसार गर्नका लागि आम सञ्चारका माध्यमहरूको उपयोग गर्ने योजना तथा कार्यक्रमहरूको विकास तथा तिनको सहजीकरण गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● विपद् जोखिम व्यवस्थापन तथा समुदायको पूर्व-तयारीको प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा सञ्चार माध्यमको भूमिकालाई प्रणालीगत रूपमा स्थापित गरी आमसञ्चार माध्यमहरूलाई अभिमुखीकरण गरिएको हुनेछ । ● सचेतना कार्यका लागि एफ्एम् रेडियो, छापा तथा विद्युतीय सञ्चारका माध्यमहरूको उपयोगलाई प्रोत्साहित गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, आम सञ्चार जगत, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा स्थानीय निकाय
	<p>६. स्थानीय तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी सचेतना जगाउने कार्यक्रमहरूको विकास / सुदृढीकरण / प्रोत्साहन गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय तहमा सचेतना जगाउन योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गर्न प्रोत्साहित गरिएको हुनेछ । ● रेडियो, टेलिभिजन, छापा, पुस्तिका, पम्फलेट एवं अन्य संचार माध्यमहरूको प्रयोगलाई बढावा दिने कार्य गरिएको हुनेछ । ● स्थानीय सिप र ज्ञानको प्रयोगलाई प्रोत्साहित गरिएको हुनेछ । ● विपद् पर्न सक्ने क्षेत्रका समुदायहरूलाई जानकारी दिन स्थानीय सञ्चार माध्यममार्फत सूचनाको प्रवाहलाई सुनिश्चित गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● सूचना तथा संचार मन्त्रालय, विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति स्थानीय निकायहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू तथा नागरिक समाज
	<p>७. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीका सम्बन्धमा सचेतना जगाउने कार्यक्रमहरूको विकास तथा संचालन गर्नका लागि समुदायमा आधारित संघ संस्था, गैर-सरकारी सङ्गठन तथा अन्य सरोकारवालाहरूलाई प्रोत्साहन तथा</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● सचेतना जगाउन आवश्यक पर्ने सहयोग उपलब्ध गराउने खालको नीतिगत वातावरण तयार गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्न प्रोत्साहित गरिएको हुनेछ । ● सचेतना जगाउन विस्तृत योजना तथा 	<ul style="list-style-type: none"> ● गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, स्थानीय स्तरका विपद् व्यवस्थापन समितिहरू, स्थानीय निकायहरू तथा गैरसरकारी संस्था

	सहयोग उपलब्ध गराउने ।	कार्यक्रमको आवधिक रूपमा विकास तथा संचालन गरिएको हुनेछ । ● विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सरोकारवालाहरूको कार्य सम्पादनको अनुगमन गर्न र उत्कृष्ट कामका लागि पुरस्कार प्रदान गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने र सो को मूल्याङ्कनका लागि वस्तुपरक सूचकहरूको निर्धारण गरिएको हुनेछ ।	● गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, स्थानीय तहका विपद् व्यवस्थापन समितिहरू
--	-----------------------	--	---

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप ४:-

व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने ।

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- १। विपद् तथा जोखिम अल्पीकरण (mitigation) सम्बन्धी अन्तरसम्बन्धित सवालहरू एकीकृत वातावरणीय एवं प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन तथा विकाससम्बन्धी अवधारणासँग सम्बन्ध विच्छेद भएको अवस्थामा रहेको छ । फलस्वरूप अवसरहरू खेर गएका छन् तथा सङ्घटासन्नताहरूको बढोत्तरी भएको छ ।
  - गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई आत्मसात् गर्न सकिएको छैन ।
  - विद्यमान भू-उपयोग योजना तथा नियमावलीको पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन र कार्यान्वयनका लागि ठोस संयन्त्र पनि स्थापित हुन बाँकी छ ।
  - जलवायु परिवर्तनका मुद्दा, जलवायुसम्बन्धी जोखिमको व्यवस्थापन तथा जलवायु परिवर्तनलाई स्थानीय वातावरण अनुकूल तादात्म्य कायम गर्नुपर्ने आवश्यकतामा पर्याप्त ध्यान दिइएको छैन र राष्ट्रिय नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूमा यिनलाई एकीकृत रूपमा समावेश गरिएको छैन ।
  - विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रममा तलबाट माथि पुग्ने पद्धतिको सट्टा माथिबाट तल जाने (Bottom-up Approach rather than Top-Down) पद्धतिमा अभ्यस्त भएबाट समुदायको अगुवाइमा जोखिमको पहिचान र जोखिम घटाउन शुरुआत गरिने कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनलाई महत्त्व प्रदान गर्न सकिएको छैन ।
- २। संभावित प्रकोपहरूबाट अत्यावश्यक जीवनाधार संरचना तथा मानव जीवनका लागि नभई नहुने सेवा तथा वस्तुहरूको पूर्ण संरक्षण हुन सकेको छैन ।
- ३। विपद्पछि पुनःनिर्माण कार्य गर्दा अझ राम्रो बनाउन (Building Back Better After a Disaster) योजनाको आवश्यकता छ ।

- ४। समाजका सीमान्तीकृत श्रेणीमा रहेका विभिन्न अतिसङ्घटासन्न समूहहरू कस्तो प्रकृतिको जोखिमबाट प्रभावित हुनसक्छन् भनी तथ्यपरक आँकलन गर्ने परिपाटीको विकास हुन नसकेको र यस्ता संकटासन्न वर्गका लागि व्याप्त जोखिम न्यूनीकरण तथा आपतकालीन प्रतिकार्यमा निजी क्षेत्र, गैर-सरकारी संघ संस्था, समुदायमा आधारित संस्थाको भूमिका तथा सम्भावनालाई उजागर गर्न सकिएको छैन ।
- ५। विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा निजी क्षेत्रका उद्यमी तथा बीमा कम्पनीहरू पर्याप्त मात्रामा संलग्न तथा आकर्षित छैनन् । नयाँ आर्थिक उपकरण तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा निजी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

रणनीति (Strategy)

उपर्युक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रस्तावित मुख्य प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलापहरू देहाय बमोजिम छन् :-

चुनौतीहरू (Challenges)	रणनीतिक क्रियाकलाप (Strategic Activity)	सूचक गतिविधि तथा परिणाम (Indicative Activity & Outcomes)	जवाफदेही निकाय (Responsible Agency)
१. विपद् तथा जोखिम अल्पीकरण (mitigation) सम्बन्धी अन्तरसम्बन्धित सवालहरू एकीकृत वातावरणीय एवं प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन तथा विकाससम्बन्धी अवधारणासँग सम्बन्ध विच्छेद भएको अवस्थामा रहेको छ । फलस्वरूप अवसरहरू खेर गएका छन् तथा सङ्घटासन्नताहरूको बढोत्तरी भएको छ ।	१. विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी अवधारणालाई पूर्वाधारहरूको विकास योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा एकीकृत गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> सबै प्रमुख परियोजनाहरूमा वातावरणीय प्रभाव लेखाजोखा (Environmental Impact Assessment) तथा विपद् प्रभावको लेखाजोखा (Disaster Impact Assessment) गर्ने कार्य समावेश गर्न आवश्यक संस्थागत संयन्त्रको विकास गरिने र वातावरणीय तथा प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनमा विपद्सम्बन्धी विषयमाथि पनि अनिवार्य रूपमा ध्यान दिने कुरा समावेश गरिएको हुनेछ । विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई समावेश गर्न निर्देशिका, मापदण्ड संहिता (निर्माण संहितासहित) तथा अन्य विधिहरूको विकास गरिने, तिनलाई थप स्तरीय बनाउने र तिनको प्रयोगको लागि प्रोत्साहित गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रिय योजना आयोग, सम्बन्धित मन्त्रालय, विभागहरू, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, व्यावसायिक सङ्गठन तथा प्राज्ञिक संस्थानहरू
२. संभावित प्रकोपहरूबाट अत्यावश्यक जीवनाधार संरचना तथा मानव जीवनका लागि नभई नहुने सेवा तथा वस्तुहरूको पूर्ण संरक्षण हुन सकेको छैन ।	२. महत्त्वपूर्ण सार्वजनिक सेवा, जीवनाधार संरचना तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको लेखाजोखा, तिनको संरक्षण र सवलीकरण गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> विद्यालय, अस्पताल वा स्वास्थ्य केन्द्र, खानेपानी, विद्युत, सञ्चार तथा यातायात जस्ता अत्यावश्यक सार्वजनिक पूर्वाधार संरचना, विपद्को चेतानवी दिने केन्द्र तथा व्यवस्थापन गर्ने केन्द्रहरू (eg.: Emergency Operation 	<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रिय योजना आयोग, सम्बन्धित मन्त्रालयहरू राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा अन्य सम्बन्धित निकायहरू

		<p>Centers) तथा महत्वपूर्ण सांस्कृतिक स्थलहरूलाई प्रकोप प्रतिरोधी बनाउन यस्ता महत्वपूर्ण सार्वजनिक सेवा तथा पूर्वाधारहरूको पूर्व लेखाजोखा गरी सुदृढीकरण गर्ने प्रणाली विकास गरिएको हुनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● नयाँ निर्माण हुने अस्पतालहरू विपद्को अवस्थामा स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन गर्न सक्षम रहून् भन्नका लागि सुरक्षा तथा सुरक्षित उपायसहित उत्थानशील तवरले निर्माण हुनेछन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गरिने र “विपद्बाट सुरक्षित अस्पताल” (Hospital Safer from Disaster) को भावनाको विकास गरिएको हुनेछ । ● विपद्को समयमा पनि सार्वजनिक विद्यालयहरू नभत्किउन् वा कम क्षति होउन् भनी सबै नयाँ विद्यालयहरू सुरक्षा तथा उत्थानशीलता (resilience) को मापदण्डसहित निर्माण हुनेछन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न आवश्यक प्रणालीको विकास गरिएको हुनेछ । 	
<p>३. समाजका सीमान्तीकृत श्रेणीमा रहेका विभिन्न अतिसङ्घटासन्न समूहहरू कस्तो प्रकृतिको जोखिमबाट प्रभावित हुनसक्छन् भनी तथ्यपरक आँकलन गर्ने परिपाटीको विकास हुन नसकेको र यस्ता संकटासन्न वर्गका लागि व्याप्त जोखिम न्यूनीकरण तथा आपतकालीन प्रतिकार्यमा निजी क्षेत्र, गैर-सरकारी संघ संस्था, समुदायमा आधारित संस्थाको भूमिका तथा सम्भावनालाई उजागर गर्न सकिएको छैन ।</p>	<p>३. समाजका सीमान्तीकृत श्रेणीमा रहेका दलित, महिला, अपाङ्ग तथा सुविधाबाट वञ्चित समूह, बाल-बालिका तथा वृद्ध-वृद्धाहरूजस्ता अतिसङ्घटासन्न समूहहरूका लागि प्राथमिकताका आधारमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी विशेष कार्यक्रमहरूको विकास गरी संचालन गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● निम्न विषयहरूलाई प्राथमिकता प्रदान गरी हरेकसमूहको आवश्यकताको लेखाजोखा (Need Assessment) गरी अतिसङ्घटासन्न लक्षित समूहहरूका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरणका विशेष कार्यक्रमहरूको विकास गरी संचालन गरिएको हुनेछ । - सचेतना तथा प्रशिक्षण - व्यक्तिगत एवं परिवारहरूको सुरक्षा, - समुदायको सुरक्षा, - प्रशिक्षकहरूको प्रशिक्षण तथा सोका लागि पाठ्यक्रम विकास, - विभिन्न लक्षित समूहहरूका लागि विशेष 	<ul style="list-style-type: none"> ● सम्बन्धित मन्त्रालयहरू, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका तथा गाविसहरू, गैर-सरकारी संस्था (राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय) / समुदायमा आधारित सङ्गठनहरू

		<p>प्रशिक्षण</p> <ul style="list-style-type: none"> उपरोक्त कार्यहरूमा निजी क्षेत्र, गैर-सरकारी संघ संस्था, समुदायमा आधारित संस्थाको समन्वयात्मक भूमिकालाई संस्थागत रूपमा एकद्वार नीति र क्षेत्रगत कार्यसमूहको सिद्धान्तको आधारमा थप सुदृढीकरण गर्दै प्रभावकारी बनाइनेछ। 	
<p>४. विपदपछि पुनःनिर्माण कार्य गर्दा अझ राम्रो बनाउन (Building Back Better After a Disaster) योजनाको आवश्यकता छ।</p>	<p>४. विपदपछिको पुनर्लाभ (recovery) तथा पुनःस्थापना कार्यक्रमहरूमा विपद जोखिम न्यूनीकरणका प्रयासहरूलाई समावेश गर्ने।</p>	<ul style="list-style-type: none"> विपदपछि गरिने पुनर्लाभ (recovery) तथा पुनःस्थापना कार्यक्रममा विपद जोखिम न्यूनीकरणका प्रयासलाई समावेश गर्ने संस्थागत प्रक्रियाको स्थापना र विकास गरिएको हुनेछ। (विपद पछि निर्माण कार्य गर्दा अझ राम्रो बनाउन (Building Back Better After Disaster) जोड दिइनेछ। आवश्यक नीति, मापदण्ड तथा निर्देशिकाहरूको विकास गरिएको हुनेछ। दीर्घकालीन रूपमा विपदका जोखिमहरूको न्यूनीकरण गर्ने क्षमताको विकास गर्न पुनर्लाभ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने अवसरहरूको उपयोग गर्ने प्रणाली सुनिश्चित गर्ने र यसका लागि विशेषज्ञता, ज्ञान तथा सिक्किएका पाठहरू (Lesson Learnt) को आपसमा आदान-प्रदान गर्ने पद्धतिको विकास गरिएको हुनेछ। 	<ul style="list-style-type: none"> भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, विभिन्न तहका सम्बन्धित सरकारी निकायहरू, राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन प्राधिकरण,
<p>५. नयाँ आर्थिक उपकरण तथा विपद जोखिम न्यूनीकरणमा निजी क्षेत्रलाई प्रवर्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।</p>	<p>५. विपद जोखिम न्यूनीकरणलाई सम्बोधन गर्नका लागि वैकल्पिक तथा सृजनशील आर्थिक साधनहरू (Innovative Financial Instruments) को विकास तथा प्रवर्धन गर्ने</p>	<ul style="list-style-type: none"> आर्थिक साधनहरू (साना लगानी, लघु ऋण, बीमा आदि) को प्रयोग गर्नका लागि विपद जोखिम न्यूनीकरणमा निजी क्षेत्रको संलग्नतालाई अभिवृद्धि गरिएको हुनेछ। विपद सम्बद्ध आर्थिक जोखिमहरू बहन (Financial risk-sharing) गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने र यसको लागि बीमा तथा पुनर्बीमालाई प्रवर्द्धन गरिएको हुनेछ 	<ul style="list-style-type: none"> सम्बन्धित सरकारी निकायहरू, राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन प्राधिकरण निजी क्षेत्र, उद्योग वाणिज्य महासङ्घ, व्यापारी, उद्योगपति आदि तथा अन्य

प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलाप ५:

प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- १। केन्द्र, जिल्ला तथा समुदायको तहमा आपतकालीन प्रतिकार्य योजना तर्जुमा तथा क्षमता अभिवृद्धि संस्थागत हुनसकेको र विपद्पछि प्रतिकार्यमा सहयोग पुऱ्याउने क्षमता सीमित मात्रामा रहेको छ । यस्तो सीमित क्षमता स-साना प्रकृतिका विपद्हरूका लागि मात्र पर्याप्त हुने र मध्यम वा ठूला विपद्हरूका लागि थप क्षमता विकासको आवश्यकता छ ।
- २। केन्द्र तथा जिल्ला तहमा साधनसम्पन्न आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्रहरू (Emergency Operation Centers- EOCs) को स्थापना हुन सकेको छैन ।
- ३। टेलिफोन, बिजुली, स्वास्थ्य, खानेपानी, आपूर्ति तथा जीवनका लागि अत्यावश्यक अन्य सेवाहरू अवरुद्ध भएको अवस्थामा त्यस्ता सेवाहरू पुनः संचालन गर्न आपतकालीन पूर्व-तयारी वा प्रतिकार्य योजनाको ठोस प्रारूप छैन । जस्तै सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग वा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमा पर्याप्त मात्रामा आपतकालीन प्रतिकार्य तथा भैपरि योजना (Contingency Plan) को भरपर्दो व्यवस्था नरहेको अवस्था छ । मुलुकमा वारुण यन्त्र (Fire-Brigade) को एकीकृत संस्थागत व्यवस्था छैन र समन्वय पनि तदर्थवादमा चलिरहेको छ ।
- ४। आपतकालीन प्रतिकार्यका लागि मापदण्डको अभाव छ । विद्यमान राहत नीतिलाई पनि प्रभावकारी संयन्त्रको अभावले गर्दा सर्वसाधारणलाई पर्याप्त मात्रामा जानकारी उपलब्ध गराउन सकिएको छैन ।
- ५। स्वयंसेवकहरूको परिचालन र सञ्चालन गर्न पर्याप्त र प्रभावकारी व्यवस्था छैन । विपद्पछि पहिलो सहयोग उपलब्ध गराउने निकायको रूपमा समुदायलाई स्थापित गर्न नसकिएको र राष्ट्रिय रूपमा सङ्गठित कुनै कार्यक्रमद्वारा सहयोग उपलब्ध गराइएको छैन ।
- ६। विपद्को समयमा सहयोग पुऱ्याउन सक्ने क्षमताको आवधिक मूल्यांकन गर्ने/अद्यावधिक पार्ने तथा अनुगमन गर्ने प्रणालीको संस्थागत विकास पूर्ण रूपमा हुन सकेको छैन । विपद्सम्बन्धी अभ्यासहरू (drills) पनि नगण्य मात्रामा हुने गरेका छन् ।

रणनीति

उपर्युक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रस्तावित मुख्य प्राथमिकताप्राप्त क्रियाकलापहरू देहायबमोजिम छन् :-

चुनौतीहरू (Challenges)	रणनीतिक क्रियाकलाप (Strategic Activity)	सूचक गतिविधि तथा परिणाम (Indicative Activity & Outcomes)	जवाफदेही निकाय (Responsible Agency)
१. केन्द्र, जिल्ला तथा समुदायको तहमा आपतकालीन प्रतिकार्य योजना तर्जुमा तथा क्षमता अभिवृद्धि संस्थागत हुन सकेको छैन ।	१. एकीकृत राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य प्रणालीको विकास गरी त्यसलाई लागु गर्ने ।	● विपद्को समयमा प्रतिकार्यमा सहयोग उपलब्ध गराउने एकीकृत प्रणालीको विकास गर्ने । यस प्रणालीमा राष्ट्रिय, जिल्लास्तरीय,	● राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण

<p>केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म विपदपछि प्रतिकार्यमा सहयोग पुऱ्याउने क्षमता सीमित मात्रामा रहेको छ । यस्तो सीमित क्षमता स-साना प्रकृतिका विपदहरूका लागि मात्र पर्याप्त हुने र मध्यम वा ठूला विपदहरूका लागि थप क्षमता विकासको आवश्यकता छ ।</p>		<p>नगरपालिका/गाउँ तथा वडा तहमा क्रियाशील निकायहरूमध्ये कार्यक्षेत्र अनुरूप हरेकको भूमिका तथा जिम्मेवारी प्रष्ट निर्धारण गर्ने र अन्तरनिकाय समन्वयका लागि आवश्यक प्रतिवेदन दिने (Reporting) व्यवस्था मिलाएको हुनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● आपतकालीन परिस्थितिमा सुरक्षा संयन्त्रले उपलब्ध गराउने प्रतिकार्य सहयोगमा नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलको मानवीय तथा संस्थागत स्रोतहरू परिचालन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिएको हुनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● गृह मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल तथा राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन प्राधिकरण
<p>२. केन्द्र तथा जिल्लातहमा साधन सम्पन्न आपतकालिन कार्य संचालन केन्द्रहरू (Emergency Operation Centers –EOC) को स्थापना हुन सकेको छैन ।</p>	<p>२. मुलुकभर क्रमशः आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र (Emergency Operation Center) को व्यवस्था लगायत आपतकालीन प्रतिकार्य तथा पूर्व-तयारी विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● मन्त्रालय, विभाग, जिल्लास्तरीय कार्यालय, जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका, गाविस, औद्योगिक प्रतिष्ठान, विद्यालय, अस्पताल आदि संस्थाहरूका सबै तहमा एकीकृत आपतकालीन प्रतिकार्य तथा पूर्व-तयारी योजनाहरू तयारी पारी कार्यान्वयन गरिएको हुनेछ । ● केन्द्रीय तहमा विपद पूर्व-तयारी क्षमताको आवधिक लेखाजोखा तथा अनुगमन गरिनेछ । ● केन्द्र, जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँ तहसम्म आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्रको स्थापना तथा सञ्चालन गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय, विपद व्यवस्थापन प्राधिकरणहरू, जिल्लास्तरीय तथा स्थानीय समितिहरू
<p>३. टेलिफोन, विजुली, स्वास्थ्य, खानेपानी, आपूर्ति तथा जीवनका लागि अत्यावश्यक अन्य सेवाहरू अवरुद्ध भएको अवस्थामा त्यस्ता सेवाहरू पुनः संचालन गर्न आपतकालीन पूर्व-तयारी वा प्रतिकार्य योजनाको ठोस प्रारूप छैन । जस्तै सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग वा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमा पर्याप्त मात्रामा आपतकालीन</p>	<p>३. खाद्यान्न, औषधि, अन्य उद्धार सामग्री तथा उद्धारका औजार तथा उपकरणको भण्डारणका लागि महत्वपूर्ण स्थानहरू (केन्द्रीय, जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँ तहमा) गोदामघर तथा पहिले नै सामान भण्डारण गर्ने क्षमताको स्थापना अथवा</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● महत्वपूर्ण विभिन्न स्थानहरूमा गोदामघर तथा पहिले नै सामान राख्न सक्ने ठाउँहरूको स्थापना गरिनेछ । ● खाद्य सुरक्षा (विपद हुन सक्ने स्थानहरूमा खाद्यान्न भण्डारण गर्ने सुविधा), बीउब्याङ्ग (सुक्खा/बाढीको समयमा उपयोग गर्न सकिने प्रजातिका) उपलब्ध गराउन जोड दिइनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय, विपद व्यवस्थापन प्राधिकरणहरू, स्थानीय विपद व्यवस्थापन समितिहरू ● कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद व्यवस्थापन प्राधिकरण, स्थानीय विपद व्यवस्थापन

प्रतिकार्य तथा Contingency Plan को भरपर्दो व्यवस्था नरहेको अवस्था छ । मुलुकमा वारुण यन्त्र (Fire-Brigade) को एकीकृत संस्थागत व्यवस्था छैन र समन्वय पनि तदर्थवादमा चलिरहेको छ ।	सुदृढीकरण गर्ने ।		समितिहरू
	४. आपतकालीन परिस्थितिका साथै पूर्व-तयारीका चरणमा प्रयोग गर्न सकिने भरपर्दो सञ्चार प्रणालीको स्थापना गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● सुरक्षा निकायहरूको तारबीहिन संचार (Wireless Communication) सञ्जाललाई भरपर्दो बनाउने र विस्तार गरिनेछ । ● राष्ट्रिय तथा जिल्लास्तरमा स्थापित आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्रसँग निरन्तर सञ्चार सम्पर्कको व्यवस्था र भरपर्दो सञ्जालको स्थापना गरिनेछ । ● स्थापित ग्रामीण टेलिफोन सेवा समेतलाई आपतकालीन अवस्थामा प्रयोग गर्न आवश्यक प्रणाली तथा संयन्त्रको विकास गरिनेछ । ● विपद् सम्बद्ध निकाय तथा प्राधिकरणका कार्यालयहरू तथा आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्रहरूलाई क्रमिक रूपमा स्याटेलाइट फोन, रेडियो सञ्चार प्रणाली तथा सञ्चारका अन्य आधुनिक प्रणालीद्वारा सुसज्जित गरिएको हुनेछ । ● केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म वारुण यन्त्र सेवाको व्यवस्था जोखिम र संकटासन्नताको आधारमा क्रमशः विस्तार गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● सूचन तथा संचार मन्त्रालय, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल तथा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, जिल्ला तथा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरू
	५. यातायात सेवा तथा बन्दोवस्ती व्यवस्थापन संयन्त्रको भरपर्दो व्यवस्था गर्ने ।	<ul style="list-style-type: none"> ● विपद् संभाव्य क्षेत्रहरूमा यातायात सेवा तथा सुविधाहरूलाई सुदृढ पारिने र विमान स्थलहरूको क्षमतामा सुधार गरिएको हुनेछ ● नेपाल सरकारले आवश्यक परेको बेलामा उपयोग गर्न सकिने भनी वैकल्पिक अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल तोकिने, यस्ता वैकल्पिक विमानस्थलहरूमा भैरहवा, भरतपुर, पोखरा, नेपालगन्ज, वा विराटनगरका विमानस्थल हुन सक्नेछन् । छानिएको विमानस्थलमध्ये विद्यमान पूर्वाधार संरचनालाई 	<ul style="list-style-type: none"> ● भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरू

		<p>अपेक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्नका निमित्त तर्जुमा गरिएको मापदण्ड तथा योजना अनुरूप सुधार गरिएको हुनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● आवश्यक परेको बेलामा बन्दोवस्ती व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउन अन्तर्राष्ट्रिय सीमाना नजिकैको विमानस्थल प्रयोग गर्न मित्रराष्ट्र भारतसँग पहिले नै आवश्यक समझदारी गरिएको हुनेछ । ● स्थानीय तहमा उद्धार सामग्रीको व्यवस्थापन तथा वितरणका लागि समुदायमा आधारित सङ्गठन, गैर-सरकारी संस्था तथा अन्य सरोकारवालाको उपयोगका निमित्त संयन्त्रको विकास गरिएको हुनेछ । 	
<p>४. विपद्को समयमा सहयोग पुऱ्याउन सक्ने क्षमताको आवधिक मूल्यांकन गर्ने/अद्यावधिक पार्ने तथा अनुगमन गर्ने प्रणालीको संस्थागत विकास पूर्ण रूपमा हुन सकेको छैन । विपद्सम्बन्धी अभ्यासहरू (drills) पनि नगण्य मात्रामा हुने गरेका छन् ।</p>	<p>६. गाविस तहका समुदायहरूको आपतकालीन समयमा प्रतिकार्य गर्न सक्ने क्षमताको अभिवृद्धि गर्ने । साथै सो कार्यका लागि स्वयंसेवकहरूको पहिचान गरी प्रशिक्षण दिन विद्यालय र समुदायलाई परिचालन गर्ने ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● विपदसँग जुध्न सक्ने साधन तथा स्रोत र उपलब्ध क्षमताको आँकलन गर्ने । ● प्राथमिक उपचार, सामान्य खोजी तथा उद्धारका (Light search and rescue) सम्बन्धमा समुदायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, सामान्य खोजी तथा उद्धारका लागि आवश्यक उपकरण आदिको पहिले नै भण्डारन गरिराख्ने व्यवस्था मिलाइएको हुनेछ । ● रेडक्रस, स्थानीय क्लब तथा उद्धारसँग सम्बन्धित अन्य संघसस्थाहरू लाई सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा तत्काल परिचालन गर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गरिएको हुनेछ । ● HAM रेडियो नेटवर्कलाई विशेष गरी मुलुकका दुर्गम क्षेत्रहरूमा विस्तार गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । ● उपलब्ध स्वयंसेवकहरूलाई विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी प्रशिक्षण दिने 	<ul style="list-style-type: none"> ● गृह मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, सम्बन्धित विभागहरू, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, जिल्ला तथा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरू ● सूचना तथा संचार मन्त्रालय

		<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुन सक्ने निश्चित योग्यता भएका व्यक्तिहरूको सूची हरेक स्थानीय निकायले तयार गर्ने र तिनिहरूलाई पनि प्रशिक्षण दिने । ● समुदायलाई विपद्को समयमा आफै प्रभावकारी प्रतिकार्य गर्न सक्षम तुल्याउन स्वयंसेवकहरूको संगठित समूह र नेतृत्व विकास गर्ने । ● यस कार्यक्रमका लागि स्थानीय निकाय र अन्य सरकारी वा गैर सरकारी साधन स्रोतको व्यवस्था गरिनेछ । ● यस कार्यमा गैर सरकारी संस्थाहरूको सहयोगलाई समेत जोड दिइनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय निकायहरू, ● स्थानीय विकास मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, जिल्ला तथा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरू
--	--	--	---

३.६ विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि क्षेत्रगत रणनीति (Sectoral Strategies for DRR)

विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्य बहुआयामिक तथा विभिन्न निकायहरूसँग सम्बन्धित (Multi-dyanmic and Multi-sectoral) कार्य भएकाले कुनै खास क्षेत्रमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा आपतकालीन परिस्थितिका लागि गरिने पूर्व-तयारी, अल्पीकरण वा प्रतिकार्यको व्यवस्थाका लागि विभिन्न क्षेत्रहरूको प्रकृति अनुरूप गनुपर्ने क्षेत्रगत कार्यहरूको उल्लेख समग्र विपद् व्यवस्थापनका निमित्त अपरिहार्य छ । तसर्थ क्षेत्रगत क्रियाकलापहरूका लागि निम्न रणनीतिहरू सिफारिस गरिएका छन् :-

३.६.१ कृषि तथा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Agriculture and Food Security)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- कृषि क्षेत्रको योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमामा विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई समावेश गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।
- खाद्य उत्पादन तथा आपूर्तिमा आपतकालीन सहयोग संजालको कमि हुनका साथै वीउविजनको उपलब्धता एवं खाद्य भण्डारनको कमजोर अवस्था रहेको छ ।
- यस क्षेत्रका विपद् सम्बन्धी सवालहरू सम्बोधन गर्न एवं आपतकालीन अवस्थाको तयारीका निमित्त क्षेत्रगत योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गर्नुका साथै तिनको अद्यावधिकका लागि कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय मातहतका संयन्त्रहरूको संस्थागत विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।
- बाढी तथा सुख्खा यामका विषयमा तत्काल सूचना संप्रेषण गर्ने पूर्व-सूचना प्रणालीको संस्थागत विकास नहुँदा प्रभावकारी प्रतिकार्य गर्न मद्दत पुऱ्याउन सकिएको छैन ।

- सरकारी तथा निजी क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्तिहरूको विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ ।
- बाली तथा पशु बीमा (Crop and Livestock Insurance) मार्फत निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउन सक्ने प्रचुर संभाव्यताको प्रक्रियागत कार्यान्वयनको अवसर हेरिनुपर्दछ ।
- खाद्य सुरक्षाको लागि सचेतना र आवश्यक पहल गर्ने ।

कृषि तथा खाद्य सुरक्षा क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ सम्भाव्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
<ul style="list-style-type: none"> • बारम्बार प्रकोप आइरहने क्षेत्रहरूका जिल्ला तथा सामुदायिक तहका योजनाहरूको तालिकासहित कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयबाट कृषि क्षेत्रका लागि विपद् पूर्व-तयारी तथा आपतकालीन सहयोग कार्यक्रमका लागि राष्ट्रिय योजना (A National Plan for Disaster Preparedness and Emergency response) बनाइनेछ । उक्त योजना सरोकारवालाहरूसँग सहभागितामूलक प्रक्रियाद्वारा तयार गरी सम्पूर्ण जनताको पहुँच हुनेगरी वेबसाइटमा राखिनेछ । • जिल्ला कृषि तथा ग्रामीण कृषि योजनाहरूमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनको अवधारणा समावेश गरिएको तथ्य कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयबाट सुनिश्चित गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि क्षेत्रमा जोखिम तथा संकटासन्नता लेखाजोखा सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान तथा नक्साङ्कनसम्बन्धी अभ्यास कार्यक्रमहरू सञ्चालन तथा समन्वय गरिनेछ । • आपतकालीन अवस्थाका आवश्यकता निर्धारण (Need Assessment) तथा प्रतिकार्यका निमित्त आधार तयार पार्नका लागि बढी जोखिम भएका क्षेत्रहरूमा बाली तथा पशुपालनको अनुगमन तथा तथ्यांक व्यवस्थापन गर्ने एक सहज प्रणालीको 	<ul style="list-style-type: none"> • प्रचलित सामना गर्ने पद्धतिहरू (coping practices) तथा परम्परागत प्रविधिलगायत कृषिमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि प्रयोग भैरहेका उत्कृष्ट अभ्यासहरूको पहिचान, तिनको अभिलेखीकरण, संरक्षण र संवर्द्धन गरिनेछ । • कृषि क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि कार्यस्थलमा नयाँ प्रविधिको परीक्षण गर्न, तिनको पहिचान गर्न तथा प्रवर्द्धन गर्नका निमित्त रणनीतिक प्रयोगात्मक अध्ययन अनुसन्धान (Strategic, applied, reserach) गर्न कृषि अनुसन्धान संस्थाहरूलाई सुदृढ पारिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> • भण्डारन गरिने स्थानीय प्रचलनहरू (फार्म तहमा खाद्य वस्तु, जनावरका लागि दाना, स्थानीय विउहरूको भण्डारन प्रणाली) मा स्तरीय मापदण्डका माध्यमबाट सुधार ल्याइनेछ । • बीउविजन व्याङ्क तथा राष्ट्रिय रूपमा बीउविजन भण्डारन प्रणालीको रणनीतिक महत्वका साथ विकास गरिनेछ । • पहिरो जाने क्षेत्रहरूलाई बोटबिरुवा उमाने क्षेत्रको रूपमा परिणत गर्न प्रोत्साहन गरिने र बाढीबाट प्रभावित हुन 	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि विकास तथा संरक्षणका दृष्टिबाट सबै तहमा आकस्मिक योजनाहरूको तर्जुमा गरिने र यसलाई अद्यावधिक गरिनेछ । • विपद् हुन सक्ने क्षेत्रहरूका आवश्यक परेको समयमा खाद्यान्न वस्तु तथा विउविजनको आपतकालीन आपूर्ति सुनिश्चित गरिनेछ । • विपद्बाट पर्ने प्रभावसम्बन्धी सूचना संकलनका लागि आवश्यक फारामहरू

<ul style="list-style-type: none"> • विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कार्यहरू गृह मन्त्रालयको नेतृत्वमा कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र सो का मातहतका अन्य कार्यालयहरू र अन्य निकायहरू बीच समन्वय गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । • विपद् जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा जिल्ला एवं स्थानीय तहमा कार्यरत कृषि कार्यालयहरू मार्फत विपद् जोखिम व्यवस्थापनको लागि कार्यगत तथा प्राविधिक क्षमताको अभिवृद्धि गरिनेछ । • विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी सबै तहका समितिहरूमा प्रमुख साभेदारको रूपमा सहभागी हुन र ती समितिहरूले गरेका निर्णय तथा क्रियाकलापहरूमा कार्यान्वयन साभेदारका रूपमा सहभागी हुन विकेन्द्रित तहमा कृषि विभाग तथा कार्यालयहरूलाई कार्यादेश (mandate) दिइनेछ । • कृषि क्षेत्र सम्बद्ध प्रकोप न्यूनीकरण वा अल्पीकरण क्रियाकलाप तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रम संचालनार्थ क्रियाशील सरकारी तथा स्थानीय निकाय र गैर सरकारी संस्थाबीच कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको संयन्त्रले आवश्यक सबै सहयोग 	<p>स्थापना गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> • मौसम तथा जलवायु सम्बन्धी सूचना / सामाग्रीहरू (जस्तै जल तथा मौसम विज्ञान विभागद्वारा तयार पारिएका) लाई कृषि तथा सुख्खाग्रस्तमा पर्नसक्ने असर बारे पूर्वानुमान गर्न एवं किसानहरूको रणनीतिक निर्णय प्रकृत्यामा सहयोग पुऱ्याउन उपयोग गरिनेछ । • जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागसँगको सहकार्यमा स्थानीय तहका लागि बाढी तथा पहिरो सम्बन्धी पूर्व-सूचना दिने प्रणालीको स्थापना गरिनेछ । • पूर्व-सूचना तथा त्यस पछिको रणनीतिक निर्णयमा किसानहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन समयमा नै सूचनाको प्रचार-प्रसार गर्ने कार्यलाई सुनिश्चित गर्न विपद् जोखिम 	<ul style="list-style-type: none"> • कृषिमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि उत्कृष्ट अभ्यासहरू परीक्षण तथा प्रचार-प्रसारको विद्यमान प्रणाली (extension systems) को माध्यमबाट रणनीतिक र प्रयोगात्मक अनुसन्धान कार्य सञ्चालन गर्नका लागि तिनको प्रवर्धन गरिनेछ । यसअन्तर्गत कृषि क्षेत्रमा समुदायमा आधारित विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी अवधारणाहरूको कार्यान्वयनमा स्थानीय किसान सङ्गठन तथा समुदायमा आधारित सङ्गठनहरूको प्रवर्द्धन समेत गरिनेछ । • निजी क्षेत्रको सहभागितामा बाली तथा पशु बीमालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । • विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी सवालहरूलाई कृषि क्याम्पस तथा विद्यालयका सबै तहका पाठ्यक्रममा समावेश गरिनेछ । • यस सम्बन्धमा भए गरेका राम्रा प्रयासहरू हरेक वर्ष एक पुस्तिकामा प्रकाशित गरी सबै स्थानीय तहमा वितरण गरिने र वेबसाइटमा समेत राखिनेछ । 	<p>सक्ने क्षेत्रमा बस्ती बसाल्न निरुत्साहित गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> • बालीनाली र खेतीयोग्य जमीनको संरक्षण नदीको नियमित बहावमा कायम राख्न सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गर्ने र मुख्यतया बाढीबाट बालीनालीको जोखिमहरूलाई कम गर्न आवश्यक लगानी तथा व्यवस्था गरिनेछ । • खेत एवं भू तथा जलसंरक्षणसम्बन्धी किसानहरूको उत्तम अभ्यासहरूलाई अन्य निकायको समन्वयमा प्रवर्द्धन गरिनेछ । • भूमिगत जलस्रोतमा नकारात्मक असर नपर्ने गरी अन्य जलस्रोत उपलब्ध भएका स्थानमा सिंचाइ सुविधामा वृद्धि गरिनेछ । • प्राकृतिक प्रकोप जोखिम तथा रोगहरूको प्रतिरोध गर्न सक्ने प्रकृतिका बालीनाली, पशुका प्रजाति 	<p>लाई स्तरीयता प्रदान गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> • क्षतिको लगत संकलन कार्य र स्रोतहरूको परिचालन कार्य छिटोछरितो रूपमा होस भन्ने कुराको सुनिश्चित गरिनेछ । • विउविजनको क्षेत्रगत भण्डार सुनिश्चित गर्न आपतकालीन रणनीतिक योजना बनाउनेछ । • जिल्ला कृषि कार्यालय वा क्षेत्रीय तहमा विउविजन, खाद्य वस्तु तथा कृषि सामग्रीको रणनीतिक क्षेत्रगत भण्डार (Buffer stock) गर्न गृह मन्त्रालयसँग समन्वय गरी व्यवस्था मिलाइनेछ । • विपद् पश्चात प्रभावकारी आपूर्ति सुनिश्चित गरिनेछ । • सबै तहमा सम्भाव्य जोखिमका वारेमा जानकारी हासिल गर्न
--	--	---	---	--

<p>उपलब्ध गराइनेछ ।</p>	<p>व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कृषि सञ्चार रणनीतिको विकास गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● विपद्बाट बच्न अनुकूलन तथा जोखिम नियन्त्रणमा पर्नसक्ने आर्थिक लागतको अनुगमन तथा लेखा जोखा गर्ने पद्धतिको प्रवर्द्धन गरिनेछ । 		<p>तथा एकीकृत उत्पादन प्रणालीको उपयोगका लागि प्रोत्साहित गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● गाइवस्तुका निम्ति निर्माण गरिने गोठ तथा कुखुराका खोरका लागि मापदण्डहरूको विकास गरिने तथा समसामयिक परिमार्जन गरिनेछ । ● विपद् उन्मुख कृषि अभ्यासहरूलाई निरुत्साहित गरिनेछ । 	<p>सक्ने क्षमताको विकास गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● आपतकालीन अवस्थामा कृषि क्षेत्र एवं खाद्य सुरक्षा जस्ता विभिन्न क्षेत्रमा तथा आकस्मिक प्रतिकार्यको तह निर्धारण र सो को घोषणा गर्ने बारेमा परिभाषा, सूचक तथा कारणहरू सरोकारवालहरूको सहभागितामा तर्जुमा गरिने र सो को प्रचार प्रसार एवं वेवसाइटमा राखिनेछ ।
-------------------------	--	--	---	---

३.६.२. स्वास्थ्य तथा पोषण क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Health and Nutrition)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):-

- स्वास्थ्य, पोषण एवं महामारीलाई सम्बोधन गर्ने पूर्वतयारीका कार्यक्रमहरू हुँदा हुँदै पनि स्वास्थ्य क्षेत्रका उपलब्ध पूर्वाधार जोखिमहरू रोकथाम गर्ने कार्य तर्फ प्रभावकारी रूपमा प्रयोग हुन सकेका छैनन् ।
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा कार्यरत, विशेष गरी दुर्गम क्षेत्र तथा सरकारी सेवा बाहिर रहेर काम गर्ने व्यक्तिहरूमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी ज्ञान तथा चेतनाको कमी छ ।
- स्वास्थ्य क्षेत्रको आकस्मिक पूर्व-तयारी तथा सहयोग योजनालाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरिएको छैन । प्रमुख अस्पतालहरूमा पहिचान गरिएका सङ्कटासन्नतालाई सम्बोधन गरिएको छैन र प्रमुख अस्पताललगायत अधिकांश अस्पतालहरूले आकस्मिक पूर्व-तयारी तथा सहयोग योजनाको तर्जुमा पनि गरेका छैनन् ।

- केही अस्पताललाई छोडेर प्रायः सबैजसो अस्पतालहरू भूकम्पको अत्यन्तै जोखिम अवस्थामा छन् भनी लेखाजोखा गरिएको भएतापनि भूकम्पीय अवस्थाबाट यी संरचनाहरू जोगाउन खासै प्रयत्न भएका छैनन् ।
- काठमाडौं उपत्यकाका सार्वजनिक अस्पतालहरू माझ समेत सञ्जाल (networking) तथा स्रोतहरूको बाँडफाँडसम्बन्धी संयन्त्रको अभाव कायमै छ ।

स्वास्थ्य तथा पोषण सम्बन्धी रणनीति क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ सम्भाव्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
<ul style="list-style-type: none"> • जिल्ला तथा हरेक स्वास्थ्य संस्थाका लागि जिल्ला, नगरपालिका तथा समुदायस्तरीय स्वास्थ्य तथा पोषणसँग सम्बन्धित विपद् न्यूनीकरण तथा आकस्मिक सहयोग योजना तर्जुमा गरिनेछ । • योजना कार्यान्वयनमा निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, समुदायमा आधारित सङ्गठन तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने र सुचारु रूपमा कार्य सञ्चालन गर्न प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा प्रणाली, सार्वजनिक स्वास्थ्य 	<ul style="list-style-type: none"> • विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि एकीकृत प्रणाली सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय स्वास्थ्य प्रणाली तथा अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी भूमिका तथा जिम्मेवारीलाई स्पष्ट पारिनेछ, • स्वास्थ्य क्षेत्रको विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी आकस्मिक योजना, २००३ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> • सबै स्वास्थ्य संस्थाहरूमा उत्कृष्ट प्रशिक्षक तथा यथेष्ट बजेटसहित आकस्मिक परिस्थितिका लागि योजना तर्जुमा, प्राथमिकताको क्रम निर्धारण (triage), प्रशिक्षण तथा नमुना अभ्यासहरू (simulation exercises) को विस्तार गरिनेछ । यस सम्बन्धमा स्वास्थ्य तथा पोषणसँग सम्बन्धित विपद् जोखिम न्यूनीकरण योजनाको तर्जुमा गरिनेछ । • सबै तहमा सर्वसाधारणका बीचमा जोखिम सम्बन्धी ज्ञानको अभिवृद्धि गर्नका लागि सञ्चार माध्यम, सडक नाटक, सचित्र सन्देशहरूको माध्यमबाट 	<ul style="list-style-type: none"> • महामारीसम्बन्धी सर्वेक्षणको विस्तार गर्ने एवं गुणस्तर नियन्त्रणमा सुधार ल्याइनेछ । • सबै तहमा स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य संस्था तथा प्रकोप पीडितहरूलाई राखिने बाडहरूको स्तर वृद्धि गर्ने तथा रिट्रोफिटिङ गरिनेछ । • जिल्ला तथा स्थानीय तहका सबै स्वास्थ्योपचार सेवा, स्वास्थ्य संरचना एवं पूर्वाधारहरूको जोखिम पहिचान गरिनेछ । साथै संरचनागत तथा गैर संरचनागत (Structural and non-structural) सङ्गठानताको पनि पहिचान गरी पुनःदृढीकरण (Retrofitting) जस्ता विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> • प्रतिकार्यका कमी-कमजोरीहरूको पहिचान गर्ने तथा पहिचान भएका कमीकमजोरी हटाउनका निमित्त स्वास्थ्य संस्थाहरूको विपद् पूर्व-तयारी तथा प्रतिकार्य कार्यक्रमको परिमार्जन गरिनेछ । मुलुकको स्वास्थ्य क्षेत्रको संभाव्य प्रकोप /सङ्घटानता तथा क्षमताको निर्धारक तत्वहरूलाई लाई समय-समयमा अद्यावधिक गरिनेछ । अद्यावधिक जानकारीहरू सार्वजनिक रूपमा प्रचार प्रसार समेत गरिनेछ ।

<p>सेवा योजना तथा कार्यक्रमहरूको विकास गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● स्वास्थ्य संस्थाहरूको क्षमताको निरन्तर अनुगमन गरीनेछ, र ती संस्थाहरूको सङ्गठनात्मकताको पहिचान गरिनेछ । ● उद्धार तथा राहत कार्यक्रमका लागि आवश्यक रकम तथा मौज्जात उपलब्ध गराइनेछ । ● सबै तह, विशेष गरी समुदायस्तरमा औषधि व्यवस्थापन तथा औषधिको उपलब्धता सुनिश्चित गरिनेछ । 		<p>जानकारीको प्रचार-प्रसार गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● स्वास्थ्य तथा पोषणका क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्ति तथा समुदायहरूको सीप, व्यवहार तथा तदारुकतामा सुधार ल्याउन एकीकृत विपद् न्यूनीकरण कार्यक्रमका लागि स्रोत उपलब्ध गराउनेछ । ● सर्वसाधारणका लागि स्थानीय सञ्चार माध्यमबाट स्थानीय भाषामा विपद् बारे जानकारीको प्रचार-प्रसार गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● निरन्तर प्रशिक्षण, प्रबन्धगत व्यवस्था तथा बजेटको व्यवस्था गरी तत्काल सहयोग उपलब्ध गराउने स्वास्थ्य टोलीहरूलाई सुदृढ पारिनेछ । ● विपद्सँग सम्बन्धित जानकारीको प्रचार-प्रसार गर्न देशभर सुदृढ तथा भरपर्दो सञ्चार प्रणालीको स्थापना गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● समुदायस्तरमा सुचारु रूपमा कार्य सञ्चालन गर्न सक्ने प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा प्रणाली, जनस्वास्थ्य तथा पोषण योजना तथा सहयोग कार्यक्रमहरूको विकास गरिने तथा स्रोतहरूको अपर्याप्त विनियोजन तथा उपयोगलाई कम गर्न स्वास्थ्य चौकीलाई अधिकार प्रदान गरिनेछ । ● स्वास्थ्य क्षेत्रमा सहयोग कार्यक्रमका लागि उचित रूपमा आपूर्तिको मौज्जात राख्ने तथा सुपरिवेक्षण गर्ने एवं प्रभावकारी वितरण संयन्त्र सुनिश्चित गरिनेछ । ● उपयुक्त ठाउँहरूमा आकस्मिक औषधिको मौज्जात राख्ने तथा आकस्मिक परिस्थितिमा उपयुक्त वितरण प्रणाली कायम गरिनेछ ।
---	--	---	--	---

३.६.३ शैक्षिक क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Education)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय तहसम्म (केही पहलहरूलाई छोडेर) का शैक्षिक पाठ्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई समावेश गरिएको छैन । विज्ञान तथा अन्य विषयहरूका पाठ्यक्रममा प्राकृतिक प्रकोपसम्बन्धी पाठ्यक्रमहरूमा प्रकोपको भौतिक विज्ञान (physics of the hazards) का बारेमा अध्यापन गराइए तापनि विपद्लाई कसरी न्यूनीकरण गर्ने तथा प्रकोपबाट कसरी सुरक्षित हुनेबारेमा नगण्य अध्यापन भइरहेछ ।
- परिवार तथा समुदायमा विपद्सम्बन्धी सचेतना तथा सुरक्षा अभिवृद्धि गर्न विद्यालयहरू प्रवेशविन्दु हुन् । समुदायमा विपद्सम्बन्धी ज्ञानको प्रचार-प्रसारको लागि महत्त्वपूर्ण संवाहकको रूपमा विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस प्रक्रियालाई मार्गदर्शन गर्न औपचारिक संयन्त्रको विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।
- सामुदायिक वा सरकारी विद्यालयका अधिकांश भवन संरचनागत रूपमा (structurally) सङ्कटासन्न छन् । अध्यापन समयमा त्यस्ता भवनमा बस्न व्यक्तिलाई जोखिम हुन सक्ने हुँदा विपद्को समयमा अस्थायी आवास, गोदामघर/अस्थायी अस्पतालको रूपमा विद्यालयहरूलाई प्रयोग गर्न सकिदैन ।
- कार्यान्वयनको विधिसमेत समावेश भएको अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा आकस्मिक प्रतिकार्यमा व्यापक सहयोग गर्ने र क्षमता अभिवृद्धि हुने कुरालाई उजागर गर्नुपर्दछ ।
- विपद् जोखिम व्यवस्थापनका विविध पक्षहरूमा शिक्षित, प्रशिक्षित तथा प्रशिक्षणप्राप्त जनशक्तिको कमीको आकलन गरी जनशक्ति विकासको आवश्यकताको विश्लेषण र राष्ट्रिय तहमा समयबद्ध प्रयास संचालन गर्न जरुरी छ ।
- विपद् जोखिमका व्यवस्थापक तथा आकस्मिक उद्धार उपलब्ध गराउने संस्थाहरूका बीचमा हुने कार्यगत साभेदारी विभिन्न तहमा संयन्त्रको अभावले गर्दा अभै प्रभावकारी भइसकेको छैन । विपद् पूर्व-तयारीको विद्यमान सञ्जालमा दीर्घकालीन सोच (vision) तथा कार्यसञ्चालन प्रणालीमा स्पष्टता नरहेको अवस्था छ । यस्ता सञ्जालहरूलाई मार्ग-दर्शन गर्ने, निर्देशन दिने वा उपयोग गर्ने ठोस नीतिको आवश्यकता देखिएको छ ।
- निजी वा सरकारी सबै शैक्षिक संस्थाहरूमा विपद्सम्बन्धी अभ्यास (drills) तथा आकस्मिक अवस्थाका सामग्रीहरू पहिले नै भण्डारण गरेर राखिने व्यवस्थासहितको आकस्मिक पूर्व-तयारी योजनाको तर्जुमा तथा प्रभावकारी कार्यान्वयन अर्को ठूलो चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।
- शिक्षक तथा प्राध्यापकका बीचमा समेत विपद्सम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । सर्वसाधारणका बीचमा सचेतना ज्यादै कम मात्रामा रहेको हुँदा सोका लागि व्यापक अभियानको आवश्यकता रहेको छ ।
- विपद्का समयमा हुने अतिरञ्जित हल्ला वा प्रपोगण्डाहरू नियन्त्रण गर्न उपयुक्त संयन्त्रको स्थापना गर्नु आवश्यक छ ।

शैक्षिक क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ शीर्षकगत मुख्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशिलताको विकास गर्न ज्ञान, नविनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
● विपद्सँग सम्बन्धित जोखिमहरूको	● आगामी १५ वर्षमा	● विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी	● विद्यालयहरूलाई भवन	● विद्यालय सुधार

<p>न्यूनीकरणका लागि पर्याप्त ज्ञान तथा सीप उपलब्ध गराउन शैक्षिक नीतिहरूको तर्जुमा गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> पाठ्यक्रम परिवर्तन गर्ने समयमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी पाठ्यक्रममा सुधार तथा त्यसलाई सुदृढ पार्न शिक्षा मन्त्रालयले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रलाई निर्देशन गर्नेछ । समुदायमा सचेतना उत्पन्न गर्न परिवर्तनका संवाहकका रूपमा विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावकहरूलाई मान्यता प्रदान गर्न संयन्त्रको स्थापना गरिनेछ । विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी सन्देशहरूको प्रचार-प्रसार गर्ने कार्यमा शिक्षा मन्त्रालयको केन्द्रदेखि गाउँसम्म विद्यमान सञ्चार सञ्जालको सुविधालाई प्रयोगमा ल्याइनेछ । विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व-तयारीसम्बन्धी ज्ञान प्रदान गर्न समुदायहरू प्रमुख लक्षित समूहमध्ये एक हुन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्ने र मुलुकका दुर्गम क्षेत्रहरूमा काम गर्न विपद् जोखिम 	<p>समुदायहरूमा आधारित सबै विद्यालयहरूलाई विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी ज्ञान तथा सीप प्रदान गर्न आवश्यक आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> सबै सरकारी विद्यालयहरूको विपद्बाट हुनसक्ने सङ्घटासन्तताको निर्धारण गरिनेछ । महाविद्यालय तथा अन्य शैक्षिक संस्थाहरूलगायत सबै तहका निजी विद्यालयहरूमा विपद्को सङ्घटासन्तताको निर्धारण गरिएको हुनेछ । प्रकोपको आक्रमण (Hazard Hunt) तथा वर्षा नाप्ने यन्त्र, स्थानीय रूपमा तयार पारिएका भूकम्प मापन यन्त्र जस्ता साधारण औजारहरूको 	<p>शिक्षाको प्रचार-प्रसार गर्न व्यापक तथा विशेष योजनाहरूको तर्जुमा गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> शैक्षिक संस्थाहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित सवालहरूका बारेमा अभिरुचि उत्पन्न गर्ने कार्यक्रमहरूको आयोजना गरिनेछ । विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी विषयहरूको विस्तार गर्ने तथा औपचारिक एवं अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूका सबै तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी अवधारणा तथा सवालहरूलाई एकीकृत गरिनेछ । बढी प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि शिक्षकहरूलाई सक्षमता बढाउन उनिहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले विद्यालयका शिक्षकहरूलाई विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित प्रशिक्षण प्रदान गरिनेछ । विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित गतिविधिहरूको कार्यान्वयनमा सरकारी निकाय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्था, 	<p>निर्माण गर्न सुरक्षित, पहिरो तथा बाढी नजाने जग्गा उपलब्ध गराइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विद्यालयका नयाँ भवनहरू निर्माण संहिताको पालन गरी भूकम्प प्रतिरोधका लागि उपयुक्त सुधार गरिएका छन् तथा भूकम्पको समयमा पनि कार्यसम्पादन गर्न सकिनेछ, भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ । समुदायहरूलाई संलग्न गरी प्राथमिकताका आधारमा सार्वजनिक विद्यालयहरूलाई भूकम्प प्रबलीकरण (retrofitting) बनाउन प्रोत्साहित गरिनेछ । विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी जानकारी तथा सचेतना उत्पन्न गर्ने कार्यक्रमहरूको प्रचार-प्रसारमा युवा समूहहरूलाई संलग्न पार्ने, विपद् जोखिमसम्बन्धी सवालहरूमा 	<p>योजनाहरूको तर्जुमा गर्दा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सवालहरूमाथि विचार गर्न सबै विद्यालयहरूलाई लगाइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विद्यालयहरूमा विपद् पूर्व-तयारी तथा विपद्को समयमा प्रभावित व्यक्तिहरूलाई सुरक्षित स्थानमा सार्ने कार्य (evacuation) का बारेमा योजना तर्जुमा गरिएको छ र तिनले विपद्सम्बन्धी अभ्यास (drills) नियमित रूपमा गरेका छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ । निर्माण संहितामा आधारित विद्यालयका भौतिक सुविधाहरूको निर्माण गरिएको छ भन्ने कुराको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि कार्यादेश (mandate) प्रदान गरिनेछ ।
--	--	---	---	---

<p>व्यवस्थापनसम्बन्धी शिक्षक/प्रशिक्षकहरूका लागि उपयुक्त अवस्थाको सिर्जना गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> सवै जिल्लाहरूका विद्यालय भूकम्प सुरक्षा कार्यक्रमसहित विपद्का समयमा विद्यालय सुरक्षा कार्यक्रमहरूलाई प्रोत्साहित गरी तिनको प्रवर्धन गरिनेछ । विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी शिक्षा तथा चेतना जगाउने कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा परिवर्तनकारी भूमिकाको निर्वाह गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिको भूमिकालाई मान्यता प्रदान गरी त्यसको प्रवर्धन गरिनेछ । शैक्षिक कार्यक्रमहरूको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न विद्यमान प्रणालीमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका पहलहरूका प्रभाव समावेश गरिएका छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ । 	<p>प्रयोगलाई अनौपचारिक शिक्षा मार्फत सुदृढ गरिनेछ ।</p>	<p>समुदायमा आधारित सङ्गठन तथा दाताहरूका बीचमा सिकाइका सान्दर्भिक अनुभवहरू (relevant learning experiences) लाई एकीकृत गरी विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रमलाई सुदृढ पारिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> समुदायस्तरका तहका विपद् पूर्व-तयारी पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरिनेछ । विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रयोजनका लागि विद्यालयको नक्साङ्कनसम्बन्धी अभ्यासहरूको सञ्चालन गरिनेछ । विद्यालयस्तरमा विद्यार्थीहरूलाई विपद् जोखिम व्यवस्थापनका विषयमा ज्ञान तथा सीप प्रदान गर्ने एवं जानकारीको प्रचार-प्रसार गरिनेछ । विद्यार्थीहरूमा प्रकोप तथा जोखिमहरूका बारेमा स्पष्ट जानकारी होस् भन्नका लागि उदाहरणसहितका पाठ्यक्रम विकसित गरिनेछ । समुदायमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित ज्ञानको 	<p>अभिभावकहरूलाई शिक्षित पार्न विद्यार्थीहरूलाई लगाइने छ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विपद्सम्बन्धी सचेतना उत्पन्न गर्ने कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्न निर्देशिकाहरूको विकास गर्ने तथा ती निर्देशिकाहरूको कार्यान्वयन गर्न विद्यार्थी/शिक्षक/अभिभावकहरूलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । यस्ता कार्यक्रमहरूमा आम जनता सम्मिलित भएको ग्याली, अभ्यास (drills), निबन्ध प्रतियोगिता, विपद् अल्पीकरण (mitigation) तथा पूर्व-तयारीसँग सम्बन्धित खेल, हाजिर जवाफी प्रतियोगिता, सडक नाटक आदि हुन सक्दछन् । विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी प्रविधिहरूमा स्थानीय कालिगडहरूलाई तालिम दिइने छ । यस्तो तालिम भूकम्प प्रतिरोधक विद्यालय भवन निर्माण अथवा 	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षक प्रशिक्षण प्याकेजहरू (packages) मा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी सवालहरूलाई समावेश गरिनेछ । विपद् पूर्व-तयारीसँग सम्बन्धित विषयहरूमा व्यावहारिक अनुभव हासिल गर्ने क्रममा विद्यार्थीहरूलाई संलग्न गराइनेछ । प्रत्येक विद्यालयमा पहिले नै आपतकालिन परिस्थितिका लागि उद्धार सामग्री भण्डारण गरिराख्न सवै विद्यालयहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने तथा क्रमिक रूपमा यसलाई अनिवार्य बनाउनेछ । यस्तो कार्यक्रम विपद् पूर्व-तयारी योजनाको एक अङ्ग हुनेछ । स्थानीय आवश्यकतासँग सुहाउँदो हुने गरी विपद् सामग्री बाकस (disaster
---	---	--	---	--

		<p>हस्तान्तरण गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● विपद् जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा परम्परागत ज्ञान तथा मूल्यहरूबाट प्रचार-प्रसारका लागि शिक्षा ग्रहण गरिनेछ । ● विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित व्यावहारिक अनुभव हासिल गर्ने अवसर विद्यार्थीहरूलाई प्रदान गरिनेछ । ● विपद्सँग सम्बन्धित जोखिम तथा तिनको अल्पीकरण (mitigation) का बारेमा शिक्षक तथा अभिभावकहरूका लागि परिचयात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । ● विपद् जोखिम न्यूनीकरणका बारेमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा अभिभावकहरूमा सचेतना उत्पन्न गर्न कार्यक्रमहरूको आयोजना गरिनेछ । 	<p>भइरहेका विद्यालयहरूको प्रबलीकरण (retrofitting) गर्ने काम हुन सक्दछन् ।</p>	<p>kits) तथा अन्य प्रवर्द्धनात्मक सामग्री तयार पारिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● विपद्को उत्कृष्ट तयारीका लागि, विशेष गरी स्थानीय सन्दर्भका विद्यमान विधिहरू (methods) लाई अनुकूलित पारी विपद् जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा विकासमूलक कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गरिनेछ ।
--	--	---	---	---

३.६.४ आवास, पूर्वाधार तथा भौतिक योजना सम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Housing (including Shelter), Infrastructural and Physical Planning)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- भवन ऐन लागु भइसक्दा पनि अधिकांश नगरपालिकाहरूमा प्राविधिक जनशक्ति तथा उपयुक्त संस्थागत/सङ्गठनात्मक संरचनाको विकास नभएको हुँदा र पर्याप्त स्रोतको अभावले गर्दा निर्माण संहिता लागु गर्न कठिनाई भइरहेको छ । पूर्व इन्जिनियरिङ तयारी सहितको भूकम्प-प्रतिरोधक नक्सा (pre-engineering of earthquake-resistant design) बनाएर मात्र संरचनाहरू निर्माण गर्नुपर्ने न्यूनतम मापदण्डहरूको अनिवार्य पालना अपेक्षाकृत रूपमा हुन सकेको छैन ।
- शहरी विकास योजनाका लागि जिम्मेवार केन्द्रीय सरकारी निकायहरूमा समेत पर्याप्त प्राविधिक जनशक्ति छैनन् । शहरी विकास योजना निर्माण गर्दा संभावित प्रकोप र प्रकोपपछिको अवस्थालाई गंभीरतापूर्वक ध्यान नदिने परम्परा यथावत् रहेको छ ।
- पुल, अस्पताल, अत्यावश्यक सेवा जस्ता मानव जीवनका अपरिहार्य जीवनाधार संरचनाहरू निर्माण गर्दा आवश्यक पर्ने राष्ट्रिय भूकम्प मापदण्ड (National Seismic Standard) को विकास हुन सकेको छैन । पूर्वाधारसम्बन्धी परियोजनाहरूको तर्जुमाको चरणमा अत्यन्तै कम अवस्थामा विपद्सम्बन्धी प्रभावहरूको लेखाजोखा (Disaster Impact Assessment) गरिन्छ ।
- अधिकांश सार्वजनिक भवन एवं संरचनाहरू, भौतिक पूर्वाधार तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरू संरचनागत तथा गैर-संरचनागत (structural and non-structural) दृष्टिले सङ्गटासन्न अवस्थामा छन् । संभावित प्रकोपको कारणबाट तिनको अवस्था तथा प्रतिरोधको स्थितिमा सुधार ल्याउन सङ्गटासन्नताको लेखाजोखा (vulnerability assessment) गर्ने र आवश्यक पूर्वतयारी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न तत्काल ध्यान दिनु जरुरी छ । काठमाडौं उपत्यकालगायत शहरी क्षेत्रहरूमा सङ्गटासन्न संरचनाहरूको नक्साङ्कन गर्ने पद्धतिको व्यवस्था भएको छैन ।
- संरचनाहरूको क्षतिको लेखाजोखा तथा तिनको प्राथमिकताक्रम निर्धारण (building triage) गर्ने पद्धति र क्षमता ठोस रूपमा विद्यमान छैन । विपद्को घटना पनि संकटासन्नता न्यूनीकरण कार्यलाई एकीकृत रूपमा सुनिश्चित गर्ने कुनै योजना वा नीति छैन ।
- शहरी बस्तीहरूको वृद्धि तीव्र गतिमा भइरहेकोले भिरालो र जोखिमपूर्ण जमिन तथा बाढी छिर्न सक्ने सम्म मैदानको फैलावट भइरहेको छ । जग्गा खरिद-बिक्रीमा संलग्न व्यक्ति वा जग्गा विकास गर्ने व्यक्तिहरूमा विपद् प्रतिरोधी डिजाइन तथा प्रविधिबारे ज्ञानको कमी छ । सम्भावित प्रकोपहरूमा ध्यान पुऱ्याउने पर्ने योजनाका लागि उपयुक्त नियमहरू पालना गर्ने परिपाटीको अभाव भएको कारणले शहरी क्षेत्रको सङ्गटासन्नता अभूतपूर्व रूपमा बढ्दै गइरहेको छ ।
- शहरी तथा शहर-उन्मुख बस्तीहरूमा खुला ठाउँ (open spaces) को अभाव बढ्दै गइरहेको छ । भू-उपयोग योजना तर्जुमासम्बन्धी नीति तथा निर्देशिकाहरूलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी विषयमा समावेश गर्ने गरी परिमार्जन गर्न अत्यावश्यक छ ।

आवास, पूर्वाधार तथा भौतिक योजना क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ शीर्षकगत मुख्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
<ul style="list-style-type: none"> निर्माण संहिता कार्यान्वयन गर्ने राष्ट्रिय रणनीतिलाई समसामयिक बनाउन नगरपालिकाहरूसँग परामर्श गरी अद्यावधिक बनाई सरोकारवालाहरूको सहकार्यमा रणनीति कार्यान्वयन योजना बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । यस्तो कार्यान्वयन योजनामा प्रमुख साङ्केतिक प्रक्रिया (indicative process), न्यूनतम आवश्यक जनशक्ति तथा नगरपालिकाहरूको सङ्गठनात्मक संरचना एवं क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी आवश्यकताका बारेमा समेत व्यवस्था गरिनेछ । निर्माण संहिता लागु गर्ने र त्यस विपरितका कार्य नियन्त्रण गर्ने, घरधनीहरूबाट यसको परिपालनालाई प्रोत्साहित गर्ने कुरालाई आत्मसात गर्ने र निर्माण संहिताको पालना गर्न प्रोत्साहित गरिने छ । पालना नगर्नेलाई दण्ड सजाय गर्ने प्रणालीको व्यवस्था गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS) तथा अन्य तथ्यांक प्रणालीको प्रयोग गरी शहरका महत्वपूर्ण भवनहरूको लगत तयार पारिनेछ । प्राथमिकताका आधारमा सङ्कटासन्नताको लेखाजोखा (vulnerability assessment) गर्ने तथा सङ्कटासन्नताको न्यूनीकरणका लागि आवश्यक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । महत्वपूर्ण सार्वजनिक सेवाका भवन, संरचना तथा प्रणालीहरू (संरचनागत तथा गैर संरचनागत) को सङ्कटासन्नताको लेखाजोखा (vulnerability assessment) गरिएको छ, भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ । यस्तो सुनिश्चिततामा विद्युत् आपूर्ति व्यवस्था, खानेपानी 	<ul style="list-style-type: none"> निम्नलिखित कार्यहरू गर्नका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवं संचालन गरिनेछ । <ul style="list-style-type: none"> सबै सिभिल इन्जिनियरहरूले मुलुकमा विद्यमान विपद् जोखिमका बारेमा सूचित रहेको निर्माण संहिताका बारेमा ज्ञान रहेको र भूकम्प प्रतिरोधक भवन तथा अन्य पूर्वाधारहरूको डिजाइन गर्ने क्षमता छ, भन्ने कुराको सुनिश्चित गरिनेछ । भवन, पुल तथा अन्य पूर्वाधार एवं संरचनाहरूको प्राविधिक पक्ष निर्धारण गर्ने र “क्षति लेखाजोखा” (damage assessment) गर्ने तथा विपद्पछि पुनःनिर्माण कार्यक्रमका बारेमा देशका सिभिल इन्जिनियरहरू प्रशिक्षित 	<ul style="list-style-type: none"> निर्माण संहिताको पालनलाई सुनिश्चित गर्न सबै नगरपालिकाहरूमा भवन निर्माण अनुमति दिने प्रक्रिया (building permitting process) मा सुधार गरिनेछ । निर्माण संहिताको कार्यान्वयन, योजना तर्जुमा तथा भवन निर्माण प्रक्रियाको स्तरीकरण गर्न सम्बन्धित कानूनहरूमा परिमार्जन गरिनेछ । लागतका तुलनामा बढी प्रतिफल (cost-effective) दिने निर्माण सामग्रीको प्रयोगलाई प्रोत्साहन दिइनेछ । भवन तथा पूर्वाधारहरूका बारेमा विपद्सम्बन्धी जोखिमको लेखाजोखा गरिनेछ । विपद् उत्थानशीलता (Disaster-resilience) को क्षमता भएका भनी प्रमाणित भएका ऐतिहासिक 	<ul style="list-style-type: none"> क्षेत्रगत पूर्वतयारी योजना सबै तहमा तयार पारिनेछ । विपद्मा प्रतिकार्यमा सहयोग पुऱ्याउने क्षेत्रगत क्षमताको लगत तयार पारिनेछ । यसअन्तर्गत ठूला संयन्त्र, माटो हटाउने उपकरण तथा क्रेन आदिको सूची तयार पार्ने र विपद्को समयमा यी स्रोतहरूलाई परिचालन गर्ने योजना बनाइनेछ । सबै तहमा प्रभावकारी प्रतिकार्य सहयोग उपलब्ध गराउनका लागि आवास, पूर्वाधार तथा भौतिक योजनाको तर्जुमासम्बन्धी पूर्व-तयारी क्षमताको विकास गरिनेछ । विपद्को समयमा क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको विश्लेषण

<ul style="list-style-type: none"> ● आवास, पूर्वाधार तथा भौतिक योजनाको तर्जुमा गर्न जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँ स्तरमा विपद् अल्पीकरण (mitigation) तथा आ-आफ्नो अवस्था अनुरूप अनुकूल योजनाको तर्जुमा गरिनेछ । ● सबै तहमा विपद् जोखिम तथा सङ्घट्टासन्नतासम्बन्धी नक्साको बढीभन्दा बढी प्रयोग गरी विपद् न्यूनीकरणका निम्ति स्थानीय निकायको क्षमतालाई सुदृढीकरण गरिनेछ । ● केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय विमानस्थल तथा यातायात पूर्वाधारहरूलाई निरन्तर रूपमा सुचारु राखिराख्न सक्ने (continued functionality) बनाउन तिनीहरूको क्षमतामा सुधार गरिनेछ । ● स्थानीय निकायलाई आफ्नो क्षेत्रभित्र विपद् जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न अधिकार, स्रोत तथा क्षमतामा वृद्धि गरी तिनलाई सशक्तीकरण गरिनेछ । ● विशेष गरी विद्यालय, सामुदायिक 	<p>तथा सर-सफाइको व्यवस्था, सडक तथा पुलहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● प्रकोपको समयमा अलग्याउने वा खण्डीकरण गर्ने (Base-Isolation), अग्नि-प्रतिरोधक जस्ता आधुनिक विधिहरूको उपयोग एवं विकास गर्न यससम्बन्धी अनुसन्धानलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । यस कार्यमा सहयोगी अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूमा नेपाली संस्थाहरू/ विशेषज्ञहरूको सहभागितालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । 	<p>छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> - छडहरू बङ्ग्याउने, कर्ङ्कट मिसाउने जस्ता भूकम्प प्रतिरोधक निर्माण कार्यमा यससम्बद्ध प्राविधिक तथा स-साना निर्माणव्यवसायी एवं कामदार हरूलाई प्रशिक्षण प्रदान गरिएको छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ । ● भूकम्प प्रतिरोधक निर्माणका बारेमा भवन निर्माणमा संलग्न सबै कालिगडहरूलाई निःशुल्क तालिम दिइएको छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने । प्रत्येक नगरपालिकामा तालिमप्राप्त कालिगडहरूको संञ्जाल स्थापना गर्ने र कालिगडका लागि न्यूनतम योग्यताको रूपमा यस्ता तालिमहरूलाई अनिवार्य बनाउनेछ । 	<p>स्मारक तथा भवनहरूको संरचनागत लेखाजोखा (structural assessment) गर्ने कार्यमा गरिने अनुसन्धानहरूलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । उदाहरणका लागि भूकम्पबाट उत्पन्न MMI IX तहका कम्पनका दुईवटा घटनाहरूबाट कुनै पनि क्षति नपुगेका ऐतिहासिक स्मारकहरू काठमाडौं उपत्यकामा धेरै छन् । विपद् उत्थानशीलता (resilience) को अभिवृद्धिका लागि परम्परागत विधिहरू पत्ता लगाउन यस्ता भवनहरूको अध्ययनबाट सहयोग पुग्दछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय निकायको तहमा कानुनहरू बनाई निर्माण संहिता लागू गरिने र योजना तर्जुमा तथा भवन निर्माणसम्बन्धी प्राविधिक क्षमताको विकास गरिनेछ । ● निर्माणसम्बन्धी सामग्रीहरूको गुणस्तर अनुसरण गरेको छ वा छैन भनी अनुगमन गर्न उपभोक्ताहरूलाई प्रशिक्षित गरिने र तिनलाई संलग्न गराइनेछ । 	<p>गर्ने प्राविधिक क्षमता विकास गर्न संस्थागत सक्षमता बढाइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● प्रभावकारी प्रमाणित भएका निर्माणसम्बन्धी परम्परागत ज्ञान तथा सीपको प्रयोगलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । यस्तो कार्यमा संलग्न भई ज्ञान हासिल गरेका दक्ष व्यक्तिहरूको सूची तयार पारिने र स्थानीय रूपमा उपलब्ध सामग्रीहरूको प्रयोग गरी राम्रो आवास तयार पार्ने सीपलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । ● विपद्पछिको प्रतिकार्य समयमा हवाईजहाजहरू द्वारा पुर्याईने सेवाको महत्व बुझि, केन्द्रीय एवं स्थानीय विमानस्थल र तिनको क्षमता तथा अन्य सहायक पूर्वाधारहरू आपतकालीन समयमा पनि सुचारु हुन सक्नु भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ ।
---	---	---	--	--

<p>केन्द्र, समुदायका स्वास्थ्य संस्था आदिलाई लक्षित गरी समुदायको तल्लो तहसम्म पुग्नका लागि बीमाको संरचना वृद्धि गर्न बीमा उद्योगलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● निर्माण संहिता तथा मुलुकको प्रकोप जोखिमसम्बन्धी ज्ञानमा उपयुक्त ध्यान दिई आवाससम्बन्धी रणनीति (Shelter Strategy) लाई अद्यावधिक पारिनेछ ।, ● भूकम्प संहिता (Seismic Code) वा पूर्वाधार संरचना एवं सार्वजनिक सेवाका लागि न्यूनतम मापदण्डको तर्जुमा तथा यसको कार्यान्वयन गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । ● प्रकोपहरूका विरुद्ध शहरी क्षेत्रमा सुरक्षाको अभिवृद्धिका लागि तथा विशेष गरी इन्जिनियरिङसम्बन्धी काम गर्ने परामर्शदाता, निर्माण व्यवसायी, जग्गाको विकास गर्ने संस्था, निर्माण सामग्री उत्पादक तथा तिनको आपूर्ति गर्ने कम्पनीजस्ता (भवन निर्माणमा संलग्न प्रमुख निकायहरू) लाई संलग्न पार्ने उद्देश्यले वार्षिक कार्यशाला तथा सार्वजनिक सुनुवाइजस्ता उपयुक्त संयन्त्रहरूको विकास गरी 			<ul style="list-style-type: none"> ● ऐतिहासिक महत्व भएका भवन तथा पूर्वाधारसम्बन्धी संस्थाहरूको स्तर वृद्धि गर्ने वा प्रबलीकरण (retrofitting) गरिनेछ । 	
--	--	--	--	--

<p>जोखिमको न्यूनीकरणका लागि सबै सरोकारवालाहरूका बीचमा साभेदारीको भावना अभिवृद्धि गरिनेछ । सामुदायिक गुठी एवं विद्यार्थी सङ्गठनजस्ता गैरसरकारी संघसस्था, समुदायमा आधारित सङ्गठनहरूले निर्वाह गर्ने महत्वपूर्ण भूमिकाको कदर गरिने र समुदायहरूमा निर्माण सहिताको पालना गर्न चेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा तिनलाई संलग्न गराइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● निजी क्षेत्रद्वारा गरिने शहरी विकासलाई व्यवस्थित गर्न उपयुक्त संयन्त्रको विकास गरिनेछ । कृषिका लागि प्रयोग गरिएका जमिनमा शहरी विकास गर्दा न्यूनतम मापदण्ड तर्जुमा गरिनेछ । ● सबै नयाँ पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्दा विपद् जोखिम लेखाजोखा (disaster risk assessment) गर्ने प्रक्रिया सुनिश्चित गरिनेछ । 				
---	--	--	--	--

३.६.५ जीविकोपार्जनको संरक्षणसम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Livelihood Protection)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges)

- जीविकोपार्जनसम्बन्धी विभिन्न वैकल्पिक उपायहरूको अभिवृद्धि तथा विविधीकरण गर्ने प्रयासहरू अझै प्रारम्भिक अवस्थामा नै छन् । हाल भैरहेका प्रयासहरू मध्ये उत्कृष्ट तथा सफल उदाहरणहरूलाई अझै राष्ट्रव्यापी बनाउनु पर्ने आवश्यकता छ । साथै यसलाई एकीकृत रूपमा विपद् जोखिमसम्बन्धी विद्यमान पूर्व-तयारी कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।
- प्रकोपहरूले जीविकोपार्जनका भौतिक पूर्वाधार संरचनाहरूलाई क्षति पुऱ्याउन सक्ने हुनाले ती पूर्वाधारहरू निरन्तर रूपमा संचालनमा रहनु भनी पूर्वाधार सेवा निरन्तर संचालनको योजना निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई ध्यान दिनुपर्ने भएको छ ।
- जीविकोपार्जनको सुनिश्चितता विपद् पछिको अवस्थामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्छ । यस्तो पुनःस्थापन कार्यमा कामका लागि नगद (Cash-for-Work-CFW), प्रशिक्षणका लागि नगद (Cash-for-Training- CFT) तथा कामका लागि खाद्यान्न (Food-for-Work - FFW) जस्ता कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट गर्न सकिन्छ । यस्ता कार्यक्रमको सफलता योजना तर्जुमामा लैङ्गिक संवेदनशीलता (जस्तै: विपद्पछिको परिस्थितिमा महिलाहरू घरमुली भएका परिवार), अपाङ्ग, वृद्ध-वृद्धा, अनाथ, विपद्का घटनाहरूबाट अङ्ग-भङ्ग भएका व्यक्ति, दलित तथा सुविधाबाट वञ्चित व्यक्ति आदिलाई पुनःस्थापनामा समावेश गरिएका छन् कि छैनन् भन्ने कुरामा निर्भर गर्दछ ।
- जीविकोपार्जनको विभिन्न क्षेत्रहरूसँग अन्तरसम्बन्धित सवाल हुँदा-हुँदै पनि यसको संरक्षण तथा सुदृढीकरणमा अहिलेसम्म समष्टिगत पुनर्लाभ कार्यको महत्वपूर्ण कार्य-सूची बन्न सकेको छैन ।

जीविकोपार्जन क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ शीर्षकगत मुख्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
<ul style="list-style-type: none"> विपद्पछिको अवस्थालाई ध्यानमा राखी जीविकोपार्जनको विविधीकरण, विकल्प तथा अवसरहरूको छनोटमा सुधार गर्न नयाँ कानुन बनाउने वा विद्यमान कानुनहरूमा संशोधन गर्ने र यसरी कानुनी व्यवस्था गर्दा विपन्न तथा 	<ul style="list-style-type: none"> जीविकोपार्जनको संरक्षणसम्बन्धी विशेष प्याकेजहरूको तर्जुमा गरिनेछ । यस्ता प्याकेजमा जोखिममा रहेका 	<ul style="list-style-type: none"> जीविकोपार्जनसम्बन्धी सवालमा जोड दिदै आवश्यकताको लेखाजोखा (Need Assessment) गर्न तालिम दिइनेछ । यस्तो तालिम कार्यक्रमहरूले विपद् जोखिम 	<ul style="list-style-type: none"> जीविकोपार्जनसम्बद्ध विकल्प, छनोट तथा अवसर उपयोग गर्न बचत तथा सहकारी ऋण तथा वित्तीय संस्थाहरूको विस्तार गर्ने र बीमा योजनाको संभावना पहिचान गरी तिनको विस्तार गरिनेछ । कृषि वा गैर- कृषिमा आधारित 	<ul style="list-style-type: none"> विकेन्द्रीत रूपमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने प्रणालीको प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

<p>पिछडीएका समूहहरूलाई विशेष ध्यान दिइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> जीविकोपार्जनमाथि विपद्का घटनाहरूले पार्ने प्रभावमाथि उचित ध्यान दिन जीविकोपार्जन संरक्षणसम्बन्धी सवालहरूलाई समावेश गर्न सबै क्षेत्र बीचको संस्थागत संयन्त्रहरूलाई सुदृढीकरण गरिनेछ । विपन्न तथा सुविधावाट वञ्चित समूहहरूको पहुँच हुने गरी ग्रामीण क्षेत्रमा विद्यमान भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरूमा सुधार ल्याइनेछ । उच्च जोखिममा रहेका जनताका लागि जीविकोपार्जन संरक्षण प्याकेज कार्यक्रमको विकास गरिनेछ । जोखिम तथा सङ्कटासन्नतालाई कम गर्न खास गरी जीविकोपार्जनसम्बद्ध स्रोतको क्षति कम गर्नका निमित्त समुदायस्तरमा विपद्को पूर्वसूचना दिने उपयुक्त प्रणाली तथा विपद्छि पर्याप्त सहयोग पुऱ्याउन योजना तर्जुमा गरिनेछ । 	<p>व्यक्ति, क्षेत्रहरू तथा जीविकोपार्जनको संरक्षणलाई सुनिश्चित गर्न विभिन्न क्षेत्रको भूमिका र जिम्मेवारीको स्पष्ट रूपमा पहिचान गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विपन्न तथा पछाडी परेका समूहहरूका लागि जीविकोपार्जन संरक्षणसम्बन्धी प्याकेज कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी संचालन गरिनेछ । 	<p>व्यवस्थापनका सबै पक्ष समेटने छ र प्राप्त ज्ञान विस्तार (extension) गर्ने प्रकृतिको हुनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विपद् जोखिम व्यवस्थापन तथा जीविकोपार्जन संरक्षणसँग सम्बन्धित सवालहरूका बारेमा मानिसहरूमा सचेतना उत्पन्न गर्न तथा शिक्षित पार्न आम सञ्चारका माध्यमहरूमा स्थानीय भाषाहरूको प्रयोगलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । जीविकोपार्जनको व्यवस्थापनमा प्रशिक्षण दिने र यस्तो प्रशिक्षणमा उद्यमको व्यवस्थापनको विषयलाई जोड दिइनेछ । ग्रामीण क्षेत्रको सञ्चार प्रणालीमा सुधार ल्याइने तथा त्यसको विकास गरिनेछ । 	<p>उद्यमहरूको प्रवर्द्धन सहित रोजगारी तथा आयका अवसरहरूको सिर्जना गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> स्थानीय रूपमा आजीविकाको विविधीकरणमा योगदान पुऱ्याउने खालका कार्यक्रमहरूको विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने र कामका लागि नगद (Cash-for-Work) तथा प्रशिक्षणका लागि नगद (Cash-for-Training) र कामका लागि खाद्यान्न कार्यक्रमको तर्जुमा गरिनेछ । भूकम्प, बाढी तथा अन्य प्राकृतिक प्रकोपहरूको बीमाका लागि किस्ता तिर्ने व्यक्तिहरूलाई कर छुट उपलब्ध गराएर व्यक्तिगत तथा सम्पत्तिको बीमालाई प्रोत्साहित गर्ने किसिमको कर प्रणालीको स्थापना तथा प्रवर्द्धन गरिनेछ । आपतकालीन पूर्व-तयारीका साथसाथै प्रतिकार्य सहयोग कार्यक्रमका लागि प्रयाप्त स्रोत र साधनहरूको व्यवस्था गर्ने र ती स्रोत र साधनको प्रभावकारी परिचालन केन्द्र देखि स्थानीय तहसम्म गरिने कुराको सुनिश्चितता कायम गरिनेछ । लाभान्वित व्यक्तिहरू अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीमा सहभागी हुने पद्धति स्थापना गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> रोजगारी तथा आयका अवसरहरू सिर्जना गर्न कृषि वा गैर-कृषिमा आधारित उद्यमहरूको प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रमहरू बढाउँदै लगिनेछ । स्थानीय तहमा आपतकालीन पूर्व-तयारी योजनाको तर्जुमा गर्ने तथा तिनको कार्यान्वयन गरिनेछ । जीविकोपार्जनको संरक्षण गर्ने कार्यक्रमहरूको विकास एवं संचालन गर्न संयुक्त कार्यक्रम तथा योजना तर्जुमा गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्न स्थानीय निकायहरूलाई समेत सशक्तीकरण गरिनेछ ।
--	--	---	--	--

३.६.६ खानेपानी तथा सर-सफाइ क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Water Supply and Sanitation)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- सीमित उदाहरणहरूबाहेक खानेपानी तथा सर-सफाइको क्षेत्र विपद्प्रति संवेदनशील छैन र परिणामस्वरूप सङ्कटासन्नताको स्थिति उत्पन्न भएको छ । विपद्बाट खानेपानी तथा सर-सफाइसम्बन्धी सेवा प्रभावित हुने सम्भावना बढी छ र सेवा सुचारु गर्न लामो समय लाग्ने र उक्त कार्य कठिन हुने प्रबल संभावना छ ।
- खानेपानी जीवनाधार संरचनाको एक महत्वपूर्ण अंग हो भन्ने तथ्यलाई आत्मसात गर्न सकिएको छैन । परिणामस्वरूप, विपद्पछिको अवस्थामा खानेपानी प्रणालीले काम गर्न छोडेमा यसबाट उत्पन्न हुने दुष्परिणामले भयावह रूप लिनसक्नेछ । उदाहरणार्थ विपद्को घटनापछि पानीजन्य रोगहरू उत्पन्न हुने सम्भावनादेखि अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूको सेवा उपलब्ध गराउने कार्यसम्मलाई पानीको अभावले गम्भीर असर पार्नेछ ।
- मुख्यतया शहरी वातावरणमा यस क्षेत्रमा कुनै ठोस भैपरि योजना (Contingency Plan) को भरपर्दो व्यवस्था छैन ।
- सङ्कटासन्न शहरी क्षेत्रहरूमा प्रकोपको समयमा खानेपानीको आपूर्ति कसरी गर्ने भन्ने भरपर्दो योजना छैन । ललितपुर उपमहानगरपालिकाद्वारा गरिएको खानेपानी/सर-सफाइसम्बन्धी पूर्व-तयारीका सफल उदाहरणहरूको अनुकरण अन्य नगरपालिका र अन्य सम्बन्धित निकायहरूबाट गरिनुपर्छ ।

खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ शीर्षकगत मुख्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
<ul style="list-style-type: none"> विपद् जोखिम व्यवस्थापनको आवश्यकता तथा महत्व र सम्बन्धित सरकारी निकायहरूको भूमिका र जिम्मेवारीलाई स्पष्ट पारिनेछ । यसै क्रममा क्षेत्रगत चुनौतीलाई सम्बोधन गर्ने उपायहरू प्रतिबिम्बित हुने गरी खानेपानी तथा सर-सफाइ क्षेत्रका विद्यमान 	<ul style="list-style-type: none"> खानेपानी तथा सर-सफाइ प्रणालीको विपद् जोखिम लेखाजोखा (disaster risk assessment) गरिएको छ भनी सुनिश्चित गरिनेछ । साथै भैपरिआउने अवस्था तथा अल्पीकरण (mitigation) का कार्यक्रमहरूको विकास गरी खानेपानी तथा सर-सफाइको निर्बाध सेवाका लागि सम्भाव्य 	<ul style="list-style-type: none"> पानीको (खानेपानी, ताल आदिको) मुहान संरक्षण गरिनेछ । राष्ट्रिय वा विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको मापदण्ड बमोजिम पानीको गुणस्तर अनुगमन गर्ने र आवश्यक सुधारका उपाय अपनाउनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> खानेपानी तथा फाहोरमैला व्यवस्थापनलाई प्राथमिकता प्रदान गरिनेछ । शहरी तथा ग्रामीण क्षेत्रहरूमा खानेपानी भण्डारण क्षमता बढाउनेछ । परिवारका तहमा 	<ul style="list-style-type: none"> परम्परागत ढुङ्गे धाराबाट बगेर जाने पानीको उपयोग तथा संरक्षण गरिनेछ । सबै जिल्ला विकास समितिहरूले जिल्लास्तरीय विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी योजनामा खानेपानी तथा सर-सफाइसम्बन्धी

<p>सरकारी नीति तथा रणनीतिहरू परिमार्जन गरिनेछन् । यस्ता नीति तथा कानुन जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी परिस्थितिहरूलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले अभिप्रेरित हुनेछन् ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● खानेपानी तथा सरसफाईका विद्यमान वा संशोधित नीतिहरू तथा एकीकृत प्रयासका कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्ने कार्यमा स्थानीय निकायहरूलाई प्राथमिकताकासाथ सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । ● जिल्लास्तरीय विकाश योजनाहरूमा खानेपानी तथा सर-सफाई क्षेत्रका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा आपतकालीन प्रतिकार्य व्यवस्थापनलाई समावेश गरिनेछ । यी योजनाहरूमा आपतकालीन परिस्थितिमा खाने पानीको संकलन गर्न सुविधाजनक तथा सुरक्षित ठाउँ पत्ता लगाउने कार्यलगायत विपद्पछिको परिस्थितिमा खानेपानीको 	<p>विकल्पहरूको पूर्व पहिचान गरिएको छ भन्ने कुराको पनि सुनिश्चित गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● सबै शहरी क्षेत्रमा विपद्को समयमा सर-सफाई प्रणालीमा उत्पन्न हुन सक्ने जोखिमको पहिचान गरिने र विशेष गरी विपद्पछि आपतकालीन परिस्थितिका लागि वैकल्पिक योजना तयार पारिनेछ । ● सबै तहका नगरपालिकाका लागि विपद् पूर्व-तयारी तथा आपतकालीन प्रतिकार्य योजना तर्जुमा गरिनेछ । ● प्रत्येक गाविसका लागि तयार पारिएका आपतकालीन प्रतिकार्य योजनामा खानेपानीको निर्वाध आपूर्ति तथा सर-सफाईको व्यवस्था समावेश गरिने कुरा जिल्ला विकास समितिबाट सुनिश्चित गरिनेछ । ● सबै सरोकारवालाहरूका बीचमा जोखिम व्यवस्थापन तथा प्रतिकार्यसम्बन्धी कार्य योजनाको प्रचार-प्रसार गरिनेछ । 	<ul style="list-style-type: none"> ● घरेलु तह वा प्रयोग गरिने बिन्दुमा पानीको उपचार गर्ने विधि (water treatment procedures) स्क्रिनिङ, बालुवा र कोइलाको प्रयोग गर्ने विधि, सौर्यकिरणको प्रयोग विधिको समेत प्रवर्द्धन गरिनेछ । ● खानेपानी तथा सर-सफाईका बारेमा सर्वसाधारण जनताका बीचमा सूचना तथा जानकारीको आदान प्रदान एवं प्रचार-प्रसार गर्ने र खानेपानी तथा सर-सफाईका बारेमा विद्यमान ज्ञानको अभिवृद्धि गरिनेछ । ● आपतकालीन खानेपानी तथा सर-सफाईको सुविधाहरूको प्रावधानको बारेमा जनता, समुदाय तथा स्थानीय व्यक्तिहरूलाई तालिम दिइनेछ । ● पानीका स्रोतहरूको संरक्षण तथा सर-सफाईको प्रभावकारी 	<p>स्थानीय रूपमा नै खानेपानीको उपचार गर्ने विधि (water treatment procedures) को प्रवर्द्धन गरिने र प्रयोगको बिन्दुमा नै खानेपानी तथा सर-सफाई सुविधाका लागि कम खर्च लाग्ने प्रविधिको प्रयोग गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● पानीका स्रोतहरूको नक्साङ्कन र समष्टिगत रूपमा पानीको गुणस्तरको अनुगमन गरिनेछ । ● जल स्रोतहरूको संरक्षण गरिने र क्षतिग्रस्त पाइप, इनार, ट्युबवेल आदिको मर्मतका लागि पूर्व निर्धारित व्यवस्था मिलाइनेछ । ● निर्धारित मापदण्डबमोजिम पानीको गुणस्तरको अनुगमन गरिनेछ । ● विपद् जोखिम 	<p>सवालहरू एकीकृत रूपमा सम्बोधन गरिएका छन् भन्ने कुराको स्थानीय विकास मन्त्रालयबाट सुनिश्चित गरिनेछ । साथै त्यस्तो योजनालाई स्वतः जिल्लास्तरीय आवधिक योजनामा पारिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● जिल्ला/नगरस्तरमा नै जीवनरक्षाका लागि आवश्यक पर्ने खानेपानी तथा सर-सफाईसम्बन्धी न्यूनतम सामाग्रीको संकलन गर्ने व्यवस्था सुनिश्चित गर्न केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय तहमा विपद् जोखिम अल्पीकरण (mitigation) सम्बन्धी गोदामघरहरूको स्थापना गरिनेछ ।
---	--	--	---	--

<p>प्रबन्ध गर्न खानेपानी तथा सर-सफाइसम्बन्धी आपतकालीन पूर्व-तयारी योजना बनाइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● खानेपानी तथा फोहोर मैलाको व्यवस्थापन गर्न बनेका नीतिहरूमा यस रणनीति अनुरूप परिमार्जन गरिनेछ । 		<p>व्यवस्था गर्न समुदायमा सचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ ।</p>	<p>न्यूनीकरणको लागि आवश्यकता अनुरूप सबै तहमा बजेटको विनियोजन र मानवीय तथा अन्य स्रोतको व्यवस्था गर्ने कार्य आकस्मिक योजना (Contingency Plan) को अभिन्न अंग हुनेछ ।</p>	
---	--	---	--	--

३.६.७ वन तथा भू-संरक्षण क्षेत्रसम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Forest and Soil Conservation)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- वन क्षेत्रको समग्र योजना तथा कार्यक्रममा विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई एकीकृत रूपमा सम्बोधन गर्ने प्रणालीको अभाव विकास हुन नसकेको ।
- वन क्षेत्रको योजना चक्र र वार्षिक बजेट कार्यक्रममा मूलप्रवाहीकरण गरेर लैजाने अवसर प्रचुरमात्रामा रहेको ।
- आपतकालीन अवस्थामा प्रयोग गर्नको लागि काठ तथा इन्धनजन्य सामग्री र निर्माण सामग्रीको भण्डारणको ठोस व्यवस्था नरहेको ।
- वन क्षेत्रका करिब ८००० जनशक्तिको वनजन्य विपद्बाट उत्थानशील समुदाय बनाउने कार्यमा भरपुर उपयोग हुनसक्ने संभावना रहेको ।
- यस क्षेत्रका प्राविधिक जनशक्तिलाई अल्पिकरण, पूर्वतयारी तथा पुनःलाभका चरणहरूमा यथेष्ट मात्रामा सहभागी गराउने अवसर उपलब्ध रहेको छ ।

<p>विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने</p>	<p>विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने</p>	<p>सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने</p>	<p>व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने</p>	<p>प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● वन तथा भू-संरक्षण क्षेत्रको आवधिक वा वार्षिक 	<ul style="list-style-type: none"> ● वन तथा भू-संरक्षण क्षेत्रको प्रकोप जोखिम 	<ul style="list-style-type: none"> ● वन तथा भू-संरक्षण क्षेत्रको विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बद्ध 	<ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय वन क्षेत्रको जग्गालाई पुनर्वास तथा अतिक्रमण गर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> ● वन वा जलाधारजन्य प्रकोपको विषयमा

<p>विकास कार्यक्रममा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका अवधारणालाई मुलप्रवाहीकरण गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● वन तथा भू-संरक्षण क्षेत्रको लागि अल्पिकरणका उपायहरु र पूर्वतयारी सहितको छुट्टै क्षेत्रगत रणनीतिको तर्जुमा गरिनेछ । ● वन डढेलो नियन्त्रण सम्बन्धी उपयुक्त कार्यनीतिहरु विकास गरिनेछ । ● कार्यक्षेत्रमा खटिएका जनशक्तिहरुको कार्यगत र प्राविधिक क्षमता विकास गरी स्थानीय समुदायको सहभागिता अभिवृद्धिमा जोड दिईनेछ । ● स्रोतसाधनको प्रभावकारी परिचालनका लागि स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय साभेदार संस्थाहरुसँगको सहकार्य र साभेदारीतालाई अभिवृद्धि गरिनेछ । 	<p>नक्सांकन र संकटासन्नता विप्लेषण गरिनेछ र यसका लागि अन्य सम्बद्ध क्षेत्रसँग समन्वय गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● मन्त्रालयमा डढेलो नियन्त्रण र अनुगमन इकाईको स्थापना गरी केन्द्र, क्षेत्र र जिल्लास्तरमा प्रभावकारी संस्थागत व्यवस्था हालको संरचनामा एकीकृत रुपमा मिलाईनेछ । 	<p>असल अभ्यास तथा स्थानीय प्रयोगहरुको अभिलेखिकरण गरिनेछ र थप प्रयोग गर्नका लागि व्यापक रुपमा प्रचारप्रसार गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● नियमित तालिम कार्यक्रमहरुमा मूलप्रवाहीकरणको अवधारणालाई एकीकृत रुपमा समावेश गर्न केन्द्र, क्षेत्र र जिल्लास्तरका सबै नीतिगत तथा कार्यक्रमगत क्रियाकलापमा समावेश गरिनेछ । ● सुरक्षित तथा प्रभावकारी वन व्यवस्थापनले मानिस, वनजंगल र सम्पतिको सुरक्षामा मद्दत पुऱ्याउँछ भन्ने अवधारणाको प्रवर्द्धन गरिनेछ । ● विभिन्न तहका यस क्षेत्रको शैक्षिक क्रियाकलापमा समावेश गर्नुपर्ने उपयुक्त पाठ्यसामाग्री शिक्षा मन्त्रालयसँग समन्वयन गरी तयार गरेर शिक्षा क्षेत्रमा समेत एकीकृत गरिनेछ । 	<p>कार्यहरुलाई निरूत्साहित गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● वनसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा रहेका डढेलोजन्य प्रकोप र दण्डसजायलाई परिमार्जन गरी सशक्त बनाईनेछ । ● समुदायमा रहेका पूर्वाधार सरंचनाहरु जस्तै जलस्रोत, सिंचाई कुलो आदीको पुनःस्थापनाका लागि सबै प्रकारका स्थानीय उपभोक्ता समुहहरुको परिचालनमा जोड दिईनेछ । ● धेरै भिरालो जमीनमा र जलाधार क्षेत्रमा बसोवास गर्ने परम्परालाई निरूत्साहित गरिनेछ । ● पहिरोजन्य क्षेत्रमा वृक्षारोपण गर्न प्रोत्साहन र बाढीजन्य क्षेत्रमा बसोवास गर्न निरूत्साहित गरिनेछ । ● बाढीजन्य जोखिम घटाउनका लागि नदी नियन्त्रणमा लगानी गरिनेछ । ● किसानका खेतवारीमा जमीन तथा पानी संरक्षणका अभ्यासहरुलाई बढावा दिइनेछ । ● डढेलोसम्बन्धमा कर्मचारी तथा यस क्षेत्रका सबै प्रकारका उपभोक्ताहरुलाई सचेतना कार्यक्रम संचालन गरिनेछ । 	<p>जानकारीहरु उपलब्ध गराई समुदायलाई सुसुचित तुल्याईनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● जोखिमपूर्ण जिल्लाहरुका लागि आवश्यक पर्ने काठदाउराहरु न्यूनतम रुपमा जिल्ला वन कार्यालयमा र तारजाली भू-तथा जलाधार संरक्षण कार्यालयमा मौज्जात राखिनेछ । ● प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि स्थानीय कर्मचारी र समुदायलाई प्रशिक्षण दिईनेछ । ● डढेला नियन्त्रणका लागि केन्द्र, क्षेत्र र जिल्लाका साथसाथै विभिन्न स्तरका विपद् व्यवस्थापन समितिबीच बीच समन्वयको ठोस संयन्त्र निर्माण गरिनेछ ।
--	---	--	--	---

३.६.८ सूचना, सञ्चार, समन्वय तथा बन्दोबस्ती/प्रबन्धगत क्षमतासम्बन्धी रणनीति (Sectoral Strategy for Information, Communication, Coordination and Logistical Capacity)

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- चेतनाको न्यून स्तर, प्रतिबद्धताको अभाव, सन्देश, एक अर्काका क्षेत्रसँग बाझिने जिम्मेवारी, कमजोर समन्वय, ठोस कानूनको अभाव, कमजोर कार्यान्वयन, प्रशिक्षणप्राप्त जन-शक्तिको अभाव, आर्थिक चुनौती, कमजोर पूर्वाधार, अपर्याप्त मानवीय स्रोत एवं बढ्दो बस्तीसम्बन्धी समस्याहरू यस क्षेत्रका मुख्य समस्या हुन् ।
- सूचना प्रणाली खास गरी टेलिफोन सेवाहरू कुनै पनि प्रकृतिको विपद्का अवस्थाबाट सुरक्षित छन् वा जोखिमपूर्ण अवस्थामा छन् भन्ने प्राविधिक आँकलन जरुरी छ । जस्तै भूकम्प प्रतिरोध गर्न सक्दछन् भनी यकिन नभएका अग्ला भवनहरूमा राखिएका मोबाइल टेलिफोनका एन्टेना भूकम्पका समयमा सेवा दिइराख्छन् भनी विश्वस्त हुने अवस्था छैन ।
- पहाडी भू-बनौट र वर्षैभरि संचालनमा आउन सक्ने सडक संजालको कमीले गर्दा विपद्को समयमा प्रभावकारी संचार, समन्वय र आवश्यक बन्दोबस्तीको व्यवस्थापनमा अवरोध पुग्ने गरेको छ । पूर्व तयारी योजनाको कमीले यस समस्यालाई अझ जटिल पारेको छ ।
- सरकारी निकाय, गैरसरकारी तथा नागरिक समाजका बीचमा प्रभावकारी संचार र सूचनाको आदान प्रदान गर्ने संयन्त्रको अभाव छ ।
- विपद्बाट हुने क्षतिसम्बन्धी तथ्यांकहरूको संकलन गर्न चेतना, ज्ञान र संस्थागत क्षमताको कमी रहेको छ ।
- संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवीय मामिलाहरूका लागि समन्वयकर्ताको कार्यालय (UNOCHA) नेपालले शुरु गरेको समूहगत अवधारणा (Cluster Approach) सरकारी निकायसहित सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गरी आपसी सूचना र समन्वयको अभिवृद्धि गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।
- दाताहरूबीच समन्वयको अभाव रहेको छ । खाद्यान्न र बन्दोबस्ती सामग्रीहरूको आकलनको अभाव र विपद्पछि क्षतिको लेखाजोखा गर्ने विश्वसनीय पद्धति र क्षमताको अभावजस्ता कारणहरूले उपर्युक्त चुनौतीलाई थप जटिल बनाएको छ ।

सूचना, सञ्चार, समन्वय तथा बन्दोबस्ती/प्रबन्धगत क्षमता क्षेत्रमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ शीर्षकगत मुख्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
---	---	--	---	---

<ul style="list-style-type: none"> ● संचार मन्त्रालयले स्थानीय तथा समुदायस्तरमा रेडियो स्टेशनहरूको स्थापना गर्न उदार नीतिको घोषणा गर्नुपर्ने र सञ्चार प्रणालीका लागि उपकरणहरू आयात गर्दा न्यूनतम आयात शुल्क तथा कर लगाइनेछ । ● साभेदारहरूका बीचमा सूचना आदान प्रदान गर्न प्राविधिक क्षमताको प्रवर्द्धन गरी सूचना प्रणालीलाई सशक्त तुल्याइनेछ । ● सरकारी निकायहरूका बीचमा समन्वय सुदृढीकरण गर्ने, प्रतिवेदन पठाउने तथा विवरण संकलन गर्ने सफ्टवेयरको विकास गर्ने । क्षतिको लेखाजोखा (damage assessment), प्रतिवेदन र प्रबन्धगत व्यवस्थापनको लागि स्तरीय सफ्टवेयर र पद्धतिको निर्माण गरिनेछ । विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी 	<ul style="list-style-type: none"> ● विपद् जोखिम न्यूनीकरणका पक्षहरूलाई समावेश गर्न सञ्चारसम्बन्धी रणनीतिको समीक्षा सञ्चार मन्त्रालयबाट गरिनेछ । ● टेलिफोन तथा इन्टरनेट सेवा प्रदायक संचार संस्थाहरूले विभिन्न जोखिमहरू र विपद्हरूमा आफ्नो संचार प्रणालीको संकटासन्नताको आकलन गर्ने र विपद्को समयमा निर्वाध रूपमा सूचना प्रवाहको सुनिश्चितता गर्न संकटासन्नाताको न्यूनीकरणको उचित कार्यान्वयन गर्ने कार्यलाई संचार मन्त्रालयबाट अनिवार्य गराइनेछ । जसले विपद्बाट प्रभावित क्षेत्रहरूमा तत्काल सेवा प्रवाह गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्नेछ । ● सङ्कटासन्नताको 	<ul style="list-style-type: none"> ● सडक, पुल, विमानस्थल र गोदामघर आदिको क्षमतालगायत विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय क्षमताको बारेमा विस्तृत विवरण सरोकारवालाहरूलाई उपलब्ध गराइनेछ । सरकारी तथा विभिन्न संघसंस्थाले पूर्वसूचना प्रणालीमा सहकार्य गरेर उपरोक्त सूचना वेबसाइटमा राख्न र यसको अद्यावधिक गर्ने कार्यको सुनिश्चितता गरिनेछ । ● सरकार तथा स्थानीय निकाय, जिल्लाका गैर-सरकारी संस्था र स्वयंसेवकहरूको सीप विकास तथा संस्थागत सबलीकरणको लागि तालिमहरूको आयोजना गरिनेछ । यस्ता तालिम कार्यक्रमहरू उद्धार तथा पुनर्लाभ (recovery) का लागि सञ्चालन गरिने कार्यक्रमका निमित्त सामग्रीको सूची तयार पार्ने, कम्प्युटर सफ्टवेयर प्रणालीको प्रयोग गर्ने, 	<ul style="list-style-type: none"> ● विपद् सहयोग कार्यक्रम तथा पुनर्लाभ कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न स्थानीय निकाय तथा स्थानीय/राष्ट्रिय गैर-सरकारी सङ्गठनहरूको क्षमतालाई सुदृढ पारिनेछ । ● गाविसका सबै तहसम्म र सम्भव भएसम्म हरेक बस्तीसम्म सञ्चार तथा सूचनासम्बन्धी पूर्वाधारहरूको स्थापना गर्ने तथा तिनलाई सुदृढ पारिनेछ । ● हुवानी तथा भाडा दर, भन्सार तथा भन्सार छुट, उपकरण आपूर्तिकर्ताहरू एवं सुख्खा बन्दरगाह आदिको विवरण सङ्कलन गर्ने र ती सूचनाहरूको आदान-प्रदान गर्ने एवं राष्ट्रिय तथा स्थानीय तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित संस्था तथा दक्ष जनशक्तिको सूची तयार पारिनेछ । पूर्व निर्धारित दर भाउ तथा शर्तहरू 	<ul style="list-style-type: none"> ● केन्द्रीयस्तरमा विपद् पूर्व-तयारीको विद्यमान तहको परीक्षण गरिनेछ । हरेक जिल्लामा यस्तै प्रकारको परीक्षण क्रमशः गरिनेछ । यी परीक्षणमा विद्यमान कमी-कमजोरीहरू पहिचान गरी त्यस्ता कमी-कमजोरीहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा हटाइनेछ । ● विभिन्न प्रकोपहरूको समयमा सञ्चालन गरिने सहयोग कार्यक्रमका विषयमा नमूना अभ्यास (mock drills) तथा अन्य अभ्यासहरूको सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । यस्ता अभ्यासहरूको उद्देश्य प्रबन्धगत व्यवस्थापन, सञ्चार/समन्वयको प्रयोजनका लागि प्रकोपका घटनाहरूमा सहयोगको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने विद्यमान क्षमताको परीक्षण गर्नु हुनेछ । ● पहिचान गरिएका कमी-कमजोरीहरूमा आधारित रही आपतकालीन परिस्थितिमा सञ्चार (स्याटेलाइट फोन,
---	--	---	---	--

<p>कार्यक्रमहरूको प्रसारण गर्न र आपतकालीन परिस्थितिमा विपद्सम्बन्धी जानकारी प्रसारण गर्न स्थानीय एफएम स्टेशनहरूलाई प्रोत्साहित गरिने र तिनलाई सहयोग उपलब्ध गराइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा सर्वसाधारणमा जनचेतना जागृत गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई अधिकतम पारिनेछ । अनावश्यक हल्ला नियन्त्रण गरी विपद्सँग सम्बन्धित विद्यमान सूचनाहरूको जानकारीको लागि प्रचार-प्रसार गर्न सबै तहमा देशभरि बढी भन्दा बढी भरपर्दो सूचना प्रणालीको स्थापना गरिनेछ । केन्द्रीयस्तरमा राष्ट्रिय विपद् जोखिम व्यवस्थापन प्राधिकरण तथा जिल्लास्तरमा जिल्ला 	<p>न्यूनीकरण तथा विपद्को समयमा सहयोग पुऱ्याउने कार्ययोजना तयार गर्न प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइने छ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> मोबाइल टेलिफोनका एन्टेनाहरू भूकम्प प्रतिरोधक संरचना भएका भवनहरूमा राखिएको सुनिश्चितता गरिनेछ । पहिरो, बाढी तथा भूकम्पका प्रकोपहरूका सम्बन्धमा मानिसहरूका लागि अत्यावश्यक पूर्वाधारहरू (पुल, विमानस्थल र सडक) को संरचनागत जोखिमको नियमित रूपमा लेखाजोखा (assessment) गरिएकोछ र सम्बन्धित निकायहरूले विपद्को पूर्व-चेतावनी दिने तथा पुनर्लाभ (recovery) योजनाको तर्जुमा गरिएका छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ । 	<p>राहत वितरणको प्रयोगलाई अद्यावधिक गर्ने र प्रबन्धगत व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका अन्य पक्षहरूलाई जोड दिइनुपर्नेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> क्षमता विकास कार्यक्रमलाई गाविस तहमा क्रमिक रूपमा जारी राखिनेछ । जिल्लास्तरीबाट गरिने प्रयासहरूमा सहयोग पुऱ्याउन प्रबन्धगत व्यवस्थापन तथा समन्वयका लागि स्थानीय अगुवा, स्वयंसेवक तथा विद्यालय लगायत स्थानीय स्रोतको सम्भावनाबारे पूर्ण अवगत गर्न नमुना गाविसहरूमा केही कार्यक्रमहरू अगुवा कार्यक्रमहरूको रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । प्रशिक्षित स्वयंसेवक तथा गाविस सदस्यहरूलाई सामान्य परिस्थितिमा विपद्सम्बन्धी सचेतनाको व्यवस्थापन गर्ने कामको जिम्मेवारी दिइनेछ । 	<p>बमोजिम आपतकालीन परिस्थितिमा तत्काल सामग्री खरिद गर्नका लागि यातायात कम्पनी, उत्पादनकर्ता, व्यापारी/आपूर्तिकर्ताहरूसँग संयन्त्रको निर्माण गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विपद्को परिस्थितिमा उपयोगमा आउने ठूला उपकरण तथा मसिनरीका धनीहरूसँग पनि उपरोक्त बमोजिमको संयन्त्रको विकास गरिनेछ । सूचना आदान-प्रदान गर्ने पद्धतिहरूको विकास गर्ने तथा सुरक्षा तथा जोखिमका सम्बन्धमा विपद्बाट प्रभावित हुन सक्ने जन-समुदाय (बाल-बालिका, निरक्षर जनता, महिला, विपन्न आदि) का आवश्यकताको पहिचान गरिनेछ । विरोधाभासपूर्ण सूचनाहरूको नियन्त्रण गर्न साभेदारहरूका बीचमा स्तरीय उपकरण 	<p>एचएफ सञ्जाल, भीएचएफ सेट आदि) समन्वयको क्षमता अभिवृद्धि गर्न कार्यक्रमहरूको विकास गरिनेछ । यसअन्तर्गत प्रबन्धगत सहयोग (विमान सेवा, कार्गो, ट्रकद्वारा ढुवानी, गोदामघर व्यवस्थापन, बाह्य अथवा अन्तर्राष्ट्रिय उद्धारको समन्वय आदि) उपलब्ध गराउनका लागि संस्थागत क्षमताको विकास तथा आपतकालीन परिस्थितिहरूमा सेवा प्रदायकहरूका लागि क्षमता विकास कार्यक्रम पर्दछन् ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विपद्पछि सञ्चार-सुविधाको यथाशक्य छिटो पुनःस्थापना गन जगेडा पार्ट पुर्जा तथा सञ्चारसम्बन्धी उपकरणहरूका साथै उच्च भू-भाग तथा हिमाली क्षेत्रमा आपतकालीन सहयोगका निमित्त चाहिने सामग्रीहरूको पहिले नै उपलब्ध गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ । राहत उपलब्ध गराउन विद्यमान रणनीति तथा मापदण्डहरूको विकास गरिनेछ । सफ्टवेयर
---	---	--	---	--

<p>विकास समितिद्वारा सरोकारवालाहरूलाई सञ्चारसम्बन्धी स्पष्ट जिम्मेवारी प्रदान गरिनुपर्दछ, र विशेष गरी विपद्को समयमा तिनहरूले गर्ने कार्यहरूको अनुगमन गरिनुपर्दछ । सूचनामा एकरूपता कायम गर्न केन्द्रीय तथा जिल्ला तहमा क्रमशः ती निकायहरूले विपद्को प्रभावसम्बन्धी सूचनाहरू छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यमहरूलाई उपलब्ध गराउने एकमात्र स्रोतको रूपमा रहनेछ ।</p> <p>● वाह्य सहयोगको लागि आह्वान गरी सकिएपछि संयुक्त राष्ट्रसंघिय प्रणाली तथा द्विपक्षीय एवम् दातृ निकायहरूबाट प्राप्त हुने सहयोग चाँडो प्राप्त हुने संयन्त्रको निर्माण गरिनेछ । यसअन्तर्गत विदेशी उद्धारकर्ता तथा आपतकालीन परिस्थितिमा सहयोग उपलब्ध गराउने व्यक्तिहरूलाई प्रवेशाज्ञा</p>	<p>● संचारको दोहोरोपना हटाउन र जन सहभागितामा वृद्धि गर्न क्षेत्रीय तथा जिल्ला तहमा एकद्वार सञ्चार प्रणालीको स्थापना गरिनेछ ।</p> <p>● केन्द्रीय तथा स्थानीयस्तरमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय तथा जिल्लास्तरीय कार्यमञ्चको माध्यमबाट सरकारी तथा नैर-सरकारी निकायहरूका बीचमा समन्वय तथा सहकार्यका लागि सञ्चार प्रणालीको विकास गरिनेछ । यसका लागि केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मका विद्यमान सञ्चार प्रणालीको समीक्षा, विभिन्न जोखिमका अवस्थामा तिनको सङ्गठनासन्नताको लेखाजोखा र परम्परागत सूचना प्रवाह संयन्त्रको विस्तार र सुधार गरी सञ्चार प्रणालीको विकास तथा सुदृढीकरण</p>	<p>● प्रकोप र जोखिमको आधाररेखा (baseline), बढी विपद् संभावित क्षेत्र, सांस्कृतिक प्रचलन तथा संवेदनशीलता, सार्वजनिक विद्यालय प्रणाली, नेपाल रेडक्रस सोसाइटीका जिल्ला शाखाहरू, समुदायमा आधारित अन्य संस्था र परोपकारी संस्थाहरूको उपलब्ध क्षमतासम्बन्धी जानकारी सङ्कलन गरी जिल्लास्तरीय विपद् सम्बन्धी सूचनाको व्यवस्थापन प्रणालीमा समावेश गरिनेछ र सरोकारवालाहरूलाई उपलब्ध गराइनेछ ।</p>	<p>तथा प्रविधिको स्थापना गरी तथ्याङ्कको आदान-प्रदान गर्ने र तिनको परिमार्जन तथा विश्लेषण गर्ने प्रविधिहरूको विकास गरी तिनमा एकरूपता कायम गरिनेछ ।</p> <p>● हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरमा संलग्न सूचना तथा सञ्चार सम्बन्धी निकायहरूका बीचमा समन्वयको अभिवृद्धि गरिनेछ ।</p> <p>● निर्देशिकाहरू तयार पार्ने, सर्व-साधारणका बीचमा खोजी तथा उद्धार (search & rescue) सम्बन्धी जानकारीको प्रचार-प्रसार गरिनेछ ।</p> <p>● विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा वातावरणको दिगो व्यवस्थापनका लागि साभेदारीलाई अभिवृद्धि गरिनेछ ।</p> <p>● विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा वातावरणको दिगो</p>	<p>नेपालको मापदण्डलाई स्थानीय परिस्थिति अनुकूल बनाइनेछ ।</p>
---	---	---	--	--

<p>उपलब्ध गराउने तथा राहत सामग्रीको आयात आदिको लागि संयन्त्रको स्थापना गर्ने कार्य पर्दछन् ।</p> <ul style="list-style-type: none"> विपद् सहयोग कार्यक्रम (राहत सामग्रीको वितरणमा सहयोग, शीघ्र पुनर्लाभ (early recovery), पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापना कार्यसम्बन्धी जिम्मेवारीको निर्वाह) मा क्रियाशील एवं अभिरुचि भएका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी सङ्गठनहरूको सूची तयार पारिने र तिनीहरूको क्षमताको लेखाजोखा गरी क्षमता विकासमा सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । 	<p>गरिनेछ । विपद्को न्यूनीकरण तथा सहयोग कार्यक्रमसम्बन्धी जानकारीको व्यापक प्रचार-प्रसारका लागि पनि उक्त सूचना प्रणालीको प्रयोग गरिनेछ ।</p>		<p>व्यवस्थापनका लागि साभेदारीलाई अभिवृद्धि गरिनेछ ।</p>	
--	--	--	---	--

३.६.९ खोजी तथा उद्धार र क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको विश्लेषण (Sectoral Strategy for Search and Rescue - (SAR), Damage Assessment and Need Analysis - DANA) सम्बन्धी रणनीति

मुख्य चुनौतीहरू (Challenges):

- आपतकालीन परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्ने संस्थागत संरचना अपेक्षाकृत रूपमा प्रभावकारी नहुँदा खोजी तथा उद्धार कार्य एवं क्षति तथा आवश्यकताको लेखाजोखा प्रभावकारी भएको छैन । खोजी तथा उद्धार कार्यमा खटिने टोलीको गठन तथा परिचालन हचुवा भरमा हुने गरेको छ ।

- क्षति भैसकेका संरचना (collapsed structures) तथा आपतकालीन परिस्थितिमा पुन्याउनुपर्ने प्राथमिक उपचार सेवा (medical first response), खोजी तथा उद्धार कार्यमा संलग्न हुँदै आएका नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल तथा नेपाल रेडक्रसमा व्यावसायिक ज्ञान र क्षमता को कमी रहेको छ । बाढी तथा हिमस्खलन (snow avalanches) जस्ता प्रकोपहरूको समयमा उद्धारकर्ताहरूको लागि उपकरणको सधैं अभाव हुनका साथै खोजी तथा उद्धारसम्बन्धी क्षमताको कमी छ ।
- खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा र आवश्यकताको निर्धारण गर्न तयारी टोलीहरू (stand-by teams) को कमी छ । विपद् परेको ठाउँमा सहयोग उपलब्ध गराउने व्यावसायिक व्यक्तिहरूलाई सहयोग गर्न सबै सामुदायिक तहमा स्वयंसेवकहरूको व्यवस्था छैन । यसले गर्दा खोजी तथा उद्धार, क्षतिको लेखाजोखा एवं आवश्यकताको निर्धारणमा स्थानीय स्रोतको परिचालन गर्ने अवसरहरू पनि गुमिरहेको अवस्था छ ।
- ठूला विपद्हरूको सामना गर्न घटना आदेश प्रणाली (Incident Command System) को अभाव छ । यदाकदा यस्तो प्रणाली भए पनि धेरैजसो विपद्को घटनापछि मात्र यसको प्रयोग गरिन्छ, र यस्तो प्रणालीमा पनि सीपको भन्दा पनि कर्मचारीतन्त्रको अनुसरण गरिन्छ । पूर्व-निर्धारित संयन्त्रको अभावले गर्दा मानवीय एवं संस्थागत स्रोतहरूको परिचालन र समन्वयमा बाधा पुग्ने गरेको छ ।
- सहयोग उपलब्ध गराउने बाह्य व्यक्ति तथा विपद् व्यवस्थापकहरूका लागि पोषण, आवास तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी स्थानीय मान्यता तथा सांस्कृतिक संवेदनशीलता प्रति उचित जानकारी उपलब्ध छैन ।
- खोजी तथा उद्धार व्यवस्था, क्षतिको लेखाजोखा र आवश्यकताको निर्धारण गर्न एकिकृत स्तरीय निर्देशिका र कार्यसंचालन मार्ग दर्शनको विकास गर्न जरुरी छ ।

खोजी तथा उद्धार (Search and Rescue – SAR) एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको विश्लेषणका लागि तलको तालिकामा निम्न ५ शीर्षकगत मुख्य रणनीतिक कार्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ :-

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय तथा स्थानीय प्राथमिकता हुने र यसको कार्यान्वयनका लागि सशक्त संस्थागत व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने	विपद्का जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान तथा अनुगमन गर्ने र पूर्व-चेतावनी प्रणालीको अभिवृद्धि गर्ने	सबै तहमा सुरक्षित संस्कृति एवं उत्थानशीलताको विकास गर्न ज्ञान, नवीनतम सोच र शिक्षाको उपयोग गर्ने	व्याप्त जोखिमका कारक तत्वहरूलाई न्यून गर्ने	प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीलाई सशक्त बनाउने ।
● केन्द्रीय तथा स्थानीय निकायहरूमा खोजी, उद्धार एवं	● प्रतिकारात्मक तथा प्रवर्द्धनात्मक (preventive)	● खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा	● खोजी तथा उद्धार एवं	● सेना, प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी तथा रेडक्रसबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी

<p>क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको विश्लेषण गर्ने कार्यलाई संस्थागत गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको निर्धारण तथा आवश्यकताको लेखाजोखा गर्ने कार्यमा सरकारी, गैर-सरकारी सङ्गठन, स्थानीय निकाय, निजी क्षेत्र तथा समुदायमा आधारित सङ्गठनहरूको भूमिकालाई स्पष्ट गरिनेछ । सम्पर्क व्यक्तिलायत खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारण सञ्चालन गर्ने जिम्मेवार निकायहरूको पहिचान गरी पहिचान गरिएका निकायहरूलाई औपचारिक रूपमा जिम्मेवारी प्रदान गरिनेछ । ● हरेक जिल्लामा न्यूनतम पनि तीनवटा तत्काल सहयोग पुऱ्याउने उद्धार टोलीहरूको (Rapid Response Teams) को गठन गरिनेछ । ● बाढी, पहिरो, हिमस्खलन, भूक्षय, आगजनी जस्ता प्रकोपहरूको समयमा जीवन रक्षा तथा उद्धार गर्न तत्काल काम गर्न सक्ने प्रणालीको स्थापना गरिनेछ । 	<p>and promotional) उपायहरूको लागि खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारणसम्बन्धी निर्देशिका तयार पारिनेछ । खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारण गर्न आवश्यक नमूना फारामहरू (Format) तयार पारिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय खरिद तथा आयातका लागि उपकरणहरूको छुट्टा-छुट्टै सूची तयार पारिनेछ । उपकरणहरूको भण्डारण र मर्मत संभार गर्न सक्ने निकायहरूको पहिचान गरिनेछ । ● महत्वपूर्ण, संवेदनशील एवं सङ्कटासन्न भवनहरू र धेरै मानिसहरू अटाउन सक्ने भवनहरूको सूची तयार पार्ने । उक्त सूचीमा स्थानीय 	<p>आवश्यकताको निर्धारणका सम्बन्धमा ज्ञानको विकास तथा चेतना निमित्त क्षमता-अभिवृद्धिका कार्यक्रम तयार गर्ने र प्रशिक्षण उपलब्ध गराउनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● प्रथम सहयोग पुऱ्याउने निकायको रूपमा समुदायको भूमिकाको प्रवर्धन गर्ने र स्थानीय उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकता विश्लेषणमा जोड दिइनेछ । ● समुदायको क्षमता अभिवृद्धि तथा समुदायमा आधारित खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारणका प्रशिक्षक र प्रशिक्षकका पनि प्रशिक्षकहरूको विकास गरिनेछ । स्थानीय तहमा विपद्को समयमा खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको 	<p>क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारणसम्बन्धी पूर्व-तयारीका लागि सरकारका स्थानीय निकायहरूले बहन गर्नुपर्ने जिम्मेवारीहरू तोकिनुका साथै अन्य सम्बन्धित निकायसँगको समन्वयलाई अनिवार्य बनाइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● विपद् सहयोग कार्यक्रमका लागि सम्पर्क व्यक्तिहरू तोक्ने तथा सम्बन्धित अन्य सरोकारवालहरूलाई यसका बारेमा जानकारी दिइनेछ । ● मानवीय कार्य गर्ने संस्थासँग नियमित सम्पर्क गरिनेछ । 	<p>केन्द्रीय तथा जिल्ला तहमा खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको निर्धारण तथा आवश्यकताको निर्धारण गर्ने टोलीहरूको गठन गरिनेछ । सञ्चार उपकरणसहित पर्याप्त तथा पूर्ण उपकरणहरूको बाकससहित खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारण गर्नका निमित्त सबै टोलीहरूलाई तयारी अवस्थामा राखिनेछ । सञ्चार उपकरणहरूमा उपकरणहरूका दृष्टिले सबै टोलीलाई आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्यले स्याटेलाइट टेलिफोन तथा स्याटेलाइटसँग जोडन सक्ने सौर्य ऊर्जाद्वारा सञ्चालित ल्यापटप कम्प्युटर पनि पर्दछन् ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● आधिकारिक रूपमा गठन गरिएका खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारण गर्ने टोलीहरूको केन्द्रीय तथा जिल्लास्तरीय आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्र (EOC) सँग राम्रो समन्वय स्थापना गरिनेछ । ● खोजी तथा उद्धार सम्बन्धी अभिलेखको प्रभावकारी आदान-प्रदान तथा जानकारी हासिल
---	---	--	--	--

<ul style="list-style-type: none"> ● खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकता निर्धारण गर्ने कार्यमा स्थानीय समुदाय, समुदायमा आधारित संघ संस्था तथा सुरक्षाकर्मीहरूको संलग्नतालाई अभिवृद्धि गरिनेछ । खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारण गर्ने कार्यनीति तर्जुमा तथा कार्यान्वयन प्रक्रियामा महिला तथा सुविधावाट वञ्चित समूहहरू लगायत सबै सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ । ● खोजी तथा उद्धार र जोखिमको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारण गर्ने कार्यमा स्थानिय सहभागिता र स्रोतको परिचालन गर्न पर्याप्त बजेटको विनियोजन, निर्दिष्ट प्रक्रिया र स्पष्ट कार्यनिर्देशिकाको सुनिश्चितता गरिनेछ । ● दक्ष प्रशिक्षक तथा पर्याप्त बजेट सहित आपत्कालिन योजना तर्जुमा, प्रशिक्षण तथा नमूना अभ्यासहरूको विस्तार गरिनेछ । 	<p>स्वयंसेवकलगायत सहयोग उपलब्ध गराउने सम्भावित व्यक्तिहरूको पहिचान गरी समावेश गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● खोजी, उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारणमा सबै सरोकारवालाहरूको संलग्नतालाई सुनिश्चित गर्नका लागि समन्वय गर्ने संयन्त्र तयार पारिनेछ । ● विद्यालय, सामुदायिक केन्द्र तथा घरहरूमा प्रकोप थाहा पाउने तथा आपत्कालीन परिस्थितिका लागि पूर्व-तयारीको योजना तर्जुमा गर्ने कार्यलाई प्रवर्धन गरिनेछ । समुदायको निगरानी बढाउने तथा सबै बस्तीहरूमा, विशेष गरी शहरी क्षेत्रहरूमा सङ्गठानता अध्ययन भ्रमण आयोजना गरिनेछ । 	<p>निर्धारणमा सहयोग उपलब्ध गराउन सक्ने थप जनशक्ति विकास गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय तहमा खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको निर्धारण तथा आवश्यकताको निर्धारणका लागि साधन सम्पन्न प्रशिक्षण केन्द्रहरूको स्थापना गरिनेछ । प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूको आयोजना नियमित रूपमा गरिनेछ । भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS) को प्रयोग लगायत खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको निर्धारण गर्नका लागि तत्काल सहयोग पुऱ्याउने टोलीहरूको प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय सीपको अभिवृद्धि गरिनेछ । ● नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, गैर-सरकारी संस्था तथा स्थानीय निकायलाई विपद्को समयमा प्रथम 	<ul style="list-style-type: none"> ● तत्काल सहयोग उपलब्ध गराउने टोलीहरू र सरोकारवालाहरूसँग बैठक एवं सहभागितामूलक अन्तर्क्रियाको आयोजना गरिनेछ । ● खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकता निर्धारणलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न संस्थाहरूसँग भएका उपकरण तथा औजारहरूको आदान-प्रदानका लागि नीति तर्जुमा गर्ने तथा कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि जिम्मेवार निकायको पहिचान गरिनेछ । 	<p>गर्नका लागि फर्म्याटहरू तयार पारिनेछ । उद्धार, राहत, पुनस्थापनसम्बन्धी कामहरूका सम्बन्धमा जानकारी सङ्कलन गर्ने तथा सबैको पहुँच हुने गरी वेबसाइटमा राखेर यस्तो जानकारी सबै सरोकारवालाहरूलाई उपलब्ध गराइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● काठमाडौं उपत्यका तथा अन्य ठूला बस्तीहरू, भवनहरूको संरचना, घना बस्ती केन्द्रित भएका ठाउँ, कारखाना आदिका नक्साहरूमा खोजी तथा उद्धार टोलीहरूको सहज पहुँच गरिनेछ । ● खोजी तथा सहज उद्धारका लागि आवश्यक पर्ने ठूला उपकरण (heavy equipment) तथा औजारहरूको परिचालन तथा उपयोग निर्देशिकाहरूको विकास गरिनेछ । खोजी तथा उद्धार टोलीहरूका लागि बजेटको विनियोजन गर्ने तथा आवश्यक बजेट निकास दिइनेछ । ● खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकता निर्धारण बारे चेतना अभिवृद्धि गर्न
---	---	--	--	--

<p>विपद् सम्बन्धी अभ्यासहरूका लागि काठमाडौं तथा अन्य जिल्लाहरूमा नियमित रूपमा प्रशिक्षण सञ्चालन गरी अभ्यासहरू गराइनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● घर, टोल, वडा, नगरपालिका तथा जिल्ला तहमा आपतकालीन सामग्री आपूर्ति तथा खोजी एवं उद्धारका प्रारम्भिक (Light) उपकरणहरूको अग्रिम भण्डारण गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । ● प्रारम्भिक खोजी (Light Search) तथा उद्धार, बृहत खोजी तथा उद्धार र क्षति तथा आवश्यकताको लेखाजोखा गर्न स्वयंसेवकको विकास गरिनेछ । ● बाह्य सहयोगको लागि आब्हान गरिसकेपछि संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रणाली तथा द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय निकाहरूबाट प्राप्त हुने सहयोग चाँडो प्राप्त हुने संयन्त्रको निर्माण गरिनेछ । यसअन्तर्गत विदेशी उद्धारकर्ता तथा आपतकालीन परिस्थितिमा सहयोग उपलब्ध गराउने व्यक्तिहरूलाई प्रवेशाज्ञा उपलब्ध गराउने तथा राहत सामग्रीको आयात गर्ने बारे संयन्त्रको 	<ul style="list-style-type: none"> ● विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय तथा जिल्लास्तरीय कार्यक्रमको माध्यमबाट सरकारी तथा गैर-सरकारी निकायहरूका बीचमा उचित समन्वय तथा सहकार्यका निमित्त केन्द्रीय तथा स्थानीय तहमा सञ्चार प्रणालीको विकास गरिनेछ । यसका लागि केन्द्रदेखि तल्लोतह सम्मका विद्यमान सञ्चार प्रणालीको समीक्षा, विभिन्न जोखिमहरूमा तिनको सङ्गटासन्नताको लेखाजोखा र परम्परागत सूचना प्रवाह संयन्त्रको विस्तार सुधार गरी सञ्चार प्रणालीको विकास तथा सुदृढीकरण गर्नुपर्दछ । विपद् न्यूनीकरण तथा सहयोग कार्यक्रमसम्बन्धी जानकारीको व्यापक प्रचार-प्रसारका लागि पनि यस्तो सूचना प्रणालीको प्रयोग गरिनुपर्दछ । 	<p>सहयोग पुऱ्याउने निकायहरूको व्यावसायिक क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय तथा जिल्लास्तरीय कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट सरकारी तथा गैर-सरकारी निकायहरूका बीचमा उचित समन्वय तथा सहकार्यका लागि केन्द्रीय तथा स्थानीय तहमा सञ्चार प्रणालीको विकास गरिनेछ । यसका लागि केन्द्रदेखि तल्लोतह सम्मका विद्यमान सञ्चार प्रणालीको समीक्षा, विभिन्न जोखिमहरूमा तिनको सङ्गटासन्नताको लेखाजोखा र परम्परागत सूचना प्रवाह संयन्त्रको विस्तार र सुधार गरी सञ्चार प्रणालीको विकास एवं सुदृढीकरण गरिनेछ । विपद्को न्यूनीकरण तथा सहयोग</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● विद्यमान टोली तथा समूहहरूको सूची तयार पार्ने र सबैलाई उपलब्ध हुने गरी वेबसाइटमा राखि सोको जानकारी सबैलाई उपलब्ध गराइनेछ । ● खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकताको निर्धारणका लागि प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना सहित क्षमता-अभिवृद्धिको प्याकेजहरू तयार पारिनेछ । ● स्थानीय तहलाई खोजी तथा उद्धारसम्बन्धी उपकरण तथा सामग्री उपलब्ध गराउने र स्थानीय समुदायलाई प्रशिक्षित गरिनेछ । ● आपतकालीन परिस्थितिमा सहयोग उपलब्ध गराउन माग 	<p>र जनसहभागिताको प्रवर्द्धन गर्न नमूना अभ्यासहरू (simulation exercises) को आयोजना गरिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● खोजी तथा उद्धार कार्यमा संलग्न हुने नेपाल रेडक्रस, नेपाल स्काउट तथा समुदायका अन्य सदस्यहरूसँग सहकार्य गरी संयुक्त रूपमा नमूना अभ्यासहरूका कार्यक्रमहरू आयोजना गरिनेछ । ● खोजी तथा उद्धार एवं क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकता निर्धारण गर्न विशेषज्ञहरूका सञ्जालहरूको गठन गर्ने र उक्त सञ्जाल माध्यमबाट कम्तीमा पनि सार्क मुलुकहरूमा जानकारीको प्रचार-प्रसार गरिनेछ । ● केन्द्रीय तथा जिल्लास्तरीय रूपमा क्षतिको लेखाजोखा तथा आवश्यकता निर्धारण गर्ने टोली, औषधोपचार टोली, दोभाषे टोलीको स्थायी रूपमा गठन गरिनेछ । ● जोखिम भएका क्षेत्रहरूमा अस्थायी आवासका निमित्त खुला
--	--	---	--	--

<p>स्थापना गर्ने कार्य पर्दछन् ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● विपद् सहयोग कार्यक्रम (राहत सामग्रीको वितरणमा सहयोग, शीघ्र पुनर्लाभ (early recovery), पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापना कार्यसम्बन्धी जिम्मेवारीको निर्वाह) मा क्रियाशील एवं अभिरुचि भएका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाको सूची तयार पार्ने र तिनीहरूको क्षमताको लेखाजोखा गरी क्षमता विकासमा सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । 		<p>कार्यक्रमसम्बन्धी जानकारीको व्यापक प्रचार-प्रसारका लागि यस्तो सूचना प्रणालीको प्रयोग गरिनेछ ।</p>	<p>बमोजिमको बजेटको विनियोजनलाई सुनिश्चित गरिनेछ ।</p>	<p>ठाउँको पहिचान एव तिनको संरक्षण गरिनेछ । अस्थायी आवासका ठाउँमा खानेपानी, खाद्य वस्तु तथा औषधिको भण्डारण गर्ने सुविधाको विवरण तयार पारिराखिनेछ ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● स्थानीय रूपमा उपलब्ध तथा मुलुकभन्दा बाहिरबाट भिकाउनुपर्ने खोजी तथा उद्धारको लागि आवश्यक उपकरणहरूको सूची तयार पार्ने र संयुक्त राष्ट्रसङ्घजस्ता अन्य निकायहरूलाई यस्ता सूची उपलब्ध गराइनेछ ।
--	--	--	---	---

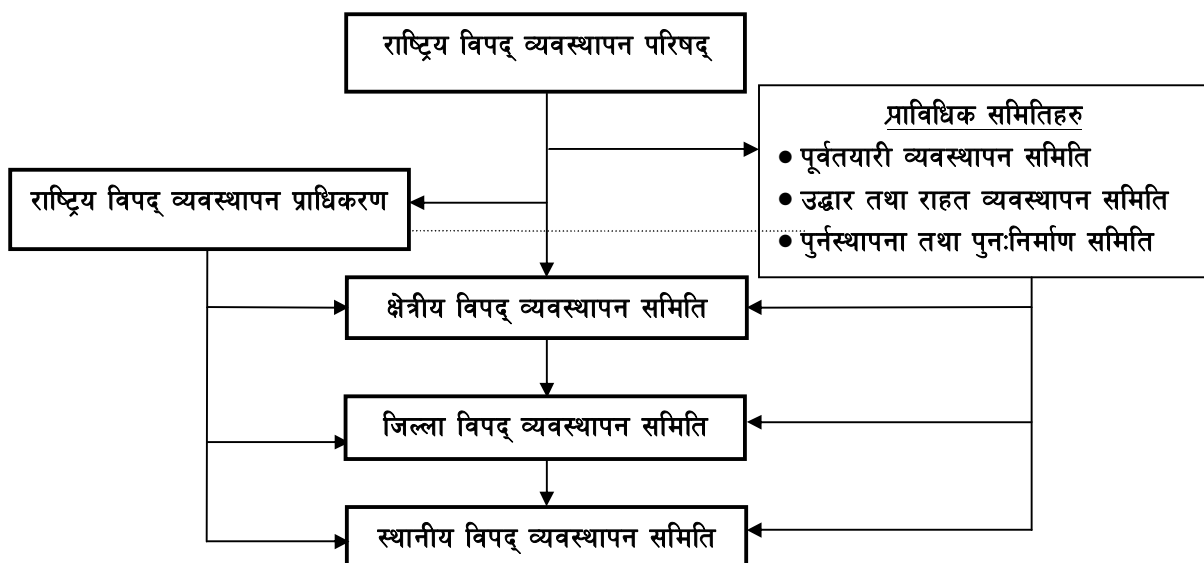
४. विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि प्रस्तावित सङ्गठनात्मक संरचना तथा अवधारणा (Proposed Organizational Structure and Approaches for DRM)

४.१ परिचय

दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन २०३९ ले विपद्का घटनाहरूबाट पीडित व्यक्तिहरूलाई उद्धार तथा राहत पुर्याउने सरकारको दायित्व निर्वाह गर्न र अन्य निकायहरूका उद्धार तथा राहतसम्बन्धी प्रयासहरूमा समन्वय गर्न केन्द्र तथा जिल्ला स्तरमा संस्थागत संरचनाहरूको व्यवस्था गरेको छ। साना र मध्यम स्तरका विपद्हरूमा उद्धार तथा राहतसम्बन्धी कार्यको समन्वय गर्न यस्तो संरचना सक्षम रहेको तथ्य विगत तीन दशकका अनुभवहरूबाट प्रमाणित भएको छ। ऐनका प्रावधानहरू र यस ऐनले खडा गरेको संस्थागत संरचना राहतबाट पूर्व- तयारी तथा अल्पीकरण (mitigation) तर्फको जोड तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई राष्ट्रिय विकास प्रयासहरूमा मूल प्रवाहमा समावेश गर्न पर्याप्त देखिदैन। विपद् जोखिम व्यवस्थापनको राष्ट्रिय संरचनामा गुणात्मक परिवर्तन आवश्यकता छ। त्यस्तो संरचना विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय क्षमतालाई तदारुकताका साथ अभिवृद्धि गर्न तथा प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि राष्ट्रलाई तयार पार्न सक्ने हुनु पर्दछ। राष्ट्रिय संस्थागत संरचना विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी प्रक्रियाको शुरुवात गर्न र त्यस प्रक्रियामा सहयोग पुर्याउन, जिम्मेवारीको विकेन्द्रीकरण गर्न, सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराउन तथा समुदायदेखि केन्द्रीय तहसम्मका सबै क्रियाकलापहरूको समन्वय गर्न सक्षम हुनुपर्दछ। साथै नयाँ संरचनामा विकासका प्रयासहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई एकीकरण गर्ने र कार्यक्रमको स्तरमा सह-क्रियात्मकता (synergy) एवं समन्वयको सहजीकरण गर्ने अधिकार तथा क्षमता दुवै हुनुपर्दछ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सार्क (SAARC) क्षेत्रका विभिन्न देशमा भईरहेको पहलहरूलाई ध्यान दिई नेपालको आवश्यकतालाई जोड दिई प्रभावकारी निकायको व्यवस्था गरी क्षेत्रीय स्तरमा नै सक्रिय भूमिकाको निर्वाह गर्न सक्षम हुनका निमित्त उपयुक्त संरचनाको विकास गर्नुपर्ने कुरालाई ध्यानमा राखिएको छ। यस सन्दर्भमा नेपालको लागि प्रस्तावित सङ्गठनात्मक संरचनाहरू देहाय बमोजिम रहेको छ:-

प्रस्तावित संरचना

नेपाल सरकारबाट विद्यमान संरचनाहरूको विकास एवं तिनलाई रूपान्तरण गर्दै आवश्यकताबमोजिम नयाँ संरचनाहरूको सृजना गरी संस्थागत संरचनाको विकासका लागि देहाय बमोजिमको आवश्यक प्रक्रियाको थालनी गरिनेछ।

४.२ राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद् (National Council for Disaster Management)

विपद् व्यवस्थापनको सर्वोच्च निकायको रूपमा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद् (National Council for Disaster Management - NCDM) को गठन प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षता हुनेछ । परिषद्मा गृह मन्त्री उपाध्यक्ष र स्थानीय विकास, सञ्चार, रक्षा, परराष्ट्र, अर्थ, शिक्षा, महिला तथा समाज कल्याण, वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि, सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रीहरू, प्रधान सेनापति, प्रहरी महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षक, नागरिक समाजबाट सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञ प्रतिनिधिहरू रहनेछन् (अनुसूची २) ।

राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्को काम-कर्तव्य निम्नबमोजिम हुनेछन् :-

- विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिहरूको अनुमोदन गर्ने,
- राष्ट्रिय विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी योजना तथा यस्तै क्षेत्रगत योजनाहरू स्वीकृत गर्ने,
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण, पूर्व-तयारी, सहयोग तथा पुनर्लाभ (recovery) का लागि आर्थिक स्रोतको व्यवस्था मिलाउने तथा रेखदेख गर्ने,
- विपद् जोखिम व्यवस्थापनका क्षेत्रहरूमा द्विपक्षीय, उपक्षेत्रीय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगका लागि नीतिगत निर्देशन दिने ।

यस राष्ट्रिय परिषद्को कार्यसञ्चालन गर्ने सचिवालय **राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण (National Disaster Management Authority – NDMA)** हुनेछ ।

४.३ राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण (National Disaster Management Authority)

राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्को मातहतमा रही एक राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण गठन हुनेछ । राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण (National Disaster Management Authority - NDMA) नेपालमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी रणनीतिहरूको कार्यान्वयन, सहजीकरण, अनुगमन तथा समन्वय गर्ने केन्द्रीय निकाय (National focal point) को रूपमा रहनेछ । प्राधिकरणले विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित विषयहरूमा मन्त्रालय, विभाग तथा जिल्लास्तरीय निकाय र सरोकारवालाहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरी कार्य गर्नेछ । साथै प्राधिकरणले विपद्को समयमा प्रतिकार्य (Response), शीघ्र पुनर्लाभ (recovery), पुनर्निर्माण तथा पुनःस्थापन सम्बन्धी कार्यहरू समेतको व्यवस्थापन गर्नेछ ।

राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणका काम-कर्तव्यहरू निम्नबमोजिम हुनेछन् :-

- (क) विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी स्वीकृत नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने,
- (ख) स्थानीयस्तरका कार्यक्रमहरूलाई समेत समेटी जिल्लास्तरबाट पेश भै आएका योजनाहरूलाई आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गरी स्वीकृति प्रदान गर्ने र सोको कार्यान्वयनका लागि आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्ने,
- (ग) सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट प्राप्त प्रतिवेदन अनुसार विपद् सम्भाव्यक्षेत्र घोषणा गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,
- (घ) विपद्बाट बृहद् रूपमा प्रभावित क्षेत्रलाई सङ्कटग्रस्त क्षेत्र घोषणा गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने,
- (ङ) विपद्सम्बन्धी सम्पूर्ण विवरणहरू सङ्कलन गर्ने गराउने, नदी नियन्त्रण, बाढी, पहिरो, भूकम्प, भू-मण्डलीय उष्णीकरण, हावापानी परिवर्तन, भू-उपयोग आदि विभिन्न विषयहरूमा अनुसन्धान गर्ने गराउने र विपद्सम्बन्धी केन्द्रीय स्रोत संस्थाको रूपमा कार्य गर्ने,
- (च) कुनै पनि किसिमका विपद्बाट हुनसक्ने धनजनको क्षतिलाई न्यून गर्न पूर्वचेतावनी प्रणालीको व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- (छ) विपद् व्यवस्थापनका विभिन्न चरणहरूमा कार्य गर्न आवश्यकता अनुसार केन्द्रीयस्तरको कार्यदल गठन गरी कार्य गर्ने, गराउने,

- (ज) विपद् जोखिम अल्पीकरणसम्बन्धी कार्ययोजना निर्माण एवं कार्यान्वयनका साथै सबै सम्बन्धित निकाय बीच समन्वय र सहकार्यको अनुगमन एवं निरीक्षण गर्ने, गराउने,
- (झ) व्यावहारिक तथा सामयिक नीतिगत व्यवस्था गरी विपद् पीडितहरूलाई उद्धार तथा राहत प्रदान गर्ने,
- (ञ) विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी औपचारिक एवं अनौपचारिक शिक्षा, तालिम, प्रचार, प्रसार, प्रकाशन, सचेतना, विपद्को सामनासम्बन्धी पूर्वाभ्यास जस्ता कार्यहरू गर्ने, गराउने,
- (ट) उद्धार तथा राहत कार्यका लागि विपद् उद्धार समूह गठन गर्ने र सामुदायिक स्वयंसेवक तयार गरी संलग्न गराउने,
- (ठ) विपद् व्यवस्थापन कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन अन्तर्राष्ट्रियस्तरका द्विपक्षीय, बहुपक्षीय, सरकारी एवं गैरसरकारी निकायहरूसँगको सम्पर्क, समन्वय र सहकार्यमा अभिवृद्धि गर्नका लागि आवश्यक कार्य गर्ने, गराउने,
- (ड) मुलुकभित्र वा बाहिरबाट विपद् व्यवस्थापनका लागि सरकारी, गैरसरकारी वा व्यक्तिगत तवरबाट प्राप्त नगद वा वस्तुगत सहयोगहरू नियमानुसार प्राप्त गरी सोको परिचालन गर्ने, गराउने,
- (ढ) प्राधिकरणको छुट्टै खाता खोली सन्चालन गर्ने,
- (ण) बृहद् प्रभाव पार्ने विपद्सम्बन्धी विवरणहरू सार्वजनिक जानकारीका लागि तत्काल उपलब्ध गराउनाका साथै आफूले गरेका सम्पूर्ण काम कारवाही एवं लेखापरीक्षण सहितको आर्थिक विवरणहरू वार्षिक रूपमा सर्वसाधारणको जानकारीका लागि प्रकाशित गर्ने,
- (त) विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा आवश्यक कार्य गर्न समिति, कार्यकारी निर्देशक तथा जिल्ला र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिहरूलाई निर्देशन दिने,
- (थ) जिल्ला, नगर एवं स्थानीयस्तरका निकायहरूमार्फत सम्भावित विपद्को सामना गर्नका लागि सङ्कटकालीन पूर्वतयारी योजनाहरू तर्जुमाको सुनिश्चितता गर्ने,
- (द) सङ्कटकालीन व्यवस्थापनकेन्द्रको स्थापना गर्ने तथा अन्य निकायहरूलाई पनि सो अनुरूप स्थापना गर्न प्रोत्साहन गर्ने,
- (ध) विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी उदाहरणीय कार्य गर्ने उत्कृष्ट व्यक्ति वा संस्थाहरूलाई बर्सेनि प्रोत्साहनस्वरूप सम्मान तथा पुरस्कार दिने, दिलाउने,
- (न) आवश्यकता अनुसार विशेषज्ञ समितिहरूको गठन गरी कार्य गर्ने, गराउने,
- (प) नेपाल सरकारलाई आवश्यकता अनुसार सुझाव दिने,
- (फ) विपद्को पूर्वतयारी, न्यूनीकरण उद्धार तथा राहत, पुनरुत्थान, पुनर्स्थापना एवं पुनर्निर्माण अवस्थामा गर्नुपर्ने सबै काम गर्ने र यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारले तोकेका अन्य आवश्यक सबै कार्य गर्ने, गराउने,
- (ब) प्राधिकरणले नेपाल सरकारसँग सम्पर्क गर्दा गृह मन्त्रालय मार्फत गर्ने ।

राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणमा काम गर्न नेपाल सरकारले कार्यकारी निर्देशकसहित आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था गर्नेछ । साथै प्राधिकरणमा कर्मचारीहरूको पदपूर्ति नभएसम्म नेपाल सरकारले विभिन्न मन्त्रालय, विभाग तथा कार्यालयहरूबाट आवश्यक प्रशासनिक तथा प्राविधिक कर्मचारीहरू काजमा खटाई काममा लगाउन सक्नेछ ।

४.४ समितिहरूको स्थापना (Establishment of Committees)

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न तथा पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत, पुनर्स्थापना एवं पुनःउत्थान सम्बन्धी कार्यहरू गर्नको लागि छुट्टै छुट्टै निम्न समितिहरू गठन गरिनेछन् ।

(क) पूर्वतयारी व्यवस्थापन समिति (Preparedness Management Committee)

स्थानीय विकास मन्त्रीको संयोजकत्वमा राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय, विभागलगायत विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी पूर्व तयारी व्यवस्थापन समितिको गठन गरिनेछ (अनुसूची ३) । पूर्वतयारी व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-

- प्राकृतिक विपद्को सम्भावित असरलाई न्यून गर्न जोखिमयुक्त स्थानहरूको पहिचान गर्ने एवं त्यस्ता स्थलको नक्साङ्कन गर्ने, गराउने,

- जनचेतना अभिवृद्धि, जोखिम मूल्याङ्कन, पूर्वचेतावनी संयन्त्रको स्थापना गर्ने, गराउने,
- विपद्को सामना गर्न स्थानीय क्षमता एवं दक्षताको अभिवृद्धि, सूचना प्रवाह एवं एकीकृत सञ्जालको विकास गर्ने, गराउने,
- अस्पताल एवं स्वास्थ्यचौकीमा आपतकालीन उपचारका लागि पर्याप्त सुविधाको व्यवस्था तथा विकास गर्ने, गराउने,
- औपचारिक एवं अनौपचारिक शिक्षाका विभिन्न तहको पाठ्यक्रममा विपद्सम्बन्धी विषय समावेश गर्ने, गराउने,
- विपद् व्यवस्थापन योजना, विपद् समायोजित विकास योजना, भू-उपयोग योजना, अग्नि संहिता तथा भवननिर्माण संहिता आदि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न संयोजन गर्ने, गराउने,
- विपद्को सामना गर्नका लागि आवश्यक योजना बनाउने र आवश्यकता अनुसार प्रतिरोधात्मक संयन्त्र एवं सामग्रीहरू सार्वजनिक निकायहरूमा तयारी अवस्थामा राख्ने व्यवस्था मिलाउने र सम्पर्क विन्दु तोक्न पहल गर्ने, गराउने,
- देशभित्र कार्यान्वयन गरिने सम्पूर्ण विकास एवं निर्माणका संरचनाहरूको विपद् प्रभाव मूल्याङ्कन अनिवार्य रूपमा गर्न लगाउने,
- विपद्को असर एकभन्दा बढी जिल्लाहरूमा पर्ने देखिएमा संयुक्त रूपमा योजना तयार गरी तदनुरूप कार्यान्वयनको व्यवस्था मिलाउने,
- सार्वजनिक भवन तथा अन्य भौतिक संरचनाहरू निर्माण गर्दा स्थानीय निकायसँग समेत समन्वय गरी विपद् प्रतिरोधात्मक उपायको अवलम्बन गर्ने, गराउने, निर्माण भैसकेका संरचनाहरूको सो अनुरूप प्रबलीकरण गर्न पहल गर्ने, गराउने,
- असुरक्षित स्थलहरूमा बस्ती विस्तार गर्न नियन्त्रण गर्ने, असुरक्षित बस्तीको संरक्षणका साथै आवश्यकता अनुसार स्थानान्तरण गर्ने, गराउने र स्थानान्तरण गर्दा गरिब, महिला, ज्येष्ठ नागरिक तथा पिछडिएका वर्गलाई प्राथमिकता दिने,
- विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी आपतकालीन स्वास्थ्य सेवा, उद्धार तथा राहत कार्य स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि जस्ता तालिम सञ्चालन गराउने र यस्ता तालिममा गरिब, महिला तथा पिछडिएका वर्गहरूलाई प्राथमिकता दिने व्यवस्था मिलाउने,
- सामुदायिक तहमा आपतकालीन आश्रयगृह तथा अन्य आवश्यक सुविधाको व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- आवश्यकता अनुसार ऐन, कानून, नियम, निर्देशिकाहरूको व्यवस्था गरी अद्यावधिक गर्न सिफारिस गर्ने तथा प्रशासनिक कार्यप्रणालीलाई आपतकालीन अवस्थामा प्रयोगका लागि दुरुस्त राख्ने, राख्न लगाउने,
- विपद् व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्याप्त साधन, स्रोत र बजेटको व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- उपयुक्त स्थानहरूमा भण्डारगृह निर्माण गरी पर्याप्त मात्रामा तोकिएको मापदण्ड अनुसार खाद्यान्न, औषधि एवं अन्य उद्धार तथा राहत सामग्री भण्डारण गर्ने, गराउने,
- विपद्बाट जोगिने पूर्वाभ्यास कार्यक्रमको योजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने,
- विपद्सम्बन्धी कार्यमा सबै सरोकारवालाहरूबीच समन्वय एवं सहकार्य अभिवृद्धि गर्ने,
- जनधनको क्षतिलाई न्यून गर्ने उद्देश्यले विपद्का घटना घट्नु पूर्व गरिने अन्य सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने आदि ।

(ख) उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन समिति (Rescue and Relief Management Committee)

गृहमन्त्रीको संयोजकत्वमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रीलगायत नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय, विभागलगायत विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन समितिको गठन गरिनेछ (अनुसूची ४) । उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन समितिका काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

- प्राकृतिक विपद्को प्रारम्भिक जानकारी लिई आवश्यक सूचना प्रवाह गर्ने गराउने,
- विपद्बाट प्रभावित व्यक्तिहरूका लागि सुरक्षा निकाय, नेपाल रेडक्रस सोसाईटी, नेपाल स्काउट, स्वयंसेवक, विपद् उद्धार समूह, प्रविधिज्ञ, नागरिक समाज, सरोकारवाला समुदाय आदि सम्मिलित खोजी तथा उद्धार टोली तत्काल परिचालन गर्ने, गराउने,

- आपतकालीन खोजी, उद्धार, सूचना प्रवाह लगायत विपद् व्यवस्थापनका सम्पूर्ण आवश्यक कार्यहरू व्यवस्थित गर्न एवं प्रभावित जनसमुदायलाई सहयोग पुऱ्याउन विपद् व्यवस्थापन अस्थायी कक्ष स्थापना गर्ने, गराउने,
- राहतस्वरूप खाना, बच्चाको आहार, खानेपानी, लत्ताकपडा, भाँडाकुँडालगायत आर्थिक सहयोग तत्काल वितरण गर्ने, गराउने,
- अस्थायी आवास, स्वास्थ्यसेवा, खानेपानी, सरसफाइ, शौचालय, सुरक्षा आदिको तत्काल व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- बालबालिका, महिला, वृद्ध तथा अन्य प्रकारले सक्षम व्यक्तिहरूको उद्धार तथा राहत कार्यका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- रेडियो, टेलिभिजन, टेलिफोन, फ्याक्स, इमेल जस्ता सञ्चार सुविधा सुचारू गर्ने, गराउने,
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सूचना प्रवाहका समस्त माध्यमलाई व्यवस्थित गर्ने, गराउने,
- स्थानीयस्तरमा नै उपचार सुविधाको व्यवस्था गर्ने र गम्भीर अवस्थाका घाइतेहरूलाई सुविधासम्पन्न अस्पतालहरूमा तत्काल स्थानान्तरण गर्ने, गराउने,
- घटनास्थलसम्म पहुँच पुऱ्याउन अवरूढ सडक यातायात, विमानस्थल आदिलाई सुचारू गर्न सहयोग पुऱ्याउने तथा उद्धार कार्य र राहत सामग्री एवं प्रभावित जनसमुदाय वा व्यक्तिहरूको ओसारपसारका लागि यातायातका साधनहरूको व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- उद्धार तथा राहत कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन सबै संलग्न सरोकारवालासँग समन्वय गरी सहकार्य गर्ने, आवश्यक साधन, सरसामान, स्रोत र पर्याप्त बजेट आदिको व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- शैक्षिक संस्थाका भवन, सार्वजनिक भवन तथा जग्गालाई आपतकालीन अवस्थामा प्रयोग गर्न आवश्यक समन्वय गर्ने, गराउने,
- कुनै जिल्लामा विपद् परेको अवस्थामा अन्य जिल्लाहरूले समेत आवश्यकता अनुसार उद्धार तथा राहत एवं अन्य सबै आवश्यक कार्यमा सहयोग गर्ने,
- विपद्बाट असर परेकाहरूको मनोसामाजिक अवस्थिति एवं जीवनयापनलाई सहज तुल्याउन सहयोगी हुने कार्यहरू गर्ने,
- विपद् परेका क्षेत्रहरूमा उपलब्ध स्रोत, साधन, सीपको अधिकतम रूपमा उपयोग गर्ने तथा व्यवस्थापनकार्यमा स्थानीय व्यक्तिहरूलाई व्यापक रूपमा सहभागी बनाउने,
- विपद्को घटना घटनासाथै त्यस्ता घटनाबाट तल्लो तटीय क्षेत्रमा पर्न जाने असरलाई कम गर्न यस्ता क्षेत्रबाट असर पर्नसक्ने जनसमुदायलाई उद्धार गर्ने, गराउने,
- विपद्का अवस्थामा आवश्यक पर्ने खाद्यान्न एवं अन्य सरसामान जगेडाको रूपमा राख्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूसँग समेत समन्वय कायम गर्ने,
- विपद् परेका स्थानका बासिन्दाहरूलाई नेपाल सरकारका तर्फबाट जीउधनको भरपर्दो सुरक्षा उपलब्ध गराउने,
- उद्धार तथा राहत अवस्थामा आईपर्ने अन्य सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने, गराउने ।

(ग) पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण व्यवस्थापन समिति (Rehabilitation and Reconstruction Management Committee)

भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रीको संयोजकत्वमा राष्ट्रिय योजना आयोग, सरकारका विभिन्न मन्त्रालय, विभागलगायत विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण व्यवस्थापन समितिको गठन गरिनेछ (अनुसूची ५) । पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

- विपद्बाट भएको क्षतिको विस्तृत मूल्याङ्कन गर्ने, गराउने,
- योजना तर्जुमा गरी क्षति भएको कृषि, भूमि, भवन तथा अन्य भौतिक पूर्वाधारहरू जस्तै: खानेपानी, सिंचाई, पुल, सडक, विद्युत, सञ्चार आदिको मर्मतसम्भार तथा नयाँ निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउने,
- विपद् प्रभावितक्षेत्रमा आर्थिक क्रियाकलापहरूको पुनर्स्थापना, रोजगारीका अवसरको सृजना एवं जीवनयापनका लागि आयमूलक कार्यहरू सन्चालन गर्ने, गराउने,
- पुनर्स्थापना एवं पुनर्निर्माण कार्य सन्चालन गर्ने र विपद् अल्पीकरण एवं न्यूनीकरण सम्बन्धी प्रविधिहरूको प्रयोग गर्ने, गराउने,

- विभिन्न निकायहरूबाट गरिने पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माण एवं पुनरुत्थानका कार्यहरूलाई समन्वय गर्ने संयन्त्रको विकास गरी तदनु रूप कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,
- पुनर्स्थापना एवं पुनर्निर्माण कार्यमा गैरसरकारी संस्था, निजीक्षेत्र एवं जनसमुदायलाई उपयुक्तता अनुसार अधिकतम रूपमा संलग्न गराउने एवं सामुदायिक अवधारणालाई प्राथमिकता दिने, दिन लगाउने,
- सहूलियतपूर्ण ऋण, अनुदान तथा अन्य सहयोग प्रदान गर्ने, गर्न लगाउने र यसरी सहयोग प्रदान गर्दा गरिब, महिला, ज्येष्ठ नागरिक तथा पिछडिएको वर्गलाई प्राथमिकता दिने व्यवस्था मिलाउने,
- कृषिका लागि आवश्यक पर्ने मल, बिउ-विजन आदि सुलभ तथा सहूलियत दरमा उपलब्ध गराउने,
- पर्याप्त बजेट तथा अन्य साधन स्रोतको व्यवस्था गर्ने, गराउने,
- विपद्बाट असर परेका व्यक्तिहरूका लागि गरिने मनोसामाजिक परामर्श सहयोग गर्ने लगायतका अन्य सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने, गराउने,
- पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माण एवं पुनरुत्थान सम्बन्धी अन्य सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने ।

उपर्युक्त समितिहरूका अतिरिक्त आवश्यकता अनुसार कुनै खास प्रकोप (Hazard) वा क्षेत्रसँग सम्बन्धित कार्यदल (Specifying working group) गठन गर्न सकिनेछ र उक्त कार्यदलले प्राधिकरणको कार्यसंचालनमा सहयोग उपलब्ध गराउनेछ ।

४.५ क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समिति (Regional Disaster Management Committee)

प्रत्येक क्षेत्रमा क्षेत्रीय प्रशासकको संयोजकत्वमा एक क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समिति (Regional Disaster Management Committee - RDMC) गठन गरिनेछ (अनुसूची ६) । उक्त समितिमा सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्रतिनिधित्व हुनेछ । क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-

- पूर्व तयारीका कार्यहरूमा जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिहरूको बीचमा समन्वय कायम गरी कार्यसंचालनमा प्रभावकारिता ल्याउन आवश्यक सल्लाह, सुझाव, अनुगमन र मूल्यांकनका कार्यहरू गर्ने,
- उद्धार तथा राहत व्यवस्थापनका कार्यहरूमा प्रभावकारिता ल्याउन एवं संलग्न सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गरी सहकार्य गराउन आवश्यक सहयोग गर्ने,
- पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माण एवं पुनरुत्थानका कार्यहरूमा जिल्ला स्तरबाट गरिने कार्यहरूको अनुगमन, मूल्यांकनका साथै क्षेत्र अन्तर्गतका जिल्लाहरूबीच समन्वय कायम गरी आवश्यक पूर्वाधारहरूलाई मर्मत सुधार गराउन आवश्यक निर्देशन दिने,
- प्राधिकरणसँग परामर्श लिई क्षेत्र अन्तर्गतका विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यहरूको अनुगमनमा क्रियाशील रहने र मूल्यांकन प्रतिवेदन नियमित रूपमा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणमा पठाउने,
- प्राधिकरणद्वारा प्रत्यायोजन गरिएका अधिकारको प्रयोग गर्ने ।

४.६ जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति (District Disaster Management Committee)

प्रत्येक जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा एक जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति (District Disaster Management Committee - DDMC) गठन गरिनेछ (अनुसूची ७) । उक्त समितिमा सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्रतिनिधित्व हुनेछ । जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :-

- जिल्लास्तरीय गैरसरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था, विपद्बाट प्रभावित वा सम्भाव्य प्रभावित समुदाय, जिल्लास्थित विज्ञहरू, सामाजिक कार्यकर्ता एवं व्यक्तिहरू समेतलाई संलग्न गरी जिल्लास्तरीय विपद् व्यवस्थापन योजना बनाउने र यस्ता योजनाहरू कार्यान्वयनमा उल्लिखित सबै पक्षहरूलाई संलग्न गराउने,
- विपद्को पूर्वतयारी, अल्पीकरण, न्यूनीकरण, उद्धार तथा राहत, पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण अवस्थाअन्तर्गत गरिने सम्पूर्ण कार्यहरू जिल्लास्तरमा कार्यान्वयन गर्ने,

- जिल्लाको विपद्सम्बन्धी पूर्वचेतावनी प्रणाली तथा पूर्वतयारी व्यवस्थापनजस्ता विपद् जोखिम न्यूनीकरणका विभिन्न पक्षको अवस्थाबारे परिषदलाई जानकारी दिने,
- विपद् व्यवस्थापनको स्थितिबारे वार्षिक प्रतिवेदन परिषदमा पठाउने,
- आवश्यकता अनुसार प्राधिकरण र क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समितिसँग परामर्श लिई जिल्लाको भौतिक अवस्था, संस्थागत क्षमता तथा उपलब्ध स्रोत, साधन समेतलाई मध्यनजर गर्दै उपयुक्त पूर्वतयारी, न्यूनीकरण, उद्धार तथा राहत साथै पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण कार्यान्वयन रणनीति तयार गर्ने,
- जिल्लास्तरीय आपतकालीन योजना निर्देशिका तयार गर्ने, समय समयमा समीक्षा तथा अद्यावधिक गर्ने,
- विपद् जोखिम मूल्याङ्कन योजनाको सामयिक मूल्याङ्कन गरी परिषदमा पठाउने,
- समय समयमा विपद् व्यवस्थापन तालिम संचालन गर्ने, गराउने,
- विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी सबै अवस्थामा सञ्चार माध्यमलाई अधिकतम सहभागी गराई क्रियाशील राख्ने,
- प्राधिकरणद्वारा प्रत्यायोजन गरिएका अधिकारको प्रयोग गर्ने,
- कुनै व्यक्ति वा संस्थाको खाद्यान्न, लत्ता कपडा, औषधि, निर्माण सामग्रीजस्ता चल सम्पत्ति वा घर, जग्गाजस्ता अचल सम्पत्ति उपयोग गर्न आवश्यक भएमा तत्कालका लागि नेपाल सरकारले लिन सक्ने तर सो उपभोग गरेबापत उपयुक्त भाडा तथा मूल्य बराबरको रकम त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थालाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ,
- स्थानीयस्तरको विपद् व्यवस्थापन योजना निर्माण गर्न आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्ने,
- यसरी तयार भएका विपद् सम्बन्धी योजनाहरू आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गरी नेपाल सरकार, परिषद् तथा सम्बद्ध निकायहरूसँग आर्थिक स्रोत सहयोगको लागि अनुरोध गर्ने,
- स्वीकृत भएका योजनाहरूको कार्यान्वयनको सुपरिवेक्षण गर्ने,
- नेपाल सरकार तथा परिषद्बाट समय समयमा प्राप्त अन्य निर्देशनहरूको पालना गर्ने, गराउने ।

४.७ उपसमितिको स्थापना (Establishment of Sub-committee)

जिल्ला विकास समितिका सभापति वा जिल्ला विकास समितिले तोकेको जिल्ला विकास समितिको सदस्यको संयोजकत्वमा पूर्वतयारी उपसमिति, प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा उद्धार तथा राहत उपसमिति तथा निर्माणसम्बन्धी कार्यमा संलग्न कार्यालय प्रमुखको संयोजकत्वमा पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण उपसमितिको गठन गरी कार्य गरिनेछ ।

४.८ स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति (Local Disaster Mangement Committee)

प्रत्येक नगरपालिका तथा गा.वि.स. मा सम्बन्धित नगरपालिकाको प्रमुख तथा गा.वि.स. का अध्यक्षको संयोजकत्वमा एक स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति (Local Disaster Mangement Committee - LDMC) गठन गरिनेछ (अनुसूची ८) । उक्त समितिमा सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्रतिनिधित्व हुनेछ । स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायवमोजिम हुनेछ :-

- आफ्नो नगर वा गाउँ क्षेत्रको विपद् व्यवस्थापन योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने ।
- प्राधिकरण, जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति तथा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई विपद् व्यवस्थापनका सम्बन्धमा आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने,
- स्थानीय निकायहरूमा कार्यरत सबै कर्मचारीहरूलाई विपद् सम्बन्धी प्रशिक्षण दिने, दिलाउने,
- निश्चित समयको अन्तरालमा विपद्सम्बन्धी प्रशिक्षण, तालिम आदिलाई अद्यावधिक गर्ने,
- विपद् व्यवस्थापनका लागि नगरपालिका र गाउँ परिषद्बाट पारित गराई बजेट विनियोजन गर्ने,
- विपद्सम्बद्ध सबै आर्थिक स्रोतहरू तत्काल प्रयोग गर्न सकिने गरी तयारी अवस्थामा राख्ने,

- सरकारी तथा स्थानीय निकायहरूले बनाई लागू गरेको निर्देशिका अनुसार भौतिक संरचना निर्माण गर्ने, गराउने,
- प्रभावित क्षेत्रमा उद्धार तथा राहतको व्यवस्था गर्ने,
- प्राधिकरणको निर्देशन अनुसार पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माण तथा पुनरुत्थानका कार्यहरू गर्ने, गराउने
- स्थानीय गैरसरकारी संघ संस्था, जनसमुदाय, सामाजिक कार्यकर्ता, व्यक्ति तथा विपद्वाट प्रभावित वा सम्भाव्य प्रभावित समुदायहरूसमेतको संलग्नतामा देहायका अवधारणाहरू समेतलाई समेटि स्थानीय विपद् व्यवस्थापन योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने :
  - स्थानीय क्षेत्रमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका अवधारणा तथा सिद्धान्तहरू समेतलाई समेट्ने,
  - विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा स्थानीय पदाधिकारीको भूमिका तथा उत्तरदायित्व प्रतिविम्बित गर्ने,
  - स्थानीय पदाधिकारीको भूमिका तथा उत्तरदायित्व पूरा गर्न आवश्यक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम राख्ने,
  - विपद् जोखिम अल्पीकरणका रणनीतिहरू स्पष्ट हुने गरी बनाउने,
  - पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माणको अवस्थामा लाग्ने खर्चसहितको सङ्कटकालीन रणनीति प्रष्ट हुने गरी बनाउने,
- सम्बद्ध सबै सरोकारवाला तथा जिल्लास्तरीय सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरूसित समन्वय गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्ययोजना तर्जुमा गर्ने तथा तर्जुमा भएका योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण योजनाको नियमित समीक्षा गरी अद्यावधिक राख्ने,
- आफूले निर्माण गरेको स्थानीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण योजनाको जानकारी प्राधिकरण र जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिलाई उपलब्ध गराउने,
- जिल्ला विकास समितिले तोकिएका बमोजिम जिल्लास्तरीय योजनासँग विपद् व्यवस्थापन योजना समायोजन गर्ने,
- सङ्कटकालीन तयारीको लागि सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने,
- स्थानीय स्तरको आपतकालीन योजना तथा कार्यविधि बनाई लागू गर्ने, गराउने,
- स्थानीयस्तरीय प्रकोप जोखिमको नक्सा बनाउने, बनाउन लगाउने,
- उल्लिखित कार्ययोजनाहरू सम्पन्न गर्न नेपाल सरकार, प्राधिकरण, जिल्ला विकास समिति एवं सम्बद्ध सरोकारवालाहरूबाट आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगका लागि अनुरोध गर्ने ।

४.९ समुदायमा आधारित सङ्गठन (Community Based Organizations)

समुदायको तहमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू संचालन गर्न विपद् जोखिम व्यवस्थापनका जिल्ला तथा नगरपालिका/गाविस स्तरीय समितिहरूबाट सामुदायिक सङ्गठनहरूको कार्यक्षमताको विकास तथा अभिवृद्धि गरिनेछ । समुदायमा आधारित सङ्गठनहरूलाई स्थानीय पूर्व-चेतावनी प्रणाली, सुरक्षित ठाउँमा सार्ने कार्य, प्राथमिक उपचार, खोजी तथा उद्धार, अग्नि नियन्त्रण आदिका बारेमा प्रशिक्षण उपलब्ध गराइनेछ । विपद् पूर्व-तयारीको प्रवर्धन गर्न सामुदायिक सङ्गठनहरू तथा सान्दर्भिक स्थानीय निकायहरू, जस्तै: कृषि, व्याङ्क, स्वास्थ्य तथा पशुचिकित्सा सेवाहरूका बीचमा सम्बन्धन (linkages) को विकास गरिनेछ । आर्थिक व्यवस्थापन, जनशक्ति व्यवस्थापन, स्रोत परिचालन, अन्तर-व्यक्ति सञ्चार तथा प्रस्तुतीकरण एवं सम्वादका सम्बन्धमा सामुदायिक सङ्गठनहरूको नेतृत्वमा रहेका व्यक्तिहरूको सीप तथा क्षमता पनि विकास गरिनेछ ।

४.१० स्थानीय स्तरमा विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको व्यवस्था

नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण को स्थापना भई कार्यसंचालनमा आएपछि जिल्ला तथा नगरपालिकाहरूमा क्रमशः जिल्ला विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण र नगर विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको स्थापना आवश्यकता अनुसार गर्दै लगिनेछ । यसरी जिल्ला विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण र नगर विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण संचालनमा आएपछि स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति तथा उप-समितिहरूले गर्दै आएको काम प्राधिकरणहरूलाई हस्तान्तरण गरी कार्यसंचालन गरिनेछ ।

५. कार्यान्वयन तथा अनुगमन (Implementation and Monitoring)

यस रणनीतिलाई कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने प्रमुख दायित्व नेपाल सरकारमा हुनेछ । यस रणनीतिलाई कार्यान्वयन गर्न “जनतालाई राहत र सुरक्षा प्रदान गर्ने कार्य सरकारको मात्र दायित्व हो” भन्ने विपद् व्यवस्थापनको परम्परागत सोचमा परिवर्तन गरी सहभागितामूलक बहुक्षेत्रीय अवधारणाको (Multi Sectoral Approach) अवलम्बन गरिनेछ । यसको लागि सरकारी संयन्त्र भित्र क्षितीय संबन्ध (Horizontal linkages) को विकास गरी विकास कार्यका लागि जिम्मेवार सबै मन्त्रालय, विभाग, जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समितिहरूमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन हेर्न सम्पर्क विन्दुको व्यवस्थापन गरिनेछ र तिनीहरूले प्रभावकारी सम्बन्ध (strong operational linkages) को विकास गरी जोखिम व्यवस्थापनको लागि राष्ट्रिय संजालको केन्द्रको रूपमा कार्य गर्नेछन् । साथै उक्त संजालमा राष्ट्रिय कार्यमञ्च, गैर सरकारी संस्था तथा सरोकारवालाहरूलाई समेत समावेश गराईनेछ जसले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका क्षेत्रगत अवधारणाको अभिवृद्धि गर्न र उपलब्धीको अनुगमन गरी सरकारलाई आवश्यक सहयोग र परामर्श उपलब्ध गराउन सहयोगी निकायको रूपमा काम गर्नेछ ।

यो रणनीति कार्यान्वयन गर्न सरकारले आवश्यक कानुनी प्रावधान निर्माण गरी आर्थिक स्रोत जुटाउने संयन्त्रको स्थापना गर्ने र सरकारको क्षेत्रगत निकाय र निजी क्षेत्रबाट संचालन हुने विकास आयोजनाहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू प्रतिविम्बित / समावेश गरी बजेट विनियोजन समेत गरिनेछ । साथै यस रणनीतिको सफल कार्यान्वयनको लागि मानवीय स्रोतको विकास आवश्यक पर्ने हुँदा राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणले आवश्यकताको विश्लेषण गरी निर्धारित लक्ष्य तथा अवधारणासहितको राष्ट्रिय कार्यक्रमको विकास गर्नेछ । क्षमता अभिवृद्धि तथा प्रशिक्षण कार्यक्रममा सरकारका केन्द्रीय तथा स्थानीय निकायहरू, गैरसरकारी संस्था एवं समुदायमा आधारित निजी क्षेत्र लगायत सबै सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराइनेछ ।

राष्ट्रिय वा स्थानीय स्तरका सरकारी वा गैरसरकारी संघ संस्थाहरूलाई रणनीतिमा उल्लिखित अन्तरनिहित (Cross Cutting Strategy) वा खास क्षेत्रको लागि तोकिएको रणनीतिमा आधारित भई वा आफ्नो विशिष्ट विशेषज्ञताको क्षेत्रमा रही कार्यक्रम गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । साथै विपद् व्यवस्थापन सँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा आर्थिक स्रोत जुटाउन सरोकारवाला संघ संस्थाहरूको लागि यस रणनीति एउटा मार्गनिर्देशकको रूपमा प्रयोग हुन सक्दछ ।

नेपालजस्ता संकटासन्न एवं विकासोन्मुख मुलुकहरूलाई विशेष सहयोग पुऱ्याउने कुरामा हयोगो कार्य संरचना तथा अन्य सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले विशेष जोड दिएका छन् । यसै गरी UNDAC तथा INSARAG जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहयोग प्राप्त गर्ने अवसरहरू पनि छन् । साथै SAARC को कार्य सूचीमा पनि विपद् जोखिम न्यूनीकरणप्रति विशेष ध्यान दिइएको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा नेपालले अनुकूल नीति, कानून तथा संस्थागत संरचना र संयन्त्रहरूको विकास गरी अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग जुटाउने अवसरहरू प्राप्त गर्न सक्दछ । राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणले विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग जुटाउन आवश्यक पर्ने रणनीति र आपतकालीन सहयोगको योजना तर्जुमा गर्नको लागि विकास मञ्चलाई प्रयोग गर्नेछ ।

यस रणनीतिको विशेष प्रावधानहरूको कार्यान्वयन, अन्य सरोकारवालाद्वारा गरिने कार्यान्वयनको सहजीकरण र राष्ट्रिय रणनीतिको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नको लागि प्रस्तावित राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण प्रमुखरूपमा जिम्मेवार हुनेछ । त्यसैगरी विकास कार्यक्रमहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई एकीकृत गरिए नगरिएको अनुगमन गर्ने कार्य राष्ट्रिय योजना आयोगको हुनेछ । साथै सरोकारवाला तथा नागरिक समाजद्वारा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अनुगमन गर्ने दायित्व अनुगमन प्रक्रियाकै एक अङ्ग हुनेछ । सङ्घटनसन्तता तथा जोखिम न्यूनीकरणको यस्तो अनुगमनका लागि आवश्यक सूचकहरूको समेत विकास गरिनेछन् । साथै देहायका मुख्य क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन निमित्त जिम्मेवारी समेत निम्न बमोजिमको हुनेछ :

रणनीतिको कार्यान्वयन : विभिन्न सरोकारवालाहरूको जिम्मेवारी

क्रियाकलापहरू	जिम्मेवारी
<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषदको स्थापना 	व्यवस्थापिका संसद, नेपाल सरकार
<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको स्थापना गर्ने तथा त्यसलाई निर्देशित गर्ने 	व्यवस्थापिका संसद, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्
<ul style="list-style-type: none"> विपद् जोखिम व्यवस्थापनको कार्यान्वयनका लागि आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउने संयन्त्रको स्थापनालगायत यस रणनीतिको कार्यान्वयनका लागि समष्टिगत रूपमा उत्तरदायी भई जिम्मेवारी वहन गर्ने । 	सम्बन्धित सरकारी निकायहरू
<ul style="list-style-type: none"> मुलुकमा विपद् सहयोग तथा न्यूनीकरण, जोखिम रहित पूर्वाधारहरूको निर्माण तथा विपद् न्यूनीकरणका अन्य कार्यलगायत प्रभावकारी सेवा प्रवाहलाई नियमन गर्ने । आफ्ना सबै नीति, कानून तथा प्राथमिकताप्राप्त कार्यक्रमहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई समाहित गर्न मार्गनिर्देश गर्ने । 	सम्बन्धित सरकारी निकायहरू, राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण
<ul style="list-style-type: none"> जिल्ला, नगरपालिका, गाविस तथा समुदाय तहका योजना तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा एवं कार्यान्वयनमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न मार्गदर्शन गर्ने । विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी पहलहरूलाई विकेन्द्रीकरण गरी सामुदायिक तथा घरपरिवार तहसम्म पुर्याउन प्रोत्साहित गर्ने । 	स्थानीय विकास मन्त्रालय, स्थानीय निकायहरू र गैर सरकारी संस्थाहरू
<ul style="list-style-type: none"> यस रणनीतिले व्यवसायमा विपद्बाट पर्ने प्रभावहरूको कारणले गर्दा उत्पन्न हुन सक्ने क्षतिबाट बचाउन सहयोग गर्नेछ । सङ्गठित क्षेत्रको सामाजिक दायित्वका लागि थप अवसरहरू उपलब्ध गराउनेछ । विपद्सम्बन्धी उत्कृष्ट ज्ञान तथा चेतनाले व्यवसायिक कारोबारका लागि समेत थप अवसरहरूको सिर्जना गर्नेछ । 	सङ्गठित क्षेत्र
<ul style="list-style-type: none"> प्राकृतिक विपद्हरूका विरुद्ध विकासका पहलकदमीहरूका लागि बढी सुरक्षा हासिल गर्न मद्दत गर्ने । आफ्नो दक्षतासँग सम्बन्धित क्षेत्रहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी गतिविधिहरूका स्रोतहरूको परिचालनका अवसरहरूमा वृद्धि गर्ने । 	राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन, गैर-सरकारी संस्था तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरू
<ul style="list-style-type: none"> नेपालमा विपद् न्यूनीकरण व्यवस्थापनको क्षेत्रमा लगानीका लागि मार्गदर्शन गर्ने । नेपालको दीर्घकालीन विकासका लागि छुट्याइएका स्रोतहरूको संरक्षणमा अभिवृद्धि गर्ने । 	विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय साझेदारहरू

क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूले प्रमुख सरोकारवालाहरूका बीचमा सम्वादको पहल गर्ने, सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा सहभागितामूलक अवधारणाको माध्यमबाट सम्बन्धित क्षेत्रका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी कार्य योजनाको विकास गर्ने र आवधिक अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा अद्यावधिक गर्ने कार्यलगायत कार्य योजनाको कार्यान्वयनको माध्यमबाट सम्बन्धित क्षेत्रका लागि विशेष रणनीतिको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने दायित्व वहन गर्नेछन् । राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण, क्षेत्रीय व्यवस्थापन समिति तथा जिल्ला व्यवस्थापन समितिहरूमा क्षेत्रगत विशेषज्ञता हासिल गरेका गैर-सरकारी सङ्गठनहरूलाई कार्य योजनाको तर्जुमा प्रक्रियामा सहभागी गराईनु पर्छ । फलस्वरूप क्षेत्रगत कार्ययोजनाका अङ्गहरू केन्द्र, जिल्ला तथा गाविस स्तरका वार्षिक कार्यक्रमहरूमा प्रतिबिम्बित हुनेछन् । राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको जिम्मेवारी निम्न कुराहरूको पनि सुनिश्चितता गर्नु हुनेछ ।

- क्षेत्रगत कार्ययोजना तथा कार्यक्रमहरू विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति अनुरूप छन्,
- तिनीहरूको कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन गरिएको छ, र
- सरकारी स्रोतभन्दा बाहिरबाट स्रोतको परिचालन गर्न कार्यक्रमले अनुमति दिन्छ र क्षेत्रगत योजनामा योजनाको कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको पर्याप्त व्यवस्था गरिएको छ ।

५.१ राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणको कार्यान्वयन रणनीति (Working Strategy of NDMA)

विपद् जोखिम न्यूनीकरण बहुपक्षीय कार्य हो । प्रस्तावित राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरण यस रणनीतिको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार केन्द्रीय निकाय भएको हुनाले माथि उल्लेख गरिएका कामहरूका अतिरिक्त रणनीति कार्यान्वयनको लागि यसले सञ्चालन गर्नुपर्ने निम्न तीन प्रकारका कार्यहरू पनि रहेका छन् ।

५.१.१ विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि योजना र क्षेत्रगत कार्ययोजनाको लागि सहयोग निर्माण गर्ने

विपद्का जोखिमहरू सम्बोधन गर्न सरोकारवालाहरूमा उत्प्रेरणा अभिवृद्धि गर्ने वा यस रणनीति वा सरकारी संयन्त्र एवं कार्यान्वयन गर्ने निकायमा विश्वास अभिवृद्धि गर्ने जस्ता क्रियाकलापहरूले योजनाका रणनीतिको उद्देश्यहरू हासिल गर्न सहयोग गर्नेछन् । अतः यी क्षेत्रहरूमा सहयोगको निर्माण गर्न यस रणनीतिको एक कार्य हो । यसका अवधारणहरू निम्न लिखित छन् :-

• पारदर्शी तथा समावेशी प्रक्रियाको प्रयोग

रणनीतिको कार्यान्वयनका लागि निर्णय प्रक्रिया अथवा अन्य निकायहरूद्वारा यस रणनीतिमा आधारित कार्ययोजनाको तर्जुमा खुला र सार्वजनिक रूपमा गरिनुपर्दछ । यस रणनीतिमा सरोकारवालाहरूका बीचमा समझदारी तथा विश्वास अभिवृद्धि गर्नका निमित्त खुला प्रक्रिया हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई राष्ट्रिय विपद् जोखिम व्यवस्थापन प्राधिकरणले सुनिश्चित गर्नपर्दछ । सबै “प्रमुख क्रियाशील निकायहरू” विशेषगरी लाभान्वित हुने व्यक्ति तथा पहलहरूको कार्यान्वयन गर्नका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरू एवं सम्बन्धित पेसा तथा निकायहरूका विशेषज्ञहरूलाई सूचित गर्ने तथा संलग्न गराउने प्रयासहरू गर्नुपर्दछ । प्रेसलगायत सबै इच्छुक पक्षहरूलाई निर्णय गर्ने प्रक्रियाको निरीक्षण गर्नका लागि आमन्त्रण गरिनुपर्दछ र सबै पक्षले दिएका सुझावहरूलाई प्राथमिकता दिनु आवश्यक छ ।

• अन्य समूहहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने

राष्ट्रिय विपद् जोखिम व्यवस्थापन प्राधिकरणले व्यापारिक प्रतिष्ठान, सरकारी निकाय, अन्य गैर-सरकारी सङ्गठनहरू, व्यावसायिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समूहजस्ता विभिन्न समूहहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्नेछ । यस्तो सम्बन्धहरूले सहकार्य गर्ने क्षमता तथा विश्वासको निर्माणमा जोड दिनेछन् र राष्ट्रिय विपद् जोखिम व्यवस्थापन रणनीतिलाई सुदृढ पार्न सहयोग पुऱ्याउनेछन् ।

• नियमित रूपमा सार्वजनिक सुनुवाइको आयोजना

रणनीतिमा उल्लिखित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्नका लागि जिम्मेवार पक्षहरूलाई उत्प्रेरित गर्न, समसामयिक विषयहरूको पहिचान तथा राष्ट्रिय प्राधिकरणका कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षित गर्न राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणले सार्वजनिक सुनुवाइहरूको आयोजना नियमित रूपमा गर्नेछ । यस्ता कार्यक्रमहरूले राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई नियमित रूपमा सम्पर्कमा रहिरहन तथा अरूसँग जानकारीको आदान-प्रदान गर्ने अवसर उपलब्ध गराउनेछ । यी सुनुवाइहरूका बारेमा विवरण प्रकाशित गर्न प्रेसलाई प्रोत्साहित गरिनेछ ।

५.१.२ प्रत्येक पहलहरूलाई सहयोग गर्ने

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि प्रत्येक रणनीतिहरू र रणनीति कार्यान्वयनको लागि गरिने सबै पहलहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् । यस उद्देश्य प्राप्तिका लागि विभिन्न किसिमबाट प्रत्येक रणनीतिक क्रियाकलापको कार्यान्वयनका सबै प्रयासहरूमा राष्ट्रिय विपद् प्राधिकरणले सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

- **समन्वयात्मक पहल**

काममा दोहोरापना आएको छैन, ज्ञानको आदान-प्रदान भएको छ र विभिन्न प्रकारका संस्थाका गतिविधिहरूले मेल खान्छन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न पर्याप्त मात्रामा समन्वय हुनु आवश्यक छ । सम्बन्धित संस्थाहरूको बीचमा राष्ट्रिय प्राधिकरणले आवश्यक परेको समयमा सम्पर्कको रूपमा काम गर्नेछ र उनीहरूलाई एकत्रित पार्नका लागि संवाहकको भूमिका निर्वाह गर्नेछ ।

- **योजना तर्जुमाका पहलहरू**

राष्ट्रिय प्राधिकरणले अनुरोध गरिएको खण्डमा रणनीतिको कार्यान्वयनको लागि कुन पहलहरू अत्यन्त जरूरी र तुलनात्मक रूपमा बढी प्रतिफल दिने तथा सम्भाव्य छन् भन्ने कुरा निर्धारण गर्न सम्बन्धित संस्थाहरूलाई सहयोग उपलब्ध गराउन त्यस्ता संस्थाहरूसँग मिलेर कार्य गर्नेछ । सम्बन्धित संस्थाहरूले सामना गरेका विपद् जोखिम न्यूनीकरणका विभिन्न विकल्पहरूको लागत तथा प्रतिफलको विश्लेषण गर्नका निमित्त तिनीहरूलाई राष्ट्रिय प्राधिकरणले सहयोग गर्नेछ । यथार्थपरक कार्यक्षेत्र, उपलब्धिका सूचक तथा तिनले सञ्चालन गर्ने पहलहरूको कार्यतालिका स्पष्ट पार्नका लागि संस्थाहरूसँग राष्ट्रिय प्राधिकरणले सहकार्य गर्नेछ ।

- **प्राविधिक सहयोगको व्यवस्था**

राष्ट्रिय प्राधिकरणले प्रकाशन, स्तरीय कार्यसञ्चालन कार्यविधि, निर्देशिका, मापदण्ड तथा परामर्शदाताको रूपमा संस्थाहरूलाई प्राविधिक सहयोगको व्यवस्था गर्नेछ ।

- **पहलहरूको समकक्षीहरूद्वारा समीक्षा गर्ने (Conducting Peer Review of Initiatives)**

केही अवस्थाहरूमा, विशेषज्ञहरूको मार्गनिर्देशन तथा सहयोगले पहलहरूको प्रभावकारिता तथा दक्षतामा अभिवृद्धि हुन्छ । समकक्षी व्यक्तिहरूद्वारा गरिने समीक्षा यस्तो प्रक्रिया हो जुन कुनै खास परियोजनामा मात्र चासो नभएका विशेषज्ञहरूलाई कार्यान्वयनका विभिन्न महत्वपूर्ण चरणहरूमा अवधारणा तथा विधिको समीक्षा गर्न र परियोजनाको कार्यान्वयन सँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग आफूले देखेका तथ्यहरूका बारेमा छलफल गर्न अनुरोध गरिन्छ । यस प्रक्रियाबाट परियोजनामा विशेषज्ञता र काम गर्ने व्यक्तिहरूको सीप तथा विश्वासमा अभिवृद्धि हुन्छ तथा लक्ष्यहरू हासिल हुनेछन् भन्ने कुरामा विश्वस्त पार्न सहयोग गर्छ । समकक्षी व्यक्तिहरूद्वारा गरिने समीक्षा परियोजना विशेषज्ञहरूको प्राविधिक सहयोगलाई समावेश गर्ने स्वैच्छिक संरचनात्मक अवधारणा हो । राष्ट्रिय प्राधिकरणले आवश्यकता तथा प्राथमिकतामा आधारित रही छानिएका केही पहलहरूका लागि नेपाली तथा विदेशी विशेषज्ञ सहकर्मीहरूद्वारा समीक्षा गर्ने कार्यको व्यवस्था मिलाउनेछ ।

- सम्बन्धित निकायहरूका लागि बाह्य आर्थिक स्रोत जुटाउने

राष्ट्रिय प्राधिकरणले नेपालमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउन इच्छुक विभिन्न समूहहरूलाई समष्टिगत रूपमा रणनीति प्रस्तुत गर्नेछ।

- सफल प्रयासहरूको प्रकाशन

राष्ट्रिय प्राधिकरणले सफल प्रयासहरू र यसका लागि जिम्मेवार संस्थाहरूको विवरण सर्वसाधारण तथा सञ्चार जगत समक्ष सार्वजनिक गर्नेछ। कार्यशाला, प्रशिक्षण तथा संचार माध्यमबाट विवरण सार्वजनिक गरिनेछ।

५.२ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन (Monitoring and Evaluation)

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका कार्यहरूलाई अगाडि बढाउने र यसका उद्देश्यहरू हासिल गर्ने कार्यमा भएका प्रगतिको मापन गर्न र यसको प्रभावहरूका बारेमा जानकारी पाउनका लागि यस रणनीतिको कार्यान्वयनको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन वार्षिक रूपमा गरिनेछ। प्रत्येक वर्ष प्राधिकरणले आफ्नो कार्यप्रगतिको वार्षिक विवरण प्रतिवेदन सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित गर्नेछ। गृह मन्त्रालयले प्राधिकरणको कामको अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियन्त्रण गर्नेछ। विभिन्न क्षेत्रीय, जिल्ला र स्थानीय स्तरका विपद् व्यवस्थापन समितिको कार्यमूल्यांकन प्राधिकरण मार्फत गृह मन्त्रालयबाट हुनेछ। यसका लागि आवश्यक पर्ने सूचकहरू प्राधिकरणले सम्बन्धित साभेदारको संलग्नतामा विकास गर्नेछ।

६. विपद् सम्बन्धी अङ्ग्रेजी नेपाली पारिभाषिक शब्दावली र परिमार्जन

विपद्सम्बद्ध प्राविधिक शब्दहरूलाई सबैले एकरूपता कायम हुने गरी प्रयोग गर्नको लागि भाषा विज्ञ, प्राध्यापक, प्राविधिक, प्रशासक, नागरिक समाज सहितको टोलीले व्यापक छलफल गरी तयार पारेको विपद् व्यवस्थापनमा प्रयोग हुने पारिभाषिक शब्दावलीहरू अनुसूची ९ मा उल्लेख भएबमोजिम प्रयोगमा ल्याईनेछ। साथै गृह मन्त्रालयमा रहेको "दैवी प्रकोप व्यवस्थापन शाखा" को नामको सट्टा "विपद् व्यवस्थापन शाखा" कायम हुनेछ।

अनुसूची - १

केन्द्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिका पदाधिकारीहरु

१.	अध्यक्ष	मन्त्री	गृह मन्त्रालय
२.	सदस्य	मन्त्री	भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय
३.	सदस्य	मन्त्री	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
४.	सदस्य	सचिव	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय ।
५.	सदस्य	सचिव	गृह मन्त्रालय
६.	सदस्य	सचिव	अर्थ मन्त्रालय
७.	सदस्य	सचिव	परराष्ट्र मन्त्रालय
८.	सदस्य	सचिव	कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
९.	सदस्य	सचिव	जलस्रोत मन्त्रालय (हाल सिंचाई तथा उर्जा मन्त्रालय)
१०.	सदस्य	सचिव	भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय
११.	सदस्य	सचिव	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय
१२.	सदस्य	सचिव	शिक्षा मन्त्रालय
१३.	सदस्य	सचिव	पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
१४.	सदस्य	सचिव	रक्षा मन्त्रालय ।
१५.	सदस्य	सचिव	सूचना तथा संचार मन्त्रालय ।
१६.	सदस्य	सचिव	वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय ।
१७.	सदस्य	सचिव	वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (हाल वातावरण मन्त्रालय तथा विज्ञान प्रविधि मन्त्रालय)
१८.	सदस्य	सचिव	महिला तथा समाज कल्याण मन्त्रालय ।
१९.	सदस्य	सचिव	उद्योग मन्त्रालय ।
२०.	सदस्य	सचिव	बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
२१.	सदस्य	सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय
२२.	सदस्य	सचिव	भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ।
२३.	सदस्य	सचिव	स्थानीय विकास मन्त्रालय ।
२४.	सदस्य	महानिरीक्षक	प्रहरी प्रधान कार्यालय ।
२५.	सदस्य	महानिरीक्षक	सशस्त्र प्रहरी बल प्र.का.।
२६.	सदस्य	उपरथी	नेपाली जंगी अड्डा ।
२७.	सदस्य	महानिर्देशक	खानी तथा भूगर्भ विभाग
२८.	सदस्य	महानिर्देशक	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग ।
२९.	सदस्य	महानिर्देशक	जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग
३०.	सदस्य	सदस्यसचिव	समाज कल्याण परिषद ।
३१.	सदस्य	प्रतिनिधि	नेपाल स्काउट ।
३२.	सदस्य	प्रतिनिधि	नेपाल रेडक्रस सोसाइटी ।
३३.	सदस्यसचिव	सह-सचिव	गृह मन्त्रालय
	साथै आवश्यकतानुसार आमन्त्रित रहन सक्ने व्यवस्था रहेको ।		

- क्षेत्रीय दैवी प्रकोप उद्धार समितिको अध्यक्षमा क्षेत्रीय प्रशासक रहने र सदस्यहरुमा केन्द्रीय समितिमा रहेकै निकायका क्षेत्रीय स्तरका प्रतिनिधिहरु रहने व्यवस्था छ ।
- जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समितिको अध्यक्षमा प्रमुख जिल्ला अधिकारी र सदस्यहरुमा केन्द्रीय समितिमा रहेकै निकायका जिल्ला स्तरका प्रतिनिधिहरु रहने व्यवस्था छ ।

अनुसूची - २

राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्को गठन :

राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद् विपद् व्यवस्थापनको सर्वोच्च निकाय हुनेछ । विपद् व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन परिषद्को गठन देहाय बमोजिम हुनेछ :

क. प्रधानमन्त्री	अध्यक्ष
ख. गृहमन्त्री	उपाध्यक्ष
ग. रक्षामन्त्री	सदस्य
घ. शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्री	सदस्य
ङ. स्थानीय विकासमन्त्री	सदस्य
च. अर्थ मन्त्री	सदस्य
छ. भौतिक योजना तथा निर्माणमन्त्री	सदस्य
ज. स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्री	सदस्य
झ. वन तथा भू-संरक्षण मन्त्री	सदस्य
ञ. उर्जा मन्त्री	सदस्य
ट. सिंचाई मन्त्री	सदस्य
ठ. परराष्ट्र मन्त्री	सदस्य
ड. भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्री	सदस्य
ढ. शिक्षा मन्त्री	सदस्य
ण. महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्री	सदस्य
त. सूचना तथा संचार मन्त्री	सदस्य
थ. पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्री	सदस्य
द. श्रम तथा यातायात मन्त्री	सदस्य
ध. विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्री	सदस्य
न. वातावरण मन्त्री	सदस्य
प. गृहसचिव	सदस्य
फ. अर्थसचिव	सदस्य
ब. रक्षा सचिव	सदस्य
भ. प्रधानसेनापति, नेपाली सेना	सदस्य
य. महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	सदस्य
र. महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी बल	सदस्य
ल. विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य गर्ने गैह्रसरकारी संघ संस्थाहरू मध्येबाट महिला, पछिपरेको वर्ग र दलितको प्रतिनिधित्व हुने गरी नेपाल सरकारले मनोनयन गरेका चार जना प्रतिनिधि	सदस्य
व. नेपाल सरकारबाट मनोनित विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी प्राविधिज्ञ दुई जना	सदस्य
श. कार्यकारी निर्देशक	सदस्य सचिव

नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार सदस्यहरूको हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची - ३

पूर्वतयारी व्यवस्थापन समितिको गठन :

पूर्वतयारी व्यवस्थापन समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ :

क. स्थानीय विकासमन्त्री	संयोजक
ख. राष्ट्रिय योजना आयोगका विपद् व्यवस्थापन हेर्ने सदस्य	उपसंयोजक
ग. स्थानीय विकास सचिव	सदस्य
घ. भौतिक योजना तथा निर्माण सचिव	सदस्य
ङ. कृषि तथा सहकारी सचिव	सदस्य
च. सूचना तथा सञ्चार सचिव	सदस्य
छ. शिक्षा सचिव	सदस्य
ज. विज्ञान तथा प्रविधि सचिव	सदस्य
झ. वातावरण सचिव	सदस्य
ञ. विज्ञान तथा प्रविधि सचिव	सदस्य
ट. उपरथी, नेपाली सेना	सदस्य
ठ. अतिरिक्त महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	सदस्य
ड. अतिरिक्त महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी बल	सदस्य
ढ. सह-सचिव, गृह मन्त्रालय	सदस्य
ण. महानिर्देशक, भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग	सदस्य
त. महानिर्देशक, खानी तथा भूगर्भ विभाग	सदस्य
थ. महानिर्देशक, जलवायु तथा मौसम विज्ञान विभाग	सदस्य
द. महानिर्देशक, जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग	सदस्य
ध. महानिर्देशक, वन विभाग	सदस्य
न. महानिर्देशक, भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग	सदस्य
म. महानिर्देशक, शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग	सदस्य
फ. महानिर्देशक, स्वास्थ्य सेवा विभाग	सदस्य
ब. अध्यक्ष, नेपाल रेडक्रस सोसाईटी	सदस्य
भ. सदस्यसचिव, समाज कल्याण परिषद्	सदस्य
म. अध्यक्ष, जिल्ला विकास समिति महासंघ	सदस्य
य. अध्यक्ष, नगरपालिका महासंघ	सदस्य
र. अध्यक्ष, गाउँ विकास समिति महासंघ	सदस्य
ल. विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यमा संलग्न गैह्रसरकारी संघ संस्थाहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेका तीन जना महिला प्रतिनिधि	सदस्य
व. दलित र पछिपरेको वर्गबाट २, २	सदस्य
श. नेपाल सरकारबाट मनोनित विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी प्राविधिज्ञ दुई जना	सदस्य
ष. कार्यकारी निर्देशक	सदस्य सचिव

नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार सदस्यहरूको हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची - ४

उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन समितिको गठन :

उद्धार तथा राहत व्यवस्थापन समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ :

क. गृहमन्त्री	संयोजक
ख. स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्यामन्त्री	उपसंयोजक
ग. रक्षासचिव	सदस्य
घ. गृहसचिव	सदस्य
ङ. अर्थसचिव	सदस्य
च. परराष्ट्रसचिव	सदस्य
छ. वाणिज्य तथा आपूर्तिसचिव	सदस्य
ज. सूचना तथा सञ्चारसचिव	सदस्य
झ. कृषि तथा सहकारी सचिव	सदस्य
ञ. शिक्षा सचिव	सदस्य
ट. रथी, नेपाली सेना	सदस्य
ठ. महानिरीक्षक, नेपाल प्रहरी	सदस्य
ड. महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी बल	सदस्य
ढ. महानिर्देशक, खानी तथा भूगर्भ विभाग	सदस्य
ण. महानिर्देशक, जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग	सदस्य
त. अध्यक्ष, नेपाल रेडक्रस सोसाईटी	सदस्य
थ. अध्यक्ष, जिल्ला विकास समिति महासंघ	सदस्य
द. अध्यक्ष, नगरपालिका महासंघ	सदस्य
ध. अध्यक्ष, गाउँ विकास समिति महासंघ	सदस्य
न. अध्यक्ष, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ	सदस्य
प. प्रमुख आयुक्त, नेपाल स्काउट	सदस्य
फ. विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यमा संलग्न गैह्रसरकारी संघ संस्थाहरूमध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेका दुई जना महिला प्रतिनिधि	सदस्य
ब. नेपाल सरकारबाट मनोनित विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी प्राविधिज्ञ दुई जना	सदस्य
भ. नेपाल सरकारबाट मनोनीत दलित एवं पछि परेको वर्गको प्रतिनिधि २	सदस्य
म. कार्यकारी निर्देशक	सदस्य सचिव

नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार सदस्यहरूको हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची - ५

पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण व्यवस्थापन समितिको गठन :

पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण व्यवस्थापन समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ :

क. भौतिक योजना तथा निर्माणमन्त्री	संयोजक
ख. विपद् व्यवस्थापन हेर्ने राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य	उप संयोजक
ग. स्थानीय विकास सचिव	सदस्य
घ. अर्थसचिव	सदस्य
ङ. भौतिक योजना तथा निर्माण सचिव	सदस्य
च. सह-सचिव, गृह मन्त्रालय	सदस्य
छ. महानिर्देशक, कृषि विभाग	सदस्य
ज. महानिर्देशक, जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग	सदस्य
झ. महानिर्देशक, शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग	सदस्य
ञ. महानिर्देशक, सिंचाई विभाग	सदस्य
ट. महानिर्देशक, वन विभाग	सदस्य
ठ. प्रतिनिधि, नेपाल राष्ट्र बैंक	सदस्य
ड. प्रतिनिधि, नेपाल रेडक्रस सोसाईटी	सदस्य
ढ. विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य गर्ने गैह्रसरकारी संघ संस्थाहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेका दुई जना महिला प्रतिनिधि	सदस्य
ण. विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी प्राविधिज्ञ दुई जना	सदस्य
त. कार्यकारी निर्देशक	सदस्य सचिव

नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार सदस्यहरूको हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची - ६

क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन :

क्षेत्रीय विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछः

क)	क्षेत्रीय प्रशासक	अध्यक्ष
ख)	स्वास्थ्य, निर्माण, शिक्षा, स्थानीय विकास, जलश्रोत, कृषि सम्बन्धी क्षेत्रीय कार्यालयका प्रमुखहरु	सदस्य
ग)	क्षेत्रीय स्तरका सुरक्षा निकायका प्रमुखहरु	सदस्य
घ)	नेपाल रेडक्रस सोसाईटीका सम्बन्धित क्षेत्र हेर्ने	प्रतिनिधि
ङ)	क्षेत्र भित्रका जिल्ला विकास समितिका सभापतिहरु मध्येबाट दलित र पछि परेको वर्गबाट क्षेत्रीय प्रशासनद्वारा मनोनीत २ क्षेत्रीय प्रशासनद्वारा मनोनीत विपद् व्यवस्थापन संग सम्बन्धीत महिला प्रतिनिधि २ पूर्व तयारी व्यवस्थापन समितिबाट मनोनीत एक जना उप-क्षेत्रीय प्रशासक (विपद् व्यवस्थापन हेर्ने)	सदस्य सदस्य सचिव

नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार सदस्यहरुको हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची - ७

जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन

जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन देहाय बमोजिम हुनेछ :

क. प्रमुख जिल्ला अधिकारी	अध्यक्ष
ख. जिल्ला विकास समितिको सभापति वा निजले जिल्ला विकास समितिको सदस्यहरू मध्येबाट मनोनयन गरेको व्यक्ति	सदस्य
ग. नेपाल सरकारका जिल्लास्तरीय कार्यालयका प्रमुखहरू	सदस्य
घ. जिल्लास्थित सुरक्षा निकायका प्रमुखहरू	सदस्य
ङ. जिल्लास्थित नेपाल रेडक्रस सोसाईटी कार्यालयका प्रमुख	सदस्य
च. राष्ट्रियस्तरका राजनीतिक दलका जिल्लास्तरीय प्रतिनिधिहरू	सदस्य
छ. सभापति, जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ	सदस्य
ज. प्रमुख, नगरपालिका	सदस्य
झ. अध्यक्ष, गाउँ विकास समितिहरू मध्येबाट जिल्ला विकास समितिले मनोनयन गरेका तीन जना	सदस्य
ञ. प्र.जि.अ.बाट मनोनित विपद् क्षेत्रका अनुभवी महिला प्रतिनिधि २	सदस्य
ट. जिल्लास्तरीय राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैह्रसरकारी संघ संस्था, सामाजिक संघ संस्था तथा जिल्लाका प्रतिष्ठित समाजसेवी मध्येबाट प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मनोनयन गरेका तीन जना	सदस्य
ठ. जिल्ला स्थित विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी प्राविधिज्ञ मध्येबाट प्रमुख जिल्ला अधिकारीले मनोनयन गरेका दुई जना	सदस्य
ड. स्थानीय विकास अधिकारी	सदस्य सचिव

नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार सदस्यहरूको हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची - ८

स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन :

क. सम्बन्धित नगरपालिकाका प्रमुख/गाउँ विकास समितिका अध्यक्ष	अध्यक्ष
ख. वडाअध्यक्ष मध्येबाट नगर/गाउँ परिषद्ले मनोनयन गरेका तीन जना वडा अध्यक्षहरू	सदस्य
ग. विपद् परेका वडाको वडा अध्यक्ष	सदस्य
घ. वडासदस्यहरू मध्येबाट नगर/गाउँ परिषद्ले मनोनयन गरेका दुईजना वडासदस्यहरू	सदस्य
ङ. राष्ट्रियस्तरका राजनीतिक दलका नगरपालिका र गाउँ विकास समितिस्तरीय प्रतिनिधि	सदस्य
च. स्थानीय गैह्रसरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था, सामाजिक संघ संस्था वा प्रतिष्ठित समाजसेवीमध्ये नगर/गाउँ परिषद्ले मनोनित गरेका चार जना (यसमा महिला र दलित अनिवार्य रूपमा हुनु पर्नेछ)	सदस्य
छ. स्थानीयस्तरमा उपलब्ध विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी विज्ञमध्ये नगर/गाउँ परिषद्ले मनोनयन गरेका दुई जना	सदस्य
ज. नगरपालिकाका कार्यकारी प्रमुख/गाउँ विकास समितिका सचिव	सदस्य सचिव

नेपाल सरकारले आवश्यकतानुसार सदस्यहरूको हेरफेर गर्न सक्नेछ ।

अनुसूची ९

विपद्सम्बन्धी अङ्ग्रेजी-नेपाली पारिभाषिक शब्दावली (English-Nepali Vocabulary of Disaster Terms)

क्र. सं.	अङ्ग्रेजी शब्द	प्राविधिक शब्द निक्यौल गरिएको नेपाली शब्द
१.	Acceptable Risk	स्वीकार्य जोखिम
२.	Adverse Condition	विपरित अवस्था
३.	After shocks	परकम्प
४.	Building code	भवन निर्माण संहिता
५.	Capacity	क्षमता
६.	Capacity analysis	क्षमताको विश्लेषण
७.	Capacity Development	क्षमता अभिवृद्धि
८.	Coping Capacity	सामना क्षमता
९.	Cost Benefit Ratio	लागत प्रतिफल अनुपात
१०.	Counter measures	रोकथामका उपायहरू
११.	Danger	खतरा
१२.	Degradation	ह्रास
१३.	Desertification	मरुभूमिकरण
१४.	Disaster	विपद्
१५.	Disaster Mitigation	विपद् अल्पीकरण
१६.	Disaster Risk Management	विपद् जोखिम व्यवस्थापन
१७.	Disaster Risk Reduction	विपद् जोखिम न्यूनीकरण
१८.	Duck, Cover and Hold	घुंडा टेक गुंडुल्क, ओत लाग समात
१९.	Early warnings	पूर्वचेतावनी
२०.	Earthquake "Go Bag"	"भटपट भोला"
२१.	Ecological	पारिस्थितिक, पारिस्थितिकी
२२.	Emergency	आपतकाल
२३.	Emergency Management	आपतकालीन व्यवस्थापन
२४.	Environmental Degradation	वातावरणीय ह्रास
२५.	Exposure	सम्मुखता
२६.	Fore Shocks/ Pre-shocks	पूर्वकम्प
२७.	Forecast	पूर्वानुमान
२८.	Geographic information systems (GIS)	भौगोलिक सूचना प्रणाली
२९.	Geological hazard	भौगर्भिक प्रकोप
३०.	Hazard	प्रकोप
३१.	Hazard Risk	प्रकोप जोखिम
३२.	Infrared rays	अल्परक्त किरण

क्र. सं.	अंग्रेजी शब्द	प्राविधिक शब्द निक्कौल गरिएको नेपाली शब्द
३३.	Intensity	तीव्रता
३४.	Land use Planning	भू-उपयोग योजना
३५.	Mitigation	अल्पीकरण
३६.	Need	आवश्यकता
३७.	Needs Assessment	आवश्यकताको पहिचान
३८.	Non-structural	गैर-रचनात्मक
३९.	Oscillation	दोलन
४०.	Prediction	पूर्वानुमान
४१.	Preparedness	पूर्वतयारी
४२.	Prevention	रोकथाम
४३.	Public awareness	जनचेतना
४४.	Recovery	पुनर्लाभ
४५.	Reduction	न्यूनीकरण
४६.	Reinforcement of structures	संरचनाको पुनः दृढीकरण
४७.	Reinforcing	सबलीकरण
४८.	Relief	राहत
४९.	Resilience / Resilient	उत्थानशीलता, उत्थानशील
५०.	Resistant/Resistance	प्रतिरोधी, प्रतिरोध
५१.	Response	प्रतिकार्य
५२.	Retrofitting	प्रबलीकरण
५३.	Risk	जोखिम
५४.	Risk Analysis	जोखिम विश्लेषण
५५.	Risk identification and Assessment	जोखिम पहिचान तथा लेखाजोखा
५६.	Risk Mitigation	जोखिम अल्पीकरण
५७.	Shaking Table	कम्पन मञ्च
५८.	Social and Economic Disruption	सामाजिक, आर्थिक अपक्रम
५९.	Structural	संरचनात्मक
६०.	Sustainable Development	दीगो विकास
६१.	Technological hazards	प्रौद्योगिक प्रकोप
६२.	Vulnerability, Vulnerable	संकटासन्नता, संकटासन्न
६३.	Vulnerable Section	संकटासन्न समूह